

Р. 952
ПК 245

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

◆ N 3 ◆

1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Продовжується передплату на 1926 рік на великий український громадсько - політичний і літературно - науковий місячник

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

Редагують: С. Пилипенко, П. Тичина, М. Хвильовий, О. Шумський
(головний редактор), М. Яловий

Журнал виходить за найближчою участю: І. Айзенштока, Б. Антоненка - Давидовича, акад. Д. Багалія, М. Бажана, проф. О. Білецького, О. Бургардта, Ю. Будяка, Д. Бузька, К. Буровія, С. Вітика, В. Вражливого, О. Гермайзе, А. Головка, М. Горбаня, М. Грінченка, Г. Гринька, О. Громова, В. Десняка, І. Дніпровського, М. Доленга, О. Донченка, О. Досвітнього, О. Дорошкевича, М. Драй-Хмари, К. Дубняка, Г. Епіка, І. Єрофієва, Д. Загула, М. Зерова, П. Іванова, М. Івченка, М. Ірчана, М. Йогансена, Я. Качури, Г. Коляди, П. Козицького, В. Коряка, Г. Коцюби, Г. Коваленка - Коломацького, О. Копиленка, Г. Косинки, С. Кравцова (Криги), І. Кулика, О. Лана, А. Лейтеса, А. Любченка, проф. Я. Мамонтова, М. Майського, Ю. Меженка, О. Мізерницького, Н. Мірза-Азакьянц, В. Мисика, Мих. Могилянського, А. Музички, Т. Осьмачки, А. Панова, П. Панча, Г. Петренка, В. Підмогильного, Є. Плужника, проф. М. Плевако, П. Попова, О. Попова, М. Равича - Черкаського, Х. Раковського, А. Річицького, М. Рильського, Н. Романович-Ткаченкової, Я. Савченка, І. Сенченка, М. Семенка, О. Синявського, О. Слісаренка, В. Сосюри, М. Сулими, Д. Тася, М. Терешенка, І. Ткаченка, акад. Тутківського, П. Усенка, Д. Фельдмана, П. Филиповича, М. Філянського, Г. Хоткевича, П. Христюка, М. Чернявського, Ф. Шаковицького, А. Шамрая, І. Шевченка, Г. Шкурупія, Г. Шпитерса, В. Юринця, В. Яблуненка, проф. М. Яворського, акад. Д. Яворницького, Б. Якубського, Ю. Яновського, В. Ярошенка та инш.

ЗМІСТ „ЧЕРВОНОГО ШЛЯХУ“ Ч. 4 (КВІТЕНЬ) 1926 РОКУ

ЛІТЕРАТУРНИЙ ВІДДІЛ:

М. Семенко. — Вона. Поезії. О. Слісаренко. — Князь Барцилла. Оповідання. В. Мисик. — Вишневий сум. Поезії. І. Цитович. — Пісні. Шовкопляс. — Черна балка. Оповідання. Ю. Яновський. — Ранок. Поезії. Г. Косаченко. — Вітрини. Поезії. О. Громів. — Мій синій сон. Оповідання. В. Чередниченко. — За плугом. Роман. В. Віндурський. — До па-нів поетів. Перекл. М. Ірчана. V. Tower. — Люблю Америку. Перекл. М. Ірчана.

ЗАГАЛЬНО - ПОЛІТИЧНИЙ ВІДДІЛ:

Г. Клунний. — В боротьбі за селянство. Є. Берман. — Нотатки про основні дефекти державного апарату.

НАУКОВИЙ ВІДДІЛ:

Проф. Михайловський. Промивка крові.

ЛІТЕРАТУРНО - КРИТИЧНИЙ ВІДДІЛ:

М. Зеров. — Наші літературознавці й полемісти. А. Шамрай — Творчість С. Васильченка. П. Козицький. — Форма музичного мислення у М. Леонтовича.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД:

Е. Бурштейн. — До питання про стан кустарної промисловости на Україні.

ХРОНІКА. БІБЛІОГРАФІЯ.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 3

 (36)

БЕРЕЗЕНЬ, 1926

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр К. 950-445 Инв. № 5/К

Автор _____

Назва Сурьожанський класичний

Місце, рік видання Харків, 1936

Кіл-ть стор. 243, 113

- " - окр. листів _____

- " - Ілюстрацій _____

- " - карт _____

- " - схем _____

Том _____ частина _____ вип. № 3

Конвюлт _____

Примітка:

50. X. 950

З М І С Т

	Стор.
В. Сосюра. Перстень. Поезія	5
М. Йогансен. Три маленьких вірші	7
О. Досвітній. Хто	9
В. Бобинський. Майбутній метеор. Поезія	21
М. Філянський. Образи. Поезія	24
І. Ле. Юхим Кудря	29
І. Кулик. Ніагара. Поезія	83
Ю. Тувім. Брати. Поезія	88
С. Малярме. Морський вітер. Поезія	89
А. Александров. Лейтенант П. П. Шмідт	90
Ф. Таран. На переломі	112
К. Вітфогель. Природознавство, класова боротьба і лівий рух у німецькому робітництві	125
Проф. О. Білецький. Про прозу взагалі і про нашу прозу 1925 р.	133
П. Рупін. Артистичний шлях М. Заньковецької	164
С. Козуб. Коцюбинський, як учень Драгоманова на полі публі- цистики	184
І. Ткаченко. Літературна історія роману „Повія“ П. Мирного	198
Економічний огляд	208
Хроніка	211
Бібліографія	220
Шевченківська література в 1925 р.	235

elib.nplu.org

В. СОСЮРА

ПЕРСТЕНЬ

(ЛІРО - БАЛАДА)

Я у полі. Хто зі мною?
Тільки біла путь...
Тільки спомини юрбою
на снігу встають.
Кров — у щоки, кров — у скроні...
Знову, знов як стій:

на заплаканій долоні
перстень золотий.
А над ним обличчя любе,
в ньому біль і гнів...
І шепочуть мертві губи:
„Ти його убив“...

I

Над селом туман і зорі,
у сельбуді сміх...
І огні у милім зорі
од очей моїх.
Сонний місяць, мов в колиці,
в синій вишині,
і по рейках простяглися
станції огні.
Наші очі — в неба чаші.
Хто ми й відкіля?
„Подивись, усе це наше:
і гаї й поля...
Гарно як, неначе вранці!
Я тепер — сількор.
І, здається, кров повстанців
лине аж до зор...
І, здається, йдуть рядами
хлопці мимо нас...
Тяжко гупають над нами
кроки раз-у-раз...
тих що вмерли біля станції,
коли день одгув..

Ой, у дні, в ті дні повстанцем,
як вони, я був!
... Офіцерів крики тонкі...
кроки... зброя... сніг...
ми стріляли й в ополонку
опускали їх.
Як забудь їх бліді руки
й очі ті німі?...
де шуміли верби глухо
вітами у тьмі.
Ой, ряди, од снігу сині
і огні заграв!..
Офіцер своїй дружині
перстень передав.
Він сказав: — „Пождіть хвилинку,
я шинель зніму“ —
і навів я карабінку
прямо в лоб йому...
Тільки крик: — „За Україну!“ —
Тільки сніг і кров...
але я його дружини
й досі не знайшов.

II

Лине поле снігом талим,
зорі, як ножі.
Чом мені вона сказала:..
... „Перстень!? покажи...“

На снігу, на тіні — блики,
наче я — нічий...
Стало холодно і тихо
на душі моїй.

Кров—у щоки, кров—у скроні... Відкілясь гроза примчала
 сніг... і тіні лав... і розбила все.
 на простягнену долоню Серце б'ється тоскно, глухо,
 перстень я поклав... та немає сліз.
 Я мовчу, дивлюсь... „А може!? “ Взяв я вчительку на руки
 Серце—в горло, в бік... і в село поніс.
 Що таке?..— „Ой, боже, боже!.. Ось сельбуд. Вікно іскриться.
 Це-ж мій чоловік!.. Двері. Світло. Клас.
 Видно богові замало Я ридаю. Юні лица
 горя і молінь...“ оточили нас.
 Захиталась і упала За вікном туман і зорі,
 на снігу, як тінь... мертво світить сніг.
 Що подумать, що сказати?.. Та нема огнів у зорі
 Розгубився я... од очей моїх.
 О любов моя проклята, Наче хвилями озера
 Вчителько моя!.. з хмарами в бою...
 В небі зоряні хорали, Розстріляв я офіцера
 вітер їх несе... і любов свою.

III

Тихо гроб юрбою лине, Я ходжу стрункий і чорний
 а за гробом—я. по шляхах моїх.
 В нім лежить моя дружина, Тишина. Ну хто зі мною?..
 вчителька моя. Тільки біла путь...
 Ой, синіють неба шати, Тільки спомини юрбою
 а під ними—крок, на снігу встають.
 із вінками йдуть дівчата Кров у щоки, кров у скроні
 й хлопці без шапок. знову, знов як стій:
 Спів до неба тужно лине, на заплаканій долоні
 мов ідем на бій... перстень золотий...
 Положив я в домовину А над ним обличчя любе,
 перстень золотий... в ньому жаль і гнів...
 і шепочуть мертві губи:
 „Ти його убив“...
 Більше Наля не пригорне,
 ой не квітне сміх!..

М. ЙОГАНСЕН

ТРИ МАЛЕНЬКИХ ВІРШІ

I

Вночі
 дзвенить
 комар
Встають поля, підводяться гаї
І ріки підіймаються до хмар.

І хто я, я не знаю уночі
Й яке століття завтра настає, й чи
 Не качка оце скрикнула у сні.

Вночі
 дзвенить
 комар
Встають поля, підводяться гаї
І мовчки підіймаються до хмар.

II

З очей спадає денний груз
 Стаю дитиною в нудзі
Мов серед озера на даху черногуз
 На 'дній нозі.

І дивиться туди, де синій ліс
Мене пішов шукать за горизон.
— За подушкою руки заплелись —
За хмарою родився сон.

Й повів мене тихенько до отця,
 що вмер.
 І ось іде живий,
В сорочці сірій, хворий і смутний
І тільки не показує лиця.

III

... в весні
їхати в Київ вечірнім
(станція; вохкі вагони)
Мов у столітнім сні
Сичить S 104
Ясокорі шумлять, снить потяг про
те, що ген! за полями онде
У синедалі сумирній
З берегів
виходить
Дніпро.

1926 р.

eliv.prlu.org

ОЛ. ДОСВІТНИЙ

ХТО?

(УРИВОК ІЗ СОЦІАЛЬНОГО РОМАНУ)

СОЛОДКЕ СЕРЦЕ

„На згадку про „богом“ і людьми
прокляту країну... Леові — од Неро“

Перегорнув пожовклу спинку фотографії і на мене глянув гострий-нервовий погляд Неро.

— Невже він таке затіяв?.. Невже Неро, цей молодий, стрункий, вродливий грек, од якого пашіло відвагою, життям, гумором, — наважився?..

В ухах ще бриніли жалібні слова заплаканої господарки: „переказав вам узяти з кошику все... Попрощався і зник... Два тижні вже... І жадної чутки...“

А перед заплющеними очима навперейми летіли малюнки: дамба і три трупи, прибиті водою... один з них вже обгризений водяними хижаками...

Поліцаї, що поралися біля цих мертвяків... Вони голосно лаяли шантрапу, слали всіх скажених собак на голоту, яка кидається в океан і завдає їм, захисникам порядку, турбот, котрим і без того „вистачало роботи...“

Газовий лихтар на valencia street і повислий на ремені самогубця...

Заулок вокзалу і діловита метушня залізничних службовців навкруги людської істоти, що увивалася на асфальті в корчах і ялозила пінястою слиною з рота...

Нема рації жити, щоби страждати... — майнули згадкою кинуті тоді слова Неро...

— Лео, не сумуйте хоч ви... Не завдавайте туги... І так тяжко всім... — промовив за спиною юнацький голос.

Митро схопився з твердого крісла.

То була Лія, п'ятнадцятилітня донька місс Світгарт.

— Ідіть до вітальні, щось пограйте... або я пограю... Хай мама не сумує... Розважте.

— Добре, добре, Лія. Підем. Краще ви заграйте...

В маленькій вітальні-їдальні, де в куті лаштунками запнуто було ліжка місс Світгарт і Лії, — весело блищала електрика. Ця приваблива,

чепурно вбрана жовта кімната чомусь завше приємно впливала на настрої. Але тепер вона здавалась сумною... холодною, а яскраве світло електрики здавалось тут зайвим: — Чому тут не темно, як у кімнаті Неро?

Місс Світгарт стояла біля столу й своїми ласкавими старечими очима ловила мій погляд, ніби чекаючи відповіді на свою здогадку.

— Нічого, місс Світгарт... Все буде чудесно... Тепер так мало квартир... Ви швидко знайдете собі нового постояльця.

Я зрозумів, що говорю дурниці. Я розумів, що місс Світгарт не тому сумувала. Вона любила Неро, як рідного. Звикла до нього. Може навіть в своїх таємних гадках уявляла Неро за рік-два своїм сином... Адже Лія була гарна і вродлива дівчина..

— Я певен, що він повернеться... — спромігся промовити спокійним тоном, піймавши її погляд, що відображав її внутрішнє переживання і мінявся з жахливого на болісний, з сумного на жаданий... А внутрішнє сумління казало: „для чого ти брешеш?..“

Вона безнадійно зідхнула, але в її очах заблищав вогник таємної радісної сподіванки...

Лія відкрила фортеп'яно, заклала пергамент і, включивши штепель, вже регулювала ніжками веселі „гавайські народні попури“...

Далекі слов'янському відчуттю згуки веселими стрибками перепліталися з покірно сумним стогоном, — вони п'янили розум східними чарами... вони відбирали свідомість, що треба ще щось сказати жалісливій місс Світгарт, яка так любила мого друга, яка завше так ласкаво поводитись зі мною, коли приходив навідатись до Неро.

Руки мимохіть розгортали купку Нерових листків, а очі без свідомого контролю бігали по роз'єднаних ланцюжках, нервово викручених олівцем на тонісіньких шматочках паперу.

... „Перед позавчора ми з Гансом кинули роботу.

Це буде шість тижнів, як ми „мали щастя“ робити на цій проклятій бавовняній фабриці. Ти розумієш, що таке працювати десять годин без відпочинку?.. Хіба можуть бути відпочинком ті півгодини, коли треба з'їсти свої зашкарублі бутерброди, сходити до виходку, випалити цигарку, або дві? Ой, як хочеться покурити після п'яти годин заборони!

„Десять годин що дня... Иродова машина не давала ні хвилини одсахнутися. Безугавно я мусів підставляти лантух, утовкти очищене зерно і зашити... Шістдесят лантухів на годину... п'ятсот сімдесят на день... І це все — за долара... Правда, чудесно?.. Гоне бавовняне клоччя...“

Пиляка з клоччя, пуховиння, пороховиння димом заповняли фабричний цех, вихором в'ючись по-під низенькою стелею... Воно забило дух, лізло в рот, ніс, вуха, за ковнір... і мов електричними лагідними чесаками роз'ятрювало тіло... Не було чим дихати... Розум мутився... Але роботу кинути не можна й на хвилину, щоб не лише вийти подихати, а навіть обтрусити з одежі в'їдливе пуховиння...

„Місс Світгарт завше хитала головою, що я ледве виім тарілку кулішу... Так вимучувало... Спочатку не відчував: чи я маю руки, ноги, голову на в'язах... Колодою падав на ліжку і прокидався аж вранці від ласкавого будила — голосу місс Світгарт...“

„Так що - дня... Чотирі тижні... В неділю, знаєш, я завше спав до обіду... Удавав перед усіма і тобою — веселого... а втома тягла знову на ліжко... Так манилося солодко виспатись... Часом я проклинав і тебе і Лію, що примушували мене лишатися в вітальні або йти до кіно (Чемність!...)“.

„Я не жалкую, що покинув свого „дядю“ з його шахрайською земельно-посередницькою конторою та валютними махінаціями; і ти, і Ганс. і я — мали рацію. Треба чесно заробляти... Гі-гі! Ото чесний люд вродився?! Потім, коли Ганс кинув німецький шпиталь, залишивши там посаду прибиральника виходків вільною, що певне стала шматком хліба ще для якого голодного, а я покинув збирати браковане залізо К-о Гарісон і Сн — ми захотіли стати дійсними „пролетарями...“ Химера!.. Смієшся? І мені смішно зараз од своїх витівок... Чесно заробляти на життя?... Яка ріжниця — чи я свідомо робив в шахрайській конторі свого вуйка і цим сам робився шахраєм... чи я тут робив на шахрая і невидимо сам ставав шахраєм... Адже знав, що обкрадаю цим доларом за п'ятсот сімдесят мішків не себе, а весь пролетарський космос... Пролетарський космос!.. от устругнув!.. Дурниця, скажеш?... Не клеїться з моїми мізерними розуміннями політичної економії?..

„Ні, брате... Три тижні був шахраєм... хоч і пролетарем був... Я вирахував, що наш фабрикант на одному мені повинен був заробити тисячі відсотків... Ти вирахуй: я діставав долара за день... а я витрачав сил в один день за п'ять днів, виходило, — я мав жити у п'ятеро менше, як належало ще... Але до дідька рахунки... я плутаюсь... Вичисли сам... Я знаю лише, що не можу далі... Не вистачає сил і... не хочу бути шахраєм... Адже - ж я і не член спілки... Ти знаєш, що до неї влучиш тільки за хабаря... а я не мав... На цій фабриці ніколи не працювали члени спілки... Та хіба - б допомоглось, коли - б я був ним... Фабричне правило є: одна людина мусить набити 570 лантухів денно, за долара... До чого тут спілка?..

„Ганс не зміг, тому він мав легшу роботу: діставав лише 70 центів... А я... не я, хтось інший, такий же дужий — робив - би... Я певен, після мене там ні на хвилину не припинялася робота... Кандидати завше під ворітьми...

„Ти читав Джека Лондона „Застрайкував“?..

„Я гадав, не ображайся, — ну і брешуть - же ці писаки... Тепер цього не скажу... Джек Лондон напевне був сам на фабриці... Бо тільки той, хто робив на американського фабриканта, може зрозуміти, що значить: хочеться спати... хочеться спати...

„Жах!“

„Може це скигління смішне для дійсного пролетаря, бо - ж я не маю сталого робочого фаху; — біла кістка, інтелігент!.. Не знаю. Прочитай „Застрайкував“ Джека Лондона і ти мене зрозумієш... За ним виходить однаковісінько — чи біла, чи чорна кістка...“

„Я хочу спати... Ні, я хотів спати... бо зараз я виспався і, як бачиш, пишу оці дурниці...“

„Я гадав: коли я ще два тижні пороблю, я стану горбатим, я перестану відчувати свої руки, ноги, шию, всього себе... Я стану машиною, ідіотом, у мені не буде людини... Адже людина тоді почуває

себе людиною, коли вона може орієнтуватися серед інших подібних до неї істот і оточення... А я перестав нею бути... Я робив, як машина; механічно їв, як колода спав... а в часи недільного „відпочинку“—мені було не до оточення—все моє єство хотіло ще відпочити, ще виспатись...“

„Перед позавчора, в суботу, була получка. Годі!— постановили ми:—я й Ганс... І я спав—неділю й понеділок“.

„Тепер я почуваю потребу виплакати тобі оце...“

„Чи варто так жити, щоб страждати?...“ „До чорта життя!..“

...
За ширмою заскрипіло ліжко... Місс Світгарт певне вже вклада-лася спати... Лія сиділа до п'яніно спиною і, склавши руки на колінах, дивилась на мене ласкавими, ласкавими очима.

— Ви так зачиталися, замислилися, що певне не чули, коли я спинила музику?— лагідно запитала вона.— Що там пише Неро?... Я, певне, не вчитаю по вашому...— Вона підійшла до столу.

— Мда... Вибачте... Ніяково усміхнувся до неї...— Ну, мені вже час... Пізно... Підвівся, нервово жмакаючи листки...

— Вам теж пора на спочинок, а я засидівся... Адже ви, Лію, ще працюєте на своїй прасувальні?

Вона спинилась на півкроці і незрозуміло переляканими очима дивилась на мене... І стиха запитала, ледве промовивши:— Так хутко?..

— Посидьте, Лео, ще—сонно промовила з-за паравану місс Світгарт.

— Ні, вже другим разом—нервово мурмотів я у простір, поглядом шукаючи по кімнаті свого капелюха. Я жахався думки—лишитися... Я почував якусь провину перед цими двома істотами. Темна паща дверей порожньої кімнати Неро здавалась вогкою пече-рою мертвяків...

Коли виходили, Лія ніжно легенько торкнулась мого плеча і про-мовила:

— Прийдіть завтра!.. і додала: Мені шіснадцять літ...

Моя манекен, спинив проїзже авто з написом „market street“, сів поруч двох осіб. Коли авто рушило, один з сусідів пробутив „haddem!..“ Я, певне, наступив комусь на ноги і попрохав вибачити.

В мозку була крутілка думок.

Що заподіяв Неро? Хто, врешті, він такий?

Якось дивно: коли людини не стане, аж тоді відчуваєш потребу дізнатись, хто вона... Стає боляче: чому не цікавився ніколи, хто він, що... відчуваєш прикру потребу знати її.

Миттю промайнув пароплав „China“, силу народу на березі і молодого вродливого юнака, який нахабно стояв біля верху катера, що одвозив пасажирів з берега, і слав у повітря найпаскудніші руські лайки... Спочатку гадав—якийсь дурний шпик умисне лається, щоб зрозуміти, хто з пасажирів росіянин. Потім, коли вже були в дорозі до Америки, запитав, і він відповів з реготом:

„Всі шпики знали, що я грецький підданець, я не боявся їх... йому цікаво було знати, хто з них шпик... Адже хто знає мову і ці паскудні лайки—не міг не видати себе! і він їх ловив на погляді. Більше десятка сновигало і скреготало зубами від злости...“

Потім пароплав, морська хвороба, що три дні тримала мене в постелі, безпечна весела пика Неро. Він приносив до ліжка гарячі запашні ковбаски з буфету, од яких мене вернуло, а йому було не лише байдуже, а, як шуткував він, — гойдання ще більшого наганяло йому апетиту... Знайомство з Гансом... російським німцем на пароплаві. Разом трьохтижнева мандрівка до Америки... Початкове спільне життя, доки за пару днів не розлізлися по жахливих кварталах... От і все. Потім щотижневі зустрічі... Якось по-братньому все було... ніби росли разом... не відчувалось, що колись назавше розлучимося...

І раптом — на...

Мозкова крутілка підхопила Лію...

Чому вона так незвичайно дивилася?.. Помічав, так дивилася вона лише на Неро... Ага, шіснадцять літ, завтра іменини... Треба бути...

А листи тут?.. І я нервово хапав за бокову кишеню, куди жужмом запхнув копичку тоненьких списаних Неро папірців.

*

Коли механічно одмикав двері, мацаючи руками замок... крізь закриті повіки, що стуляються в такі моменти, відчув світло. В коридорі горіли всі чотири лампки...

Що за знак? На годиннику було вже 10. Доктор Дені, мій квартирний патрон, мусів в цей час спати: він повинен вставати на роботу до своїх зубних пацієнтів емігрантської колонії вдосвіта... Що трапилось?..

Хутко збіг на гору, і ще перед дверима почув жваву бесіду, що голосно лунала по кімнатах.

— А тебе ждуть, — гукнув доктор Дені, який вийшов на шум відмикаємих мною дверей. Його голос був незвичайно дзвінкий, а тон незвичний для його спокою — підвищений.

— Ти ще не лягав спати? — здивовано запитав я.

— Де там до снання! Швидче йди до вітальні. Він кізником подався знов назад по коридору до горниці. де чувся хаотичний гучний людський гомін.

— А, Лео! — загукало кілька душ... — Ми вже з годину чекаємо на тебе...

Крізь сутінок тютюнового диму, що серпанковою завісою вкривав кімнату, я помітив редактора місцевої російської газети „Листка“ — Щербу — соціяліста-революціонера землевольця, як казав він за себе, анархістку Мем, місцевого організатора соціал-демократичного відділу — Гака, інтернаціоналіста-синдикаліста — Воронина, німця Штарка — співредактора місцевої газети „Таппе“, і американського соціяліста — сивого Ойдса.

Останні двоє приневолено сунули мені свої долоні і знову продовжували перервану розмову. Пані Мем не звернула на мене жадної уваги: вона гаряче щось доводила місс Дені, яка з запальними дитячими очима зорила за своєю співбесідницею, ніби боялася загубити і півслова такої рідкої гості, як місс Мем. Адже її ім'я відоме цілій країні, адже це воно наводило жах на капіталістів!

Проте Щерба, Воронин і Гак загукали навперейми. З їх автобусового лементу я лише зрозумів єдине:

„Вчора в Росії скинуто царя. Революція...“ Решту їхніх пояснень тяжко було зрозуміти: певне, причиною цьому був мій закритий до сприймання мозок, де вихором закружляли мрії, електричні токи яких забили калаташками до скроні...

„Значить, можна повертатись... Значить, кінець клятій гадюці, що безперестанку гризе під серцем, виволучи все більшу і більшу тугу за рідним краєм. Значить, почнеться нове життя... Але як-же його починати?... Мозок до цього був мов в тумані. Загіпнована голова — до цього моменту варила лише в напрямку комбінацій знищення царату, деспотизму... Але як-же конкретно далі?... Відчував, що маховики думання ледве ледве ворушаться...

Що-ж далі?... Думка захопилася за присутніх. Тоді почув страшений гармидер, що точився межі трьома цими російськими революціонерами, до змагання яких вже втрутилася Мем.

— Знищити всіх поміщиків, роздати селянам їх землі, зруйнувати на тріски їх маєтки — ці джерела виховання проклятих гнобителів!.. — ревів Щерба, войовничо розмахуючи кулаками і грюкаючи по підлозі своїм костуром, що допомагав ходити його кривій нозі... Старечі очі палали вогнем і, здавалось, їх відблиск електричними промінцями полискував на його сивій голові.

— Не тільки їх... Все, все гнітюче, всякий потяг до влади треба карати без жалю... Ми покажемо цілому світові, що без жадної влади можна обійтись, — гупала в такт Щербиного костура Мем... В її рухах, вигуках, вигляді — нічого не відчувалося жіночого...

Мені чомусь шкода було і її привабливого голосу, і її вродливого обличчя, і стрункої постати, що намагалися не походити на жіночі...

— Головне, — що нема вже царя, що згинув деспотизм... А що там буде — побачимо, — безперестанку весело гукав Воронин, намагаючись перекричати і безупинного Щербу, і Мем, і англійську розмову, що точилася поміж Старком і Ойдсом.

— Що то буде? — майнуло в голові, — наколи всі вони будуть моїми порадиниками. „А що-ж далі?“

— Годі, торохнув по підлозі костуром Щерба, — ще набалакаємося... Ось що, Лео, — вже спокійно почав він. — Нам треба — інтернаціонально, завтра мітинг. Всі: і есери, і анархісти, і інтераціоналісти, навіть німець і Ойдс... Ти од своїх демократів, а разом і українців... Ні, од українців хай краще місс Дені — поправив він, глянувши в її бік... Завтра о 4, на горці.

— Звичайно... безтямно шепотів я...

Ойдс хтів знати нашу балачку... О, старий все хоче знати... Коли йому переклали нашу угоду, — він кивав, на знак згоди, своєю білою головою... Він почав говорити щось про синів, про соціалістів Америки, стаючи в улюблену гамлетовську поставу, як завжди на мітингах...

А до розчинених дверей новонародженого нерву мозку стукало: Ну, скинуто... а далі що? що далі?... Думка перепліталася з пожмаканими листами Неро, — що лежали в кишені... його зникненням... з очима Лії, її завтрашніми іменинами... останньою статтею в „Новім

Часі" Струського — „Самої балаканини не досить для революціонера“... Ця стаття схопилася в думці з невеликою брошуркою Лієва „Хто буде творцем нового суспільства“... А крізь все це до вух настирливо лізли безугавні суперечки, що точилися вже між присутніми по-англійському.

— Найвидатнішим провісником соціалізму є Крапоткин... Першим революціонером був Бакунин: більшовики це є каста інтелігентів-доктринерів... Соціялісти-революціонери — єдині захисники пригноблених... Інтернаціонал... Цімервальд — це-ж убогість... А проте вони праві: виходу не було... Брехня, — до чорта всякі інтернаціонали, джерело інтриг і ореолу влади... В Англії буде за Росією... в Австрії, в Америці... З Франції повинні іти гасла про шляхи людського розвитку...“

— А як ви гадаєте? — майже в саме ухо задзвенів мелодійний голос місс Дені. Вона сіла обіч мене. Мем вже забула, що на світі існує місс Дені, і червона, з гарячковими очима, кидала грубі репліки до Воронина і Гака, намагаючись своїми доказами перетягнути на свій бік Ойдса та Щербу...

— Про що ви? — ніяково перепитав я місс Дені... Їй право, я власне не втямлю гаразд, про що йде змагання.

— Та-ж про революцію після Росії... — Ви сьогодні якийсь чудний. Не личить вашій гарячій натурі... Їх зібрав сюди чоловік — кинула очима вона на присутніх... — Гео хотів зробити вам приємність... Випадково питає вас телефоном Щерба... Гео перший дізнався. Я просто не знаю, що я й буду говорити завтра на мітинзі...

Все це вона випалила одним заходом...

Місс Дені з людей, що ніколи не можуть сидіти без діла, без розмови... Коли вона не може брати участі в дискусії, вона мусить неодмінно десь збоку згрупувати кулуари. Вона шкодувала, що не належить до якої партії... Їй подобаються анархісти — ці відважні люди, од яких тримтять експлоататори...

— Я теж не знаю, що я буду там говорити... а проте — хіба це так важно? — стиха промовив я до неї...

— Час!... ще треба екстренний випуск готувати на ранок, — підвівся Щерба.

— Завтра о п'ятій, після шабашу, на горці! — гукнув він до всіх, протягнувши мені руку.

„О четвертій, о п'ятій... Коли-ж ми умовились?“

Мем все ще змагалася з Гаком. Вона забула навіть попрощатися. Вона не одходила од його ні на крок, жестикулюючи руками місс Дені, ніби намагаючись цим врешті спантеличити упертого спокійного меншовика.

— Я тебе не пізнаю, Лео, — вирячився на мене Деві, засовуючи на затулку двері за гістьми.

Він присунув мені качалку. Роздягаючись, розповідав про те, як він дізнався про революцію, як прибіг до дому, щоб сповістити мене, як задзвонив до мене Щерба, а він йому сказав новину, як той негайно приїхав, закликавши по телефону інших...

Я дивився на цього доброзичливого Гео, що не має ніякого революційного запалу, але який чомусь нервово переживає всякі революційні події і явища... Певне в нім говорила бідняцька душа виходня

з підневільної гуцульщини, що ще жевріла, не гляючи на п'ятнадцятилітнє американське громадянство в ролі доктора - дантиста, добутого страшенними зусиллями у вільні години од комунальної роботи чищення газових лихтарів...

— Атож, сьогодні якийсь дивак наш Лео, весело промовила його дружина, ховаючись під ковдрою чоловікового ліжка.

— Я й сам не знаю, чому це... Сьогодні я дістав од Неро, пам'ятаєш, — веселого грека, що приходив з маненьким хирлявим німцем... Він десь зник... Певне покінчив із життям... Потім ще дрібниці...

Мені чомусь не хтілося балакати про місс Світгарт, Лію...

— Може тому я тільки зараз відчув, що мій мозок не підготований до революції... Це лякає мене... Хоч сам я так далеко від краю, як і інші, та й взагалі... моя особа в суспільстві — це - ж крапля в морі тих подій, що одбуваються там і мають відбуватися...

Лео уважно слухав мою недоладну балаканину, крутив цигарку з російського контрабандного тютюну, добутого у матросів і посміхався сам до себе.

— Ні, таки йому треба негайно звідси забиратися, — промовив він до дружини, що починала вже хропти.

— Може, хто й зна... Гадаю, за кілька днів це все виявиться, — не розуміючи сам значіння цих слів, промовив я, кинувши йому на добраніч.

Моя рука нервово жмакала в кешені тоненькі папірці.

Це вони мутили голову увесь вечір, не даючи змоги з'осередитись на розмові про великі події.

Що за мана? Невже листи Неро були ціннішими за те, що там творилося на вітчизні? В країні конгломерату затиснутих у пазурі метрополії націй, жахного насильства над людиною, бруталного душення культурного розвитку.

Вони тягнули мої думки до себе, немов принада живучої води серед безмежно сухої пустелі.

Хутко розгорнув їх на столі... Очі знов пили незакінчені рядки послання Неро.

„ Не дивуйся, що я зник, загинув... коли ти прочитаєш (мою недоладну писанину про себе), ти побачиш, що я завше був повний несподіванок для всіх і самого себе.

Ти пишеш всякі літературні нісенітниці. Ця писанина тобі пригодиться.

Мені шкода одного. Лія і місс Світгарт. Вони обоє люблять мене... Ти знаєш умовини американської жінки — як найшвидче вийти заміж, або мати зятя. Жінка мусить атрофуватись, яко жінщина й перейти в інваліди на п'ятому році праці. Тоді вона нікому не потрібна: ні для чоловіка, як жінка, ні для фабриканта, як робоча сила. Вийти заміж і зберегти жіночість... т.т. всі жіночі обов'язки, всі законні природні права еросу — єдиний вихід.

Що плеще цей Неро?... на очі нависали подолані втому повіки.

II

Вранці суспільне повітря було отруєне: „Страшний царат повалено... Газети різноманітними варіаціями галасували про шосту частину земної кулі, що врешті позбавилась страшного деспотизму... Навіть урядові часописи напередєми підносили шум про величезне значіння для їхнього краю, для нових дружніх взаємовідносин Республіки з Республікою. Ніхто не мав сумніву — в Росії буде Республіка...

Засмучені буденщиною обивателі тепер мали що до розваги... Хлопчиська-газетярі соловейками верещали про великі події, про скинення деспотичного царизму!

Деякі будинки уквітчалися килимами, барвистими ряденцями...

Телефон тріскотав що-хвилини...

„Так, так, мітинг... треба заходів... нового консула... організація переїзду... Товариство допомоги“... Мозок палав. Душа переповнялась радощами... Але чому туга підступила до неї?

В полудень хлопчисько, рознощик газет, жбурнув на стіл газету... не промовивши навіть, як звичайно, „добридень“, і вихором вилетів геть...

Аншлагом, урядове повідомлення разом з додатком од російського консула тараканячими літерами віщувало:

Жадної революції в Росії нема. П'яна чернь намагалася вчинити бешкет і насильство над мирянами столиці.

Заходами уряду все втихомирено.

Цар із родиною виїхав до своєї зимової резиденції в „Царське“.

Уряд Вільної Америки радо прийняв цю офіційну звістку і здоровить Його Величність Великої Росії.

На верандах і вікнах вже не було ні килимів, ні рясних ряденців... У місті настала тиша.

Мені було боляче за себе вчорашнього: чому я був байдужий до звістки?

Що тепер гадатимуть Щерба, Ойдс і інші?... Але стільки вчора наговорили одвертих дурниць!.. Соромливо мовчав і телефон...

*

Купив дешевеньку японську шаль. Адже Лія іменинниця. Вона - ж прохала прийти...

Сьогодні якось надто довго їхало авто, ще довше тягся на гору трамвай. Як далеко в околиці живе місс Свіггарт!

На вузеньких темних східцях зустріла Лія.

Пізнав по її запиту: — Чи я це? — Може сірничок є? — Тут так темно. Давайте руку. Її рука тримтіла і була тепла, тепла.

— Добрий вечір, місс Світгарт!

Але з-за лаштунків ніхто не відповідав.

— Мама пішла до кіно... А я гадала, що не прийдете... Сьогодні такі були відомості...

Лія забрала мого капелюха, поклала його на піаніно, потім перенесла на комод, повісила на одвірок віконця, підіславши шмат газети.

Я ткнув пакуночок із шаллю до рук Лії. — Ну, здоровлю!

Лія обережно взяла його... і здивовано глянула на мене, щось міркуючи. Раптом залилась дрібним лагідним сміхом. Але миттю замовкла, запобігливо подивилася на мене, сіла коло столу насупроти і почала розпаковувати дарунок. Її руки тримтіли... і вона одклала його на буфет.

— Ви гадали, що я іменинниця, Лео?

— А як-же? — ніяково зиркнув на неї.

Вона одвела свій погляд до мого капелюха, потім підійшла до піаніно, мовчки заклала пергамент і по маленькій вітальні закружляли чудові мелодійні арії „Кармен“.

Я присунув свій стілець.

В розкритій пащі піано поволі нудно тяглася сіра цівка дірчастого пергаменту, як тягнуться сірі, буденні закордонні дні... Але-ж він виволував із піано таку прекрасну мелодію!

Лія замислено регулювала своїми тоненькими блідими пальцями гру... Вона була захоплена згуками... А я? Невже мене не було коло неї?

— Лія! Чому ви чудна якась сьогодні?

Вона повернула до мене свій погляд. Він був повний невимовної туги... Її очі були вохкі...

— А ви хіба не чудний?... Ви ніби інший стали після листа Неро.

Мелодія лилася вже без регулювання Ліїних рук. Врешті вона змовкла. Лія виключила штепсель. Вона зачинила покришку і схилилася на неї, підперши обличчя долонями.

Її обличчя в кучерявій рямці каштанового волосся відбивалося на гладкій лакованій поверхні піано...

Мовчки втопила свій погляд в це імпровізоване дзеркало.

— Лео, я зовсім не менинниця... врешті стиха промовила вона.

— Як? а ви-ж вчора казали.—

— Я казала, що мені шіснадцять літ... Ви мене не зрозуміли...

Я дійсно нічого тепер не розумів.

Вона не повертала голови і ще щільніше стисла пальцями скроню...

— Лео, вам що-небудь писав Неро про мене? Скажіть, писав? — ніби ковтаючи що слизьке, знову запитала вона.

Що мені сказати їй?

— Так, писав... Що ви гарна людина... Що йому шкода, коли-б ви стали такою, як усі американські жінки. Що...

— Я не хочу! — скрикнула Лія, миттю випроставшись і грюкнувши долонями об покришку.

Але в цю-ж мить знову сіла і впала головою на руки. Її плечі здригалися. Здається, вона плакала.

Я запалив цигарку і почав ходити по хаті. Мої нерви розладналися. Що за знак? невже це звичайний трюк, спосіб, що поколіннями

витворився у американської залежної жінки... — щоб вийти заміж... Лія підвелася. На її очах непомітно було сліз.

— Лео, я не хочу бути як усі жінки... Але мені шіснадцять років!.. Її голос тримтів.

— Я хочу кохати... Коли Неро вам не писав, так я вам скажу. — Я хотіла кохати Неро. Про це йому не казала... Він зник... Мене поймав жах, розпука, якої ви не зрозумієте... Вона вже говорила твердо і впевнено... Уявіть собі людину, що у мріях пеститься щастям, насолодою кохання... Сподівається що-дня, що-хвилини, що ось-ось воно здійсниться... Невимовне солодке страждання сподіванки... і раптом нема... нема того, хто був причиною цього... Зник, може загинув... Навіки... Зимовий холод охоплює єство...

Вона здригнулася, замовкла на мить і дивилася на мене тманим поглядом, ніби сподіваючись моєї допомоги в поясненні свого дитячого міркування, свого сполоху.

— Дайте цигарку... похапливо промовила вона — і не палить так часто... Сядьте, Лео, не миготіть по хаті... А то мені здається, що ви не слухаєте мене.

Вона пихкнула пару разів, закашлялась, жбурнула цигарку в кут кімнати, провела рукою по скроні і волоссі, ніби здіймаючи завісу, що запинала її мозок, і вже цілком спокійно продовжувала:

— Вчора я вам сказала, що мені шіснадцять літ... Я певна була, ви догадалися, що я хочу сказати цим... Адже всі муштини, коли розмовляють з жінками, у них більшість думок точиться про саму жінку, про її вроду... про насолоду з нею... Так казав мені Неро... і це правда... Мама теж казала те саме... Але ви чомусь інакше мене зрозуміли... Може це добре... Ви не такі як всі... А може це гірше...

— Я одна і мама... Я хочу кохати... Але я не можу, як всі інші. Мені чомусь огидні всі муштини, що я здибаю де на роботі, кіно... Я не хожу по танцюльках, як ходять усі дівчата, щоб надібати собі чоловіка... Можливо, причиною був Неро... Він багато мені розповідав про людей, про розвиток людства, про боротьбу. Я мало втямила, що він говорив, але це мене захопило... Це щось великого, не таке, як у всіх інших, що навкруги... Я хочу бути не такою, як всі... Але... я хочу кохати...

Лія взяла мене за руки і стиснула їх, ніби бажаючи цим ствердити правдивість сказаного.

— Мені здавалось завше, коли ви приходили, Лео, що ви рідні, рідні з Неро. Якось ви були однакові з ним думками... Тільки він був веселий, а ви задумливіші... Але ваші позори були однакові... Коли Неро зник, а ви прийшли, — мене покинув жах... Мене охопило теж почуття, що було до Неро...

Лія стисла мої руки і похилила до них голову...

У мене мутилося. Я почував близькість молодого тіла, я відчував жадання його, що передавалося через її руки, обличчя, що втопилося в мої долоні... Мимохить обережно повернув її голову, з порозкиданими на коліна кучерявими космами...

Обличчя Лії палало невимовною жадобою... Очі томного хотіння тяглись до гори, до мого зору... Її гарячі повіки трипотіли під моїм поцілунком.

Коли надходить безтямне, палке, жагуче чуття насолоди, тоді інтелект людський тікає в вирій.

Лія не хоче бути американкою. Лія хоче вчитися моєї мови. Лія хоче знати, що там за книжки я читаю. Лія нервується: чому я мушу перекладати їй з тих газет, що вона не розуміє? Лія залюбки читає голосно для мене ті англійські книжечки, що я заносу до неї що два дні для роботи.

Лію трудно пізнати. Вона завше весела, у неї палають очі, вона жваво допомагає місс Світгарт в господарстві і розповідає різні пригоди з своєї прасувальні... Вона тепер що - дня залюбки ходить на роботу.

Вона каже, ніби робота дає їй подвійну насолоду... — Відчувати там свою відокремленість од інших. — Адже вона не така як усі, адже вдома вона — має щастя...

Чудна Лія.

Коли одного вечора я приніс дві нових брошурки — разом зручніше робити, — вона вміє добре писати під диктант, — Лія реготалася цілий вечір...

— Наші дівчата дивуються з мене. Адже ти, кажуть, знаємо, маєш собі „дружину“... Чому не тягнеш його до шлюбу? Чому не скористуєшся законом? Адже ти маєш можливість не працювати і одержувати від чоловіка утримання стільки, як на фабриці дістаєш?

— Як чудесно, Лео, почувати себе не такою, як вони всі...

Вона кидала тоді мені свої дитячі погляди, намагалася пригорнутися, але присутність матери стримувала її занадту жвавість...

Місс Світгарт задоволено усміхалася, розставляючи на столі чашки з мутною кавою.

Сьогодні ми маємо те, що так таємно ховалося під машкарою різних балаканин Щербів та інших друзів.

Нам треба було перекласти „Що за події в Росії“ та „Нові завдання й нові сили“.

Мене вже не проймав сумнів, як тоді: „Що далі робити?“

Ці брошури одкривали завісу од тих таємниць, що ще не так давно крилися переді мною.

Я згадав Мем, Гака і мені стало шкода їх.

МАЙБУТНІЙ МЕТЕОР

I

На берегах моїх повисли косі кручі,
Вистрілюють уверх тонкі кристали шпиць.
Ударами вітрів і палом блискавиць
Їх пощербив мій гнів, повигризали тучі.
На берегах моїх мережають горби
Блакитну далечінь зеленими стяжками.
На берегах моїх сліпучими пісками
Розсипують шпилі свої гірські скарби.
На берегах моїх гудуть, шумлять, говорять
Задумані ліси дочасну казку днів.
Одурені в імлі самообманних снів
Там щось дитиняче звірі двоногі творять.
На береги мої кладуть гранітну гать,
На гребінь хвиль моїх пускають бистрі судна;
Душа їх як моя,— розсміяна й облудна,
Та те, що знаю я,— вони не хочуть знать.
Мов діти, лепетять: „Свобідне! горде море!“ —
І дивляться нераз у ясну, тиху ніч,
Як блисками хутких, хрещато-біжних стріч
У глибину мою спадають метеори.

II

Над обрієм моїм повзуть ліниво спеки,
Мов сонні полози зелено-золоті.
Над обрієм моїм з'являються тоді
Казкові образи фата-морган далеких.
Над обрієм моїм ростуть в мінливій млі
Червоні, як кораль, розміряні світанки;
Звисають плавно вниз, мов срібляні серпанки,
Над обрієм моїм прозорі, чисті дні.
Та ось пирсне перун оскаженілим блиском,
Заллється реготом грозою гордий грім,
Подерті рядна хмар над обрієм моїм,
Мов мертвяки-грачі, заграють сонця диском.
Мов вужівками пуг, шмагатиму зеніт
Неперегонними, буйними бурунами.
Збілюють їх уста: „О, змилуйся над нами!“
Страх лоно їм порве, що збожеволів світ,

Що я втопив, залив материків простори,
Що збавлений мети їх негасимий гін!
Та не стрівожить їх ця тайна всіх таїн:
Що падають згори засвітні метеори.

III

Мов з добичі хутких ненаситних рекінів,
Що їй блискучий зуб аорту розпоров,
У глибину мою лє сонце світлу кров.
У глибині моїй світ у красках рубінів.
У глибині моїй чаїться морок - жах:
Чудовища бліді, покривлені, капризні,
Дельфіни, молоти, сверли, фосфорні слизні,
Поліпи - мутняки з жорстокістю в очах.
Нераз товчками сил, збунтованих у пеклі,
Підводиться моє вогнем вагітне дно.
Тоді по кип'ятку везе людей судно
Над кратером із сну розбурканої Геклі.
З тривоогою тоді слідять вони вогонь
Розкресаний внизу кресалами Гігантів.
Ї терпне мозок в них на спомин тих Атлантів,
Що їх ковтнула тінь моїх плинних долонь.
Нестерпна думка їм в мізку сверлує: „Горе!“
В трусливім трепеті серця — бліді як сніг.
... І плавно плеше мій злорадний, зрадний сміх,
Що з пітьми багряні спадають метеори.

IV

У глибину мою спадають метеори
З тих пропастей, де в тьмі іскрить Великий Віз.
Мов стріли вогняні шалено мчаться вниз,
Пронизують, січуть незміряні простори.
Мов струни золоті дзінких космічних лір,
Несуть мені пеан розгону, слави, сяйва.
Мов занята вогнем перевероту майва,
Горять жадобою нечуваних офір.
На мить їх зичний спів розбуркує природу
Моїх прозорих вод. Шиплять бовваки пар,
Летять угору, вверх, до повноклубих хмар
І в стужі бігунів знов скроплюються в воду.
І відламки старих, розкришених планет,
Розжарені на мить в пруживому розгоні,
Доспівують свій спів в мінорнім, чорнім тоні...
Та вічність їх пісень ми знаєм; я й поет.
Свічада наших душ — одвічних тайн притвори.
Під сяйвом наших плес — задумана глибінь.
Солодкий щастя біль і радощі терпінь
Горять і гаснуть в нас, як світлі метеори.

V

У стужі мовчазній, в безмежах, на мільйони
Мільйонів літ — іскор летить етероліт.
Він в молодих піснях творив безжурний світ,
Холодній пітьмі слав красок побідні тони.
Тепер він ось: мертвяк. Мов на трухляві цвіль,
Засіяли його безцінні самоцвіти:
Прозорі як алмаз, дзвінки оксигеніти
В азотних пустарях зморожених на сіль.
Так за більйони літ, блакитний небозводе,
Також мою пливку, розбурхану глибінь
Зотне померхлих сонць безплодна, мертва тінь,
Змережають твої прозористі клейноди.
Та зайва буде їх завершена краса,
Бо сціпеніють склом поетів горді співи
До Лебедя, Хреста, до Сирія, чи Діви,
Що згаснуть, як тепер Волосожар згаса.
Лиш инколи, мов крик, тьму ночі переоре
Рій каменів твердих, і вибухом, на мить.
Наш неймовірний скарб магічно обагрить.
Це будуть ті самі скитальці — метеори...

VI

Аж прийде мить така в кромішній, вічній ночі,
Що виповниться нам судьба скитання вщерть.
Далекий мандрівник прорве ворожу твердь,
Кромішню мертвоту глумливо полоскоче.
Далекий мандрівник з незбагннутих висот,
Мертвяк — у мертвяка грудьми твердими вдарить,
Розсиплеться вогнем і мертву тлінь розжарить
І викреше новий золотострунний льот.
В ритмічному танку орбіт, еліпс, круговин
Завихрить, затримтить розкований атом.
І солодко-п'янким і довірчивим сном
Кохання розсвіне в нутрі блідих мряковин,
В пожарах багряних, немов бруньки грудей,
Народиться жага міцна, палка, велика,
В своїй красі страшна, своїм бажанням дика,
До тварів з мудрими очима — до людей.
Цю радісну жагу — я понесу в простори,
В непройденість віків песливо понесу.
За тих творінь нових сподівану красу
Тобі мій вдячний спів, Майбутній Метеоре!

М. ФІЛЯНСЬКИЙ

ОБРАЗИ

Присвячую П. Тичині

Є тайна в камені і дереві,
У пісні, слові і в струні;
Її ховає й день рожевий,
Вона в колиці і в труні.
Її не зна базарів склака,
Її не кличе буднів шум,
Лиш тих за нею стежить око
У кого чоло — в смугах дум.
І хто, пурнувши в вир буденний,
Єдину винесе на світ —
Тому — вінок нетлінних квіт,
Над тим ми ставим тавро — „геній“.

ГЕНІЙ ЗВУКІВ

Електра.

Бронза.

Мармур.

Ряд

Блискучих пишних колонад,
І з тисяч поглядів — один —
Туди, де Він,
І волю всіх взяла одна —
Його струна.
Зникає кін... Тримтять вуалі...
Кудись лечу — все далі й далі
Ще мить і вже — ні колонад,
Ні струн, ні бронзи, ні естрад.
Передо мною гірні лона,
І скель зруйнованих корони;
В таємній темряві вечірній
Гайсає регіт духів гірних
І клекіт гарпій десь у млі,
Звідтіль, з бездоні, з-під землі...

Надгірня ніч. Холодні роси.
Безмовні привиди — колоси.
Сайгак над прірвою кричить...
Мое багаття миготить,
Мое багаття догора —
Глуха північна пора
Дзвенить ноктюрном водоспад...
І я лечу кудись назад:
Електро.
Бронза.
Мармур.

Ряд
Блискучих пишних колонад;
Вінками звиті білі стіни,
Німих облич недвижні тіні.
І з тисяч поглядів — один,
Туди, де він.
І волю всіх взяла одна,
Його струна.
І самоті моїй на зміну
Несуться образи і тіні
Від hexen tanz'ів Поганіні...

ГЕНІЙ РІВНОВАГИ

Всяк час стоїть передо мною:
Іде тихенькою ходою
Високе чоло, постать горда
Сопілка, той чийсь — *tesum porto*
В його руці дорожній кій —
Свідок єдиний дум і мрій
І пісня рідная в устах
І пил сандалій — вічний шлях.
І вже давно, ще в перші дні —
Як став той привид при мені —
Чийсь голос тихий, голос ясний
Сказав про образ той прекрасний
„То той, ким мариш ти в меті
В своїм майбутньому житті.
Один від тих, хто на хвилину
До нас спускається в долину
Щоб нам явити серця мир
Досвітню радість дальніх гір...
То — ворог буднів, суєти
То — геній вічної мети...
Не пізнаєш Сковороди?“

ГЕНІЙ ВОЛІ

„Щоб цвів блакитним цвітом мак —
 Не небо волисть, а Бербанка“.
 І мак цвіте блакитним цвітом...
 Дивуються діти
 І зела і квіти.
 На дереві в бентежжі шепоче гілля
 І волю Бербанка приймає земля.

*

Жоржини жеврить пишний колір:
 І оксамит на пелюстках
 І врода й хист і ніжний колір —
 Немає одору в квітках.
 „Прийми мою — Бербанка — волю:
 На пишну на твою красу
 Новий дарунок я несу —
 Обвійся одором магнолій“...
 І в одорі жоржини квіти
 Не знають де їм щастя діти...
 Жоржина покірна Бербанковій волі
 І марить бажанням півдевнних магнолій.

*

В звичайний час, весняним ранком
 На гайстру погляд впав Бербанка.
 „Ти будеш в час свого кохання
 Змінити на день тричі вбрання...
 І гайстра в час свого кохання
 В красі блискучого убрання:
 В сутані білій зранку — раз,
 У південь в золоті — у друге,
 В вогнях зорі — в вечірній час.
 І дивуються навкруги
 Квіти з саду, з гаю, з лугу...
 Гадають, що волять в новому світанку
 Предивні чари,
 Примари
 Бербанка.

*

Взяло проказою кохане
 Найкраще дерево у саду,
 І хворий плод до часу в'яне
 І гасне врода на свиду
 „Я дам тобі незнану силу,
 Проказу я з тебе звезду

І кров нову віллю я в жили
І знов красу твою знайду".
І в хисті, в намисті:
І квіти і листя...
Загублена врода
Вернулась до плоду.
І воля Бербанка — для дерева указ,
І дерево Бербанка — не знає проказ.
І знов його дерево — найкраще в саду
І плод того дерева — у всіх на виду.

*

В пустині пекучій
Лиш кактус колючий.
Не спиниться пташка, мина його звір
В безхмарнім безміжжі — увесь його мир...
І погляд Бербанка добіг до пустель,
Упав на бархани, пронісся між скель.
„Зніми й забудь свій зрак колючий,
І дай пустелі пишний плод
І в лоні мертвим і болючім
Красуйсь від них із роду в род:
І хмар не благає пустеля з висот:
Весь кактус у квітах і гне його плод.
Смарагдовий килим і сяє й горить
І пісня весняна в пустелях дзвенить.

*

Над шляхом — древо вікове.
Його привабливий наряд
Співців весни до себе зве
І низка зграй весь вік живе
Під холодком могутніх шат.
Ніхто з живих не пам'ятає,
З яких часів, з яких годин
Воно доріжніх закликає
І скільки знає
Сонця змін.
Бербанк поглянув і прорік:
„Єдиній кроні на замін
За наш нікчемний людський вік
Ти принесеш нам — п'ять колін.
Я дам тобі незнану силу,
Корінню дам новий терен
Щоб заздрі вітри не зломили
Твоїх невиданих рамен...“

І сталось так, як він прорік:
Єдиний кроні на замін
За наш нікчемний людський вік
Дає те древо п'ять колін...

*

Є тайна в камені і дереві
У пісні слові і струні
Її ховає й день рожевий,
Вона в колиці і в труні.
Її не зна базарів склака,
Її не кличе буднів шум,
Лиш тих за нею стежить око
У кого чоло — в смугах дум.
З них одну на люд виносить
Геній волі з Santa Bosa.

ГЕНІЙ ДОСЯГНЕННЯ

„Дарма, що одцвіло, що застом квіт рясних
Уже не станеш ти доріжніх закликати,
Сміялись з сяйвами і з бурями стогнати
І чоло мирувать нектарами весни...
„Все те, що ти взяло у днів чадних і п'яних
З прозорих обріїв, з блискавиць вогняних,
Що проказало шлях часів твоїх земних —
Я все тобі верну в луні пісень незнаних.
„Видима смерть тобі дала нову вроду,
Услади джерелом ти станеш — без кінця —
Так славимо-ж єдиного творця —
Природу.
І непохитний шлях в незнанії краї
До меж усіх шляхів, до обріїв її
Де в сяйвах тайн стоїть останній санктуарій...
Рукою власною — Антоній Страдиварій.

ІВАН ЛЕ

ЮХИМ КУДРЯ

ПОВІСТЬ

*Щирому товаришеві,
братові Данилові — присвячую.*

ЕПІЗОД ПЕРШИЙ

З ВЕРБ

Нехай піски тьохкають по весні. — Дніпряні піски, побережанські! Вітрець балковий старанно по - між шелюгами встеляв цей ядерний, блискучий пісок. Мов у тиху ніч проти місяця плюскались дрібненькі хвилі Дніпрові, — так брижами вкривали піски й, мов рілля, рябіли під сонцем між сизими шелюговими кущами.

Нехай собі риплять по своєму ці піски під ногами Юхима Кудрі. Вони багацько віків тому рипіли так під всякими ногами...

Вітрець встеляв рядки піщаних хвиль, мов низав святкове намисто й присипав сліди вусатих запорожців жовтим шелюговим цвітом. Піщані хвилі тьохкали по весні. Тьохкали під ногами сірих волів чумацьких, рипіли під навантаженими сіллю мажами. Вітри замітали сліди. Віки вмирали під шелюговими кущами!...

Нехай собі й тепер тьохкають...

*

Не подобався Юхимові оцей новий комісар. Ковтун таки був кращий, бо свій, а цей десь з чужих сіл, та ще молодий дуже.

Юхим Кудря не був дурним чоловіком. Він дуже розумів, що „Револуція собі нехай буде Револуцією, а таки моєї земельки не займай, бо я не пан. У пана слід одбирати, бо він пан, а я... Юхим Кудря — селянин!“

Він бадьоро йшов поруч воза й залюбки прислухався до саморідної музики крутого смачного піску, що стогнав у нього під ногами...

Вчора новий комісар — Кириленко, чи як там його прізвище — наклав контрибуцію. Два вози сина, кабана і п'ять тисяч совету. А за що?.. За те, що Юхим був у „собственниках“. Гаразд ще, що не беруть дурні комісари керенок. Та й треба було в Черкасах міняти за керенки совету... Вісімсот керенками віддав та четвертну миколаївських за п'ять тисяч!..

Піски солодко навівали думки й про дочку Одарку та... коли-ж дурна. І сіно осталося - б і вісімсот керенок.

„Не люблю його — каже. Хіба любить, дурепо, хто заставляє? Всміхнись та поговори, а коли нужно... то й приспи коло молодого бока... Не два-ж вози сіна коштує твій бік“!

Гарна Одарка в Кудрі — нічого казати. Не двох дійсно возів коштують ті очі, що чарують навкиддя й молодого й старого. Кириленко внадився обідати до Юхима Кудрі, аби забути на хвилину контрибуції, бандитів та трибунал.

Одарка — дочка в свого батька. Вона притьмом ненавидить комісарів, що прогнали з Васютинець синіх жупанів, червонощоких, вусатих вартовників. Вона й на матір сердиться, що та захищає бідняцтво:

„Невдячна. Саму голу, як бубон, тато взяли в таке хазяйство. Поважились на брови — без приданого. Страм від хазяїв терпіли, а вона: „слобода всім людям потрібна, бо дає землю“.

Батько давненько раїть Одарці „приспати“ Кириленка.
О, вона приспить!

*

За клунею шепотіло три постаті. Ніч оповилася соловейчиною троїцькою піснею. Оце й клечані святки настигли, а комісари все ще цілісінькі.

Журливими здаються захльобчисті ляскання соловейків. Тепла весняна ніч, що закохує поетів та музик — вабила Одарку якимсь глибоким забуттям.

З-за Сухаріївки має зійти вже останній клопоть місяця. Зірки миготять по-весняному й сріблом пишуть небо...

Вчора батько таки настояв, щоб приспала і... Одарка згодилась.

Стояла в сінях близько з комісаром. Мати лаялась, а Одарка таки стояла, бо батько прохали за сіно. Не любить Одарка комісарів, але весело хихоче в сінях.

— Одарочко, голубочко. Я здурію з радощів.

— Отто який-бо ви! Хіба я?..

— Ти-ж... ти чаруєш своїма очима і я хотів-би впитись в них один лише раз гарячим поцілунком...

„Неодмінно приспи завтра“ — згадала Одарка батьківську направу, „хоч пообіцяй“. Хай прийде в клуню, нічого-ж не станеться тобі від цього... Я-ж вже скоро старітисся почну. А сіно... керенки“, а в глибоких ямах не старих ще батьківських очей — сльози заблищали.

— Хай завтра — відмовила Кириленкові, сміючись і мов ненароком тернулась свіжою полотняною пазухою об Хведосієву руку. Щось цупке, гаряче, життєве торкнуло в руку і полум'я парубоцької весни завихрило голову у комісара.

— „Я завтра спатиму в клуні“ — згадала Одарка вчорашні останні свої слова в сінях. Ій здалося, що очі комісара блищали в темряві не зрозумілим, але лоскочучим вогнем.

І Одарка йшла в клуню.

А три постаті шептались за клунею в калинових кущах.

Ніч кохалася в соловейках...

*

Хведосій Кириленко по-за городами бадьоро йшов з Данилом. Напавсь провести, щоб не опасно — ну, й ідуть удвох.

На душі лагідно. Повітря свіжить легені. Соловейки п'янять молодецькі почуття... Вже недалеко й хвіртка до Кудрі. Добре построїлись васютинські дядьки!

До Кудрі можна пройти прямісінько по-за городами. В хвіртку, калиновими кущами та й...

— Ну, дякую, Данило! Тут я вже... і пішов.

Підозрілою здалася веселість Кириленкова, що тривогою оддалася в чутливій фантазії Данила. І він стояв.

Постать помалу зникала по-над лісою у присмерках ночі.

О! щось, либонь, тріснуло у-вербах. Постать торопко стала...

Данило рвонувсь до Хведосія. — Звів ненахотя курка в рушниці.

Але...

У вербах блиснуло і освітило червоним полум'ям зляканого комісара. Вибух.

Ще раз. — Ще раз. Хведосій від першого разу впав і йому зробилось млосно... поночі...

Данило в верби кулю. Гвинтовка б'є хльосткіше, ніж бандитів одрізан, але... верби, ніч...

Соловейки вщухли. Остання зірка розсипала хвостом бліде багаття по блакитному черіневі неба.

Данило винцирадою обмотував пошматовану ліву руку непритомного комісара.

Одарка злякано прислухалась до ночі зрадниці. „Гаразд, що й так“ — казав мозок розбурканої дівчини. Серце мовчало.

За клунею до хати з-під верб щось побігло Гомонить. Мов-би й батько там.

... А останній клинок місяця боязко посувавсь з-за гір над вербами, шелюгами та ядерними дніпровими пісками...

ЕПІЗОД ДРУГИЙ

ЖАДАНИ

Юхимові була гарячка. П'ять тисяч ще беруть за підстреленого комісара, та й у свідки кличе новий комісар Ванятко.

„І який з його комісар? Він-же у нас простісінький собі Ванятко, а ще, бідо моя, губу копилить. Василем Трохимовичем прозивається, до Одарки кандібобери гне“!

„А все таки це своїшній. Бач каже: „Я Вас, Пилиповичу, не запідозрюю, що ви замішані в заміру на Кириленка, але свідком, будьте ласкаві“...

Гарно балакає до Юхима Ванятко.

А що Юхим у свідках може сказати?

Він-би сказав — коли-б можна...

Сказав-би... як треба стріляти! Хіба так стріляють як оттой довгополий Шарапа? Дав-би, дурень, Березнякові. А то, швидкується. Зіпсував тільки справу. Та й Панченко теж: високий, як світ, а... не міг підпустити ближче до хвіртки. Нащо було й умовлятися?

О, Юхим посвідчив-би. Що це: він даром ще п'ять тисяч платити буде? А Кириленко таки живісінький!..

Гарячка була Юхимові...

Кажуть, що скоро Тютюнник прийде. Коли-б напевно знав. П'ять тисяч не з пальця висмокчеш. Треба їхати ще в Золотоношу, там, кажуть, совет дешевий.

— „Ти-б не їхав, Юхиме, в Золотоношу. Тепер такий час. Оддай їм...“

— Кого? душу?

— Та хоч-би й Одарчину корову.

— Нате й мій глек, хоч гиравий! Дівка на-порі, а вона корову!

— Можна-ж і без корови, а до Золотоноші й життя можеш позбутись; тепер...

— Тепер, тепер! Мовчки-б їло хліб! Не всі такі дурні, як я, що без корови...

Параска ніби застогнала від болючої виразки, що її вражали поденно. Вже дев'ятнадцятий рік за Юхимом і вісімнадцятий рік її колють голодранством. Спасибі, свекор захищав, а тепер утрюх їдом їдять. Тільки пішов-би та заявив Ваняткові — знали-б, як стріляти.

*

Останню балку переїхав Юхим, доїзжаючи до Кропивної. Почало світати.

З-за Канівець обрій багаттям обгортався. Потяг свіжий, балковий вітрець. Ранковий туман росою царину вмивав, і зелені колосочки, що вчора на світ народились, заполоскалися в густій ранковій імлі.

Юхим зотяг овечого сіряка й перевернувся на возі в затишок. Вохка свіжість ранкова будила його заклопотану голову й на хвилину холодом котилась десь глибоко в зачерствілу душу.

Але-ж п'ять тисяч і... живий комісар. Лікується он-он в тій Канівецькій лікарні, що проти жовтогарячого ранку шпилями в небо оддає.

Юхим навідлі стьобнув сірого впоперек кряжу. Неостережений коняка реонув воза — чуть голова Юхимові не одломилась від несподіванки і він ще раз потяг уже вздовж батоном, спиняючи віжками.

Кропив'янські півні калатали хазяйок. В хлівах скаржились свині за ранковий спокій та розбужені Юхимом собаки нехотя простромляли голови боком в спідню ворітницю й, одбуваючи чергу, ледачо гавкали. З голоду та спросоня не нагавкаєш!..

— Оця ще мостова! Кий її чорт видумав? Понастромлюють каміння гостряками вверх та й бий, дядьку, обіддя!

— „Як-то й добре було за старих часів. Загальмував спокійненько, тай пливи, мов на глабцях. Ні тобі обіддя, ні тобі печінки, а тепер“...

Біля містка де-хто підхарчовує худобу — теж, мабуть, до города. І Юхим підхарчує сірого. Близенький світ — двадцять три верстви!..

З гори несподівано вирнув загін верховнів. Ковані копита іскрили по мостовій. Повітря заповнилося гуртовим клекотом.

— Здоровенькі були, люди добрі!..

— Оце, дивись — промайнуло в Юхима — таких ще й не було: Люди добрі!..

— Хто з вас проведе нас до Золотоноші. Гарно подякуємо сахаром ще й чарку горілки наллємо. Ну, добродії!

— Гм... Та воно-ж ми всі до города... А хто-ж ви? — вирвалося у Юхима.

— Ми люди свої. Контрибуції не беремо... Від батька Симона ми!..

— Золотесенькі!.. Та я-ж вас на руках у самісіньку Золотоношу!.. Чом не знать? Знаємо й Симона Васильовича й батька Тютюнника... Отаке пак! Ногу сірий, щоб тобі повилазило — швидко вався Кудря, запрягаючи коня.

Довгі малинові шлики здавались на світанку ще чорними, але Юхим, і не бачивши їх, нутром почув жданих і в мозку п'ять тисяч робили кашу. Хіба йому шкода отих тряпок совецьких? Ось у городі хлопці ними вулиці встелять будуть...

„Певно, комісар у Канівцях уже „содухи праведних“ править... Відтіля-ж їдуть“.

*

З гори вже видко було Згарь. По стовповім козацтво, — і степу не знать. Головний отряд з великим начальством цупко обгорнув Юхимового воза і вислухав про настрій „селян“.

— Що там настрій? Один два комуністи та два три десятки „тулюпених пролітаріїв“ в штабу — оце і ввесь настрій. А голота: і не пікне!.. Гетьманщина ще не за горами — пам'ятають“..

— Що то за „тулюпин пролітайло“?

— А кат їх матір! Сам агітатор їхній так їх назвав. Ви, каже, грабарі, бардаки, не сознательні робочі, тулюпин пролітаріят...

— Люмпен!.. Ха-ха-ха-ха!.. Зареготав віз — віз у Згарі.

— Отут жила теща козарлюги Данила Нечая... Добре було-б оце мати тут тещу козакові!..

Сірий туман в-останнє прокотивсь по подині й на час сховав в собі задурену молодь кулацьку, що, захищаючи остервеніле панство, річками ляла робітничу кров, знущалась з єврейства...

*

Від самої залізниці й аж до кузень простяглося Тютюнникове військо. Добре військо, коли-б у Золотоноші не містилась третя рота червоноармійців... Повоювали-б вони з жидівочками!.. взяли-б трофеї, а то...

— Батьку, дозвольте нам трьом розвідку проробити!..

— Добре, добре, хлопці... Тільки як-же це до „Ісполкому“? — Якимсь дисонансом неприємности вчулося оце слово „ісполком“ серед історично-дотриманої запорозької атмосфери з „батком“ та „хлопцями“.

— Так я-ж ріднесенькі аж до дверей. Вони в Земстві! Напевно сплять — нервувався Юхим.

Що йому тепер до комісарів, до жінки, до Одарки.. По сірому й лише встигайте, хлопці.

Ранні городянки боязко зникали в хвіртках, забачивши вояк з торбами. Уявлення живо трудило по нервах. Шлики бачилися лише

очима, але їх гостро почувала й шкура й де-що цінніше в житті молоді єврейки...

Скаженим галопом промайнули три верхівні за возом. Конячі хвости, довгі шлики з китицями, овечий сіряк на Юхимові — все мітлою комети простяглося назад.

Золотоноша ранком спить. Мабуть всі міста з єврейським населенням на Україні в 19 та 20 роках спали більше ранком, ніж у ночі...

Спала третя рота, що розташувалася в бувшій жіночій гімназії. Заснув на залізничній станції голова Виконкому Лобода, що цієї ночі вартував, чекаючи Тютюнника.

„Не прийдуть вже. — Розвиднилось“.

Заснув і вартувий по Виконкому Василь Гайдамака...

А три верхівні за возом вже загнули по Черкаській, Юхим тримав під пахвою звичайнісіньку рушницю й, стоячи, віжками стьобав вздовж спини сірого.

— Праворуч!.. Осьдечки й земство! По-за вуглом!

*

— Василь Гайдамака почув раптовий грюкіт на дворі й підвівся з канапи, що в паркомі всі вартові члени виконкому віддали дань її клопам... Ну й клопи! Можна-б в іншому місці відпочити, та бач варта. А клопи таки не дають враз заснути...

Всі лягали на тій зеленій канапі, що стояла в Паркомі, й годували клопів...

... Гульк у двері — в коридорі шлик з наганом...

Спасибі бороді, як вона допомогла!.. Василь до віку її голить не буде...

— Ви сторож? Де більшовики?!..

— Отам, отам, у тій кімнаті, прямо — махнув навмання Василь, крикнув телефоні: „нападеніє“, й не спобігся, коли й вискочив на балкона...

Другий поверх, височенько. Біля парадних стоїть віз і поруч дядько з рушницею.

Баня Андріївського собору вже полоскалася в щедрому сонечковому золоті, а Золотоноша мертва спить.

„Надіти-б штани, вдягтися-б, а то так-таки в підштанниках“...

По коридорі гупотів розлютований вояка, не знайшовши більшовиків.

Погано тікати, а треба.

По трубі та по-за повіткою в земський двір. Добрий двір — є де сховатись, але-ж чортів паркан високий та ще й з гвіздками.

Ззаду вибух з вікна... мимо...

Золотоноша вже почула Тютюнників. Третя рота скочила на ноги, у чім була — за гвинтовки та вниз. Попереду ротний. Це він не дозволяв червоноармійцям роздягатись до дня. Сам куняв на вікні у зброї.

Скляні двері. Мелькнув наган за склянкою... Щось брязнуло, засліпило... і ротний упав на руки сторопілих червоноармійців...

— Бий бандитів! Кидай мене!.. — встиг крикнути й, зачервонений кольором революції, впав на сходи неживий.

*

А сам начальник хазяйнував на краю міста. Крики жіноцтва солодкою музикою вчувалися йому і він, своєю бадьорою постаттю підперши стовпа, чадив здоровенною запорозькою люлькою. Оселедець, загорнутий за вухо, ніжно лоскотав пана начальника в товстенську голену шию. „Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці... Запануем“...

З гордістю вояки, що всякому Сіркові втер-би носа, стояло начальство під телеграфним стовпом і мріяло славою давно забутих предків“...

„Наливайко і Павлюк, ще й Тарас Трясило... Кличуть... Куди їм!.. Ось як він, Дяченко, смачно випалить з культурної рушниці у простір, що заповнювався вже галасом та пострілами.

І знов потягне люльку, і знов випалить з рушниці. Оттак наші воюють!..

Хай знає історія, що то за тютюнниківець був.

*

А сонцеві що? Воно всім однаково світить. Однаковісінько.

Лиш в добрий сніданок і воно засоромилось і сховалося за товсту сиву хмару, коли стовповим повертався тютюнниківський загін на Кропивну.

Юхимові марились мрійні сні. На возі пахло жидівське барахло й присипляло його вгамовані турботи.

Шуміли в царині вітри...

ЕПІЗОД ТРЕТІЙ

СПИРТ

Ще з дня похмурилося небо густими хмарами. І не встигло схватись у лузі сонце за високими осоками, як на дворі стало поночі. В повітрі пахло свіжістю, над головою висів важкий літній дощ.

Загін героїв запорозького ренесансу вступив до села Васютинець. Найстарший порядкує розташуватись на базарній площі, використовуючи прилавки за-для захисту „трофеїв“ від дощу...

— Кіннота по хатах!

З-за казанської церкви розчахувалося замуроване хмарами небо й на мить блакитно-вогненні батоги сковзалися з розчілин по-над Васютинцями. Загомонів по літньому смачно грім.

Начальство їхало ночувати до Юхима. Бідний сірий знемігся вже, поспішаючи додому від дощу.

Хмари-ж все частіше та частіше кололись на шмаття гострокутною блискавкою і лагідні були важко спуститись на землю.

Аж ось ворота, доїхали.

— Одарко, готуй вечерю! Скажи матері—спохватився раптом Юхим. Він гаразд знає красу Одарчину і смак козацтва і спохватився, що Одарку треба ховати подалі...

Але гості вже в хаті. Високий чорновусий вже встиг привітатись до „пташки“.

Гарна бісової віри Одарка в Кудрі! Такиз боку ненароком глянеш і серце затанцює, як роблений чорт в руках у китаїця. Гнучка, як лози по-весні, сміється, як червінці розсипає, а очі з бровою — не волів чумацьких, а й життя козацького й слави, здобутої хоч-би й у Золотоноші, не жаль віддати за один лише щирий погляд, за один чарівний рух вугольчиком густої брови!..

У великій хаті затомлена щоденною працею Параска шанує поважних гостей. Стара Кудриха сидить на припічку й киває то вздовж, то впоперек задоволено головою, а троє козацтва весело розказували наперебій про своє геройство в захисті „волі українського народу“. Коли доходила річ до жидівочок — їх оселедці від напруження розкручувались. Голені голови червоніли, а Параска від неприємности запрошувала гостей:

— Годуйтеся, люди добрі! Прошу добірати капусти. Звиняйте вже, що так. Трохи перестояла. Беріть, ласкаві, пиріжок з калиною. Ми вже підїли, не сподівались!

А в хатині батько з дочкою приціняли та приміряли батькові сьогоднішні злобутки.

— Перешивати усе треба — вирішив батько. Не годиться ні продати, ні самим. Тільки перешити! А крам же добрий! — показував він суконну міхову шубу. Пальці розчепірівшись лазили по гладенькому хутрі, мов гадюки влітку перед заходом сонця. Дочка не соромилась батька й, розхріставши пазуху, вдавала з себе „бариню“, придіваючи шовкові плаття.

— Не йде, тату, казала вона в сороковий раз і сама собі не вірила, що воно дійсно не йде. Кудря не батьківськими очима дивився на Одарку, на її обличчя, що жевріло проти каганця задоволеним дівочьким щастям. Дививсь на її розхрістану пазуху, на білорожеве тіло, на цупкі підвищення грудей, що буграстими крапками одстобурчували пазуху сорочки. Одарка запалено дихала від зміни вражіннь. Очі її горіли дикунським огнем, що розтопив-би й кам'яне серце китаїського буди. Вона не помічала, що батько дурів від її краси.

А з хати, в вузенькі дверці дивились двоє гострих, як у голодного вовка, начальницьких очей...

*

На дворі шкварив дощ. Небо в ряди-годи репалось, шибки брязкотіли. Стара Кудриха, христячись, — „свят, свят“ — полізла на піч і заснула під щирю музику лапатою дощу, що накидом брязчав в напичне віконце.

Козацтво спало покотом коло печи на соломі. А Одарка. . . В хатині під замком сінешних дверей і під вартою Юхима, що спав коло хатніх дверей рядом з козацтвом.

Казкова ніч ворожила дощовою хуртовиною. Параска плакала в подушках на полу. . . Тридцять шість років і вже „стара“. Не пам'ята бідна, коли в-останнє спала не сама. . . Вона помічає не батьківську прихильність Юхима до Одарки, помічає, як холоне Юхим з того дня, коли Одарці сповнилось шіснадцять.

— Гріх. . . страм. — Давлючий біль стискував Параскине серце. Гарячі сльози палили непогане ще обличчя.

Начальство повагом підвелось... Чорняве, молоде, жваве начальство. Ненароком за вечерею Параска всміхнулась до нього, але... начальство пішло тоді до хатніх дверей.

В хаті поночі, як у лаврських печерах. Енергійна блискавка на мить освітила високу постать вусатого запорожця наших літ.

У Параски похоллоло в чистій жіночій душі. Гарячі руки козацькі доторкнулись до ніг. Прикорчила... Зірки забігали в очах. А десь глибоко залоскотались солодкі дзвоники...

— „Що їй? стільки літ, як не спить з чоловіком!.. А кров... ні, ще не стара!..

— Не можна, пане козаче!.. я... я заміжня жінка. На печі свекруха!.. та гетьте... не смійтесь!.. гріх!.. ой, пан...ночку!.. й сльози річкою линулись з терплячих очей, а руки...

...Руки зрадливо обіймали молоде живуче тіло... ненахотя обіймали жагучими обіймами... останньою красою осінньою!..

... На дворі пірчив дощ...

*

Вже в добрий сніданок прибіг джура сповістити сонне начальство, що з Золотоноші йде червоне військо й через дві години буде тут.

— Сахар вже роздано людям!.. Мануфактуру обмінюємо на сіно, а спирт ще не починали...

— Починай спирт!.. Викочуй на базар бочки й частуй!.. даремно!..

— Даремно?.. Спирт! — Витріщив очі Юхим, що допіру вскочив знадвору.

— Параско, давай тикву й пляшки — як несамовитий вискочив в комору...

Параска бачила, як Юхим мигнув через перелаз і подався до базару. Під очима в неї були помітні синенькі смужки, а бліде обличчя нагадувало покайну душу. Їй ще й досі вчувалися гарячі ніжні поцілунки, міцні та дужі обійми, свіже, молоде, повне струмкою крові, напружене тіло. І страх, і сором, і жаль охоплює молодицю.

Вона дивилася, що мигнув через перелаз чоловік і болюче почуття кольнуло в мозок.

Одарка спала. Серед хатини було розкидане барахло і нагадувало сумну руїну, що встеляла шляхи петлюрівської та гетьманської України.

*

Не скоро вернувся Юхим з базару.

Сонце парило намочену землю. На городі в березі солодко купались качки й своїм хлюбостанням та щирим кахканням порушували передобідню тишу.

Дощик пополоскав гарно Васютинці, але тютюнниківці прополісують їх награбованим спиртом.

Хай-би сказав субота, що такий великий базар зібрався, так четвер-же. Васютинчани жадно несли під пахвами сахар та спирт. Очі

задоволено блищали й ненавиділи сусіда, що біг, висолопивши язика, в гурт з порожнім посудом.

Юхим хазяйнував. Йому доручено розливати спирт...

Зеленим струмком дзюрчала холодна рідина до глечика, з якого Юхим старанно розливав у тикви та пляшки. Долі стояла велика череп'яна миска, щоб не псувати розіллятий ненароком спирт. Голодні на випивк нащадки запорожців, Васютинчани, частенько хватались за ту миску й спорожняли її у власну „посудину“. Над базаром стояв нетверезий базарний гам. Сонцеґвигрівало після дощу, а злякана гава облітала ген-ген по-за казанською сумне зборище.

*

„Ще не вмерла Україна
і слава, і воля.
Ще нам, браття, усміхнеться
Козацькая доля...“

Співала налагоджена до одходу п'яна кіннота.

„Душу тіло ми поло-о-жим...“

Підтягав п'яний базар, кільцем здавлюючи порожні від сахару вози, але ще повні бочки спирту.

„Душу й тіло... ми полож-жим за...“ мерещилось в голові Юхима. Він ділив, але себе не забував. Тиква стояла повнісінька, а дві пляшки лежали боками, заткнуті клоччям і жалібно цідили живучу вологу. Гарно було на душі Юхима: спирту до волі й він йому хазяїн! Але...

Серед галасу почулося:

— Де отаман?

— „У мене. Коло Одарки“ — майнуло в п'яній голові. Вихор злоти закрутив бочки, людей, галас... Зелений струмок дражнився до Юхима своєю манливою прозорістю. У очах світились іскри й мішали забачити щиру Васютинську правду.

Отут серед п'яного ярмарку тютюнниківці вбачали дійсну Вкраїну. Дивлючись на це збожеволіле море, їм вважались запорозькі січові збори, вважались сиві запорожці, що хилили кухоль за кухлем горілку з бочок...

Раділа козацька душа.

— Сла-а-ава... Душу й тіло...о...о...

*

Юхим доплазувавсь до хати. Начальство по сінях ганялось за Одаркою і нехотя зупинилось, забачивши хазяїна. Одарка шмигнула в хатину.

Хіба може Юхим Кудря ненавидіти оцих вусатих вояк, що захищають землю, що не беруть п'ять тисяч? О, ні!.. він шанує їх...

Він і вночі, випадково мацнувши рядом, не образився, що пана на рядні бракувало... Сонний мозок либонь чув підозріле шепотіння

та нічну возню на полу коло жінки. але... це - ж сонний мозок... Аби до Одарки встеретти...

Під пахвою тиква, в правій руці пляшка. Другої збувся десь за турботами...

Мовчки пройшов у хату.

Злість сиділа глибоко при панові, а на самоті не вдержалась і шукала на чому - б спинитись, вибухнути.

Параска злякано поглядала на п'яного чоловіка, що скаженими очима водив по хаті. Вона старанно вбирала стіл, після сніданку гостей. Дорогих гостей...

— А - а, поглядаєш? Знаю... все знаю, курвяжище!..

— Юхиме, голубчику!.. Я - ж не... ти кидаєш мене!.. голосінням вирвались наболілі скарги.

— Цить, злиденська віро!.. Бо так і розмашу голову як гадю...

Пляшка шкереберть полетіла до Парашиної голови... Злякані очі на мить прижмурилися, а руки благали змилосердження.

— Ой... ой... бож - же мій!.. О - о - о!..

Стара Кудриха дивилась з печі, як з - під застромлених у голову невістки шклянок текли паруючі струмки червоної рідини по облитому спиртом, скривленому від жаху обличчі...

— Бо... Гад... — Очі Юхима тверезішали, озирались. Тиква впала до долу і забулькотіла з розбитих щілин сумним жалем.

Одарка стояла на порозі й лише тепер впізнала свою рідну матір. Такі - ж гарні брови, як і в неї, тепер зіпсовані різкою шклянкою...

— Мамко!.. рідна!.. — вирвалося.

Липкі криваві губи щось зашепотіли, вдали останню усмішку матери, що, вітаючись з рідною дочкою, вмирала небажаною смертю...

— Ой!.. жить, жить - би!

Юхим стверезений вискочив на двір.

Козацтво сідало на коні.

— Куди - ж ви?.. А Параска!?. Верніть мені Параску!..

Незрозуміле ридання здорсвого чоловіка прорвалось на простір на тридцять восьмому році зачерствого життя.

Куди вони поїхали?.. — шепотіли губи.

Сонце - ж висло над головою, байдуже, невблаганне. Білясте небо майоріло розпареним повітрям. Почулись постріли по - під горою.

„П'ять тисяч знов“...

А в хаті... що в хаті?.. — скажені примари вдавались знесилений фантазії Юхима, що розпластався серед города.

ЕПІЗОД ЧЕТВЕРТИЙ

„ПОЛЮВАННЯ“

Вже третю неділю Юхим байдакує в лузі. В той - же день змандровав, бо „готувалась більшовицька розправа“ за Тютюнників. А тут ще й убивство...

І як воно сталось? Юхим і досі толком не добере, з чого почалось: „кинув пляшку з спиртом, а Параска якось головою кивнула і так тобі... прямо наказаніє боже. Не думав же... Хіба - б таки ота

совісна, богобоязнена Параска попустилася-б? То мабуть снилось. Кожну-ж ніч мерещиться“...

Як воно так скоїлось?!

Не був і на похороні, більшовики чекали. Та й нащо йому той похорон? Він своє одбув... Важко було забити, а сховати і дурень...

Іноді голова не туди міркувала. Чи воно якби пожив отак з десяток років отут у лузі, то не зробився-б часом таки звичайною звіриною?

Ох, луг, луг!.. Шумиш старими, порепаними осоками.

Розкажеш предковічні казки про вільний звірячий вир, що панував отут по островах. Очеретами обгортав насолоду волі й нашіптував одвічно спокійні сни. Високою стіною ховав від зіркового ворожого ока й тепер ховаєш...

Ну й воля!

Гірка якась ти луговими полинями! Глузуєш диким спокоєм, що шматує й душу й серце щасливчика, зачарованого тобою!

Не воля це, а доброхітня тюрма, що на дванадцять засовів замикає трипотіння чутливого серця! Високі, струмкі очерета — це міцні ґрати, що заслоняли знівечену совість. Сіді лапатолисті дуби та порепані ширококорунні осоки шуміли сумом байдужого вічного ждання. Глибокі кручені шляхи, з години на годину, з доби на добу, вартували захованих в зелені лугові пахощі...

Це унадзвичаєна тюрма!..

*

Юхим давно вже звязався з Келебердою та з Савченком, що бандитували ще з весни й гуляли тут-же, в островах. З ними якоесь веселіше — в гурті.

Неглибокі озерця, що вкрились рястом та круглими коржами зеленого латаття — щедро постачали карасів та линів.

Варять хлопці юшку та мовчки сумують за очеретяними ґратами.

А чого цим хлопцям треба? Хто їх кинув осюди їсти юшку з карасями?

Батьківська земля?

Сині жупани? Бадьорі пісні козацькі? Широковійна запорозька слава та воля?

„Дурні, дурні!..“ — инколи гадюкою полізе стомлена думка.

Батьки! Земелька!

І йшли вони ночами з луку, з кущів верболозу та гнучкого шеляга. Вовками підкрадались до власних хат. Глибоко нюхали повітря й чуть нанесло неостереженим більшовиком, як звірячий інстинкт штовхав підстрелити його.

Іноді в мозок вдарить спільна думка:

(Хіба оці очерети та дикі нетри остров'янські не викохають однієї думки?).

Піти запалити волость, попалити папери — хай знають, що ми є.

І йшли, палили. Наганяли жах на „комбеди“. Зворушували вмираючу надію батьків. Збільшували руїну українського села.

І Юхим старістю теж ходив.

*

А Одарка покiрно - жалiбно справляла своє сирiтство. Одна - одним матiр поховала. Тiльки один день жила з рiдною матiр'ю. Це той день, коли мертва лежала на лавi з обкладеною васильками головою.

Згадалось Одарцi багато де - чого. Згадались щоденнi сльози покiйної, що мовчки котились по щоках без докорiв без скарг.

Важко згадувати їх — оцi сльози. Хiба один раз вона сама, Одарка, була чинником їх? Хiба мати не казала: „Дочко, я - ж тебе в нутрi зносила не для того, щоб ти ятрила материне серце. Як виростеш, дiждеш, то й побачиш...“ I ось вона побачила.

О, важко згадувати...

„А тут ще оцi комiсари, що - дня допроси, переспроси. Не скажу - ж я їм, що батько вбили матiр!.. Баба - ж бачила, як вона оступилась i впала на пляшку зi спиртом... А що батько у Келеберди, так це инша рiч: боїться, що його розстріляють. Тютюнника - ж водив до Золотоношi“ ...

„Та нема гiрш нiкому, як тiй сиротинi
Ой нiхто не пригорне при лихiй годинi...
Та не пригорне батько, не пригорне...“

I знов сльози рiчкою. А чого вони так пiзно прорвались? Хоч - би раз було при матерi, на грудях...

Гай, гай!

На дворi паркий, лiтнiй вечiр наставав.

Завтра знов їхати у жнива. Найбiльше щастя — жнива. Жменями забираеш колоски, важкi смачнi колоски. Обгортаеш блискучим зарешеним серпом i забуваєш про нудну самотнiсть хатню. Там i перепiлка й заяць. Там смачно нап'єшся з тикви теплої води з смiттям i з - пiд долонi поглянеш навкруги: на жовте море, на його повiльне гойдання в гарячому подиху повiтря, на хрестатi копи, що пiдперезаними шапками вдавали рядки куреникiв бджiльницьких, на метушню косарiв та жниць, що похапцем вбирали золотесенький хлiб... Багато краще у жнивах на полi, нiж отут самотнiй! Хоч - би батько навідались. Казали - ж хлiба спекти...

Одарка з думками йшла на город. На небi зiрки инколи визирили з - пiд клаптiв хмар, а вони просовувалися поволi й збiльшували темряву лiтнього вечора.

Калиновi кущi мовчать.

Невже - ж оце й минулося лiтечко в сльозах та сирiтським горi?.. “

Як вона любить оцю хвiртку. З неї вiдкривається широкий простiр за городами, принадний краєвид зелених лук, але - ж нiч...

Отам, пiд вербами, пiдстрелено Кириленка. Тонiсiнькою гадючкою обгорнулось серденьтко затурбованої дiвчини. Заколело, затiпалося, мов неволю зачувши, оце молоде ще серце:

— Чужий вiн менi. Комiсар!.. А може - б i поспала, якби... — майже голосно плелись думки.

А грiх i на її душi полягає: вона - ж у клуню манила!..

По - над лiсою у вербах щось обережно посувалося до хвiртки, в калинi либонь хруснув сучечок.

— Це ви, тату?

Мовчить. Прямує до неї... Тікати - би, так вже - ж хвіртку одчиняє.

— Добрий вечір, дівчино!.. — пошепки обізвався.

— Я не тато, але й не злочинець — знов загомонило і ніби всмінулось.

— Не впізнаєш, Одарко?..

— Ні, впізнаю, чом-же? Хіба ти давно з села!..

Я прийшов оце з Золотоноші. Хведосія для небезпеки перевезли з Канівець туди. Він мабуть евакуїрується в Москву. Прохав сходити до тебе.

— Данило, голубчику. Я-ж не винна, що його підстрелили. Я, дійсно, думала вже переночувати з ним... А воно... — Одарці здалася підозрілою таємність з'явлення Данила в Васютинцях, коли він приставлений до хворого комісара. Щось страшне тут є.

— Одарко, схаменись! Я не з злими намірами прийшов.

— Ну то чого-ж? Матері теж нема, батько... ховаються. Я й так... як неприкаяна. Данило чув, як здержано плакала дівчина.

А в калиновім кущі щось знов зашелестіло. Нехотя міцніше тримається затвора в рушниці...

— Хведосій прохав передати, що він скажено скучає й шкодує тої зопсованої ночі... Такий, каже, настрої, така ніч, коханням оповита, а тут у вербах звірота щастя утняла... Данилові не легко було це передавати. Він своїм нутром пережив ту ніч...

— Я дякую комісарові, але мабуть не зможу я його покохати... Хоч він і не поганий і не дурний, але-ж...

— Комісар? — додав влучно Данило...

Хмари сунулися поволі. Темна ніч мовчала.

По-за городами бадьоро повертався злютований Данило.

Одарка зачарована стояла біля хвіртки. Коли-б хоть на мить освітити промінням оце змучене лице, що ще покращало від горя. Яка мука відбивалась на ньому, мука боротьби невідомого почуття з класовим батьківським норомом...

Данило пішов. Далеко чути його важку ходу, дужого парубка. Вернуть - би його, сказати, що вона жаліє Хведосія. Жаліє його страчене здоровля.

Так він - же комісар!..

Данило вже рівнявся з високою Платоненковою лісою. Поспішав на Кирпівку до своєї дівчини.

Ось між вишневою гущею та рясними вербовими пеньками стоять, мов дві свічки — два дуби. Високі, моложаві, рівні. Листя зверху гомонить зеленою дубовою дужістю...

Любить Данило оцю дубову дужість. Він відчуває і в собі такого-ж круглого, свіжого дуба, як і оці два, що мають зростати старому Платоненкові та його бабі... на хресті.

— Тьфу!.. — сплюнув Данило — порубать - би їх та використати на арку. Рівні дуби...

За лісою підвелось щось чорне. Під струнким молодим дубом приплюскло друге. Не дарма-ж Юхим в калинових кущах підслухував розмову.

І знов постріл з одрізана...

Більше в мозок ударила уява смерти, а - ніж шальна куля одрізана в плече. Як скошений, упав Данило, але для того, щоб уникнути другого пострілу...

За лісою постояли обоє й сховались у вишневій Платоненковій гущині...

Одарка чула й цей постріл. Вона вгадала на кого стріляно і... хто стріляв.

„О, хмароньки густі! Візьміть і мене нещасну з собою! Чого воно люд стріляється вночі!..“

А можна-б гарно жити, кохатись соловейчиними ночами, пеститись в материних пестошах!..“

З-за клуні Юхим тихо кликав Одарку.

А хмари сунулись у вічність, ховаючи сумні скарги зіпсованих душ. Вітер розбирався і торопко розганяв їх по далеких закутках зоряного неба.

Нехай собі жене...

ЕПІЗОД П'ЯТИЙ

З ОЧЕРЕТУ

Данило над вечір повернувся до Золотоноші. Його рана була дуже незначною: так собі шкрябнуло по плечі та й тільки. Трохи соромно було Данилові, що він так скоро впав, але кому закортить вмирати без бою, від бандита, та й знизу - ж воно багато видніше, хто стріляє вночі.

Що він розкаже Хведосієві? Як заспокоїть його нерви, що відмовлялися инколи слухати мозку. Сказати йому по щирості те, що Одарка сказала, не можна. Треба заспокоїти. Данило за тим - же й пішов з Золотоноші, аби заспокоїти Хведосія.

— Оце вже я й причвалав — Данило якимось у кешені тримав ліву руку, бо плече трохи таки вередувало.

— Що-ж розкажеш? Бачив?... ну? — хвилювався хворий. Рука його весь час була в лещетах; на виду зробивсь блідий, очі глибоко заховалися в ямки. Важко було й дивитись на цю людину, що шість неділь назад була повна життя. Остервенілий бандитизм тепер гульма гуляє в васютинському районі, а ця його жертва виснажується тривогами инчого порядку хорої фантазії.

„Збрешу“ стукнуло в Данила.

— Бачив і говорив. Ніч була якась сумна, а Одарка зажурена, що з нею було нелегко й говорити. Вона плакала біля мене, спершу майже не впізнала. А потім...

— А плакала чого?..

— Так, знаєш, сирота вона тепер. Настя розказувала, що Юхим сп'янку матір її вбив, а стара Кудриха збрехала, що вона сама несамохіть упала... А Одарка, звісно вірить, долю лає, на самотність скаржитья...

— І про мене...

— Закидав.

— Ну?... вона...

— Плаче. Мов - би з радощів, що про неї думають.

— Ти прямо так і сказав, що Хведосій без ума від тебе, від кохання?..

— Цього не треба було казати, бо я тільки згадав про тебе, як вона в сльози...

Хведосій сидів, блаженно всміхаючись, і дививсь в розчинене вікно. Нервова напруженість відпустила його і він, мов варений, сидів, не тямивши, що твориться навкруги.

„Сказати, чи не сказати“ — думав в-десяте Данило про вчорашній постріл, „Змовчу“.

*

А зі сходу посувались чорні хмари Денікіна. Знервований від напруження селянський люд вже дві неділі дзвонить в язики, що „йдуть генерали, йде Оникій“. Оникій був щоденною темою за-для всяких балачок. Темні сили, що сиділи по закутках села, вилізли, мов ужі з-під призьби в бабине літо й засичали на всі лади про „божу кару“ на більшовиків, про „спасенного Оникія“, що „...скривавлений весь в тяжкій боротьбі за волю народню, йде з востоку й несе порятунк православному селянинові“. Откровеніє Івана Богослова було дуже в великім попиті. Майже кожен вільний час скористовувався, аби порівняти той або инчий абзац откровеніє зі східнім христовим походом Оникія.

„Імення його з шости літерів, і йде він зі сходу, бо вже настав час, коли гріхи переповнили чашу. Безбожництво, розпуста, ледарство...“

Баби кивали головами, глибоко зітхали й не доведи, мати божа, хоч рота роззявити чоловікові, або синові про те, що це може й брехня, що откровеніє откровенієм, а генерали самі собі по-за всяким откровенієм ідуть, бо їм не подобаються більшовики, що одбирають землю у них - же...

Куди там! Такий тарарам у хаті зчиниться, що тікай або згожуйсь. Та й охочих до суперечок не дуже багацько знаходилося.— Приїзджають, беруть „катрабуцію“, в церкву коней наведуть, з батюшки знущаються... Хіба - що з бідніших та з „тюлюпених пролітаїв“ котрийсь не вимовчить, але рідко...

До евакуації готувалася вже Золотоноша. Ревком сповістив волревкоми та „штаби“ волкомісарів, щоб з'їздилися, забравши важливіші справи.

Мовчки, буцім-то на ревізію, тяглись до Золотоноші волосні революційні організації Де-хто з них ще й не тямив гаразд, за для чого це їх зі справами тягнуть до Ревкому.

Загадковість утворювала атмосферу страхіть, скрутного стану...

*

Данила, ще з двома товаришами, замісник голови Ревкому відрядив до Васютинець зловити, або забити Березняка та Шарапу. Настогидли вони та й небезпечні хлопці, коли йде Денікин. Перевішають багато селян, перепортять людей. Треба й їх приховати від Денікіна...

Данило. Павло та Михайло, уквітчавшись різаними бомбами та набійними стьожками, вийшли з кабінету від Луки, з якимсь жалем кидаючи революційну опору.

Майже тиждень тому Данило спокійно йшов у Васютинці, ніщо не лякало, не зворушувало нервів. Сьогодні - ж кольки шпигають не тільки в плече, де рана ще не зовсім засохла, а й поглибше в душу молодого юнака.

Похмуре небо та таємнича метушня в городі відгукувались у трьох хлопців гармонійною журбою. Ніхто не знає, крім їх самих та Луки, куди й за чим вони йдуть.

Ранньою осінню пахло на дворі. Чорна галич отарами кружляла над вокзалом, вкривала сумні копи та самотні чорні пасма свіжої рілля по-над копами.

Паротяги в унісон журливому настрою туткали, виплутуючи вагони в рейках і їх гудки полохали людей, що метушились по-між вагонами. В вагони зужма складались телефони та провода, що мов жили, оповивали жовтенюку скриньку з білесеньким срібно-блискучим дзвоником. Їх складали насипом у вагони, а вони жалібно тенькали глухим останнім дзвоном...

Чорною пащею дивилась станція, своїми руїнами від Григор'євських трьохдюймовок.

Світла!.. Світла потрібно! Чого воно так поночі, як у страсну п'ятницю? Чого воно так моторошно, як біля вішалниці? Невже оце вже й край? Невже сонечко так - таки й не вигляне з - під хмар, не освітить гнітючий сум, не нагріє журливий холод, що гадюкою прокравсь до гарячого живого серця?!

— Оникій!.. ім'я з шости літерів. Зі сходу...

Оці три фрази опанували містифіковану масу, це вони затулили чорними хмарами проміясте сонце; це вони тяжкими обіймами оповили настрій і допомагають новій руїні вільно посуватись по-над Дніпром.

*

На східцях вокзалу, під руїнами, сидів згорблений, самотній чоловік. Важкий сум наліг на широке чоло.

Чоловік дививсь у землю. Довгі вуса спускались до низу і либонь ворушились, як у кота, що слідкував мишу. Шапка зненацька зсунулась на потилицю і глибокі лисі зависки блищали проти темної дірки в стіні.

— Та це - ж Терентій Григорович! — вирвалось разом у хлопців.

Підвів очі, глибоко сховані під довгими брилястими бровами, мов під стріхою. Всміхнувсь.

— О... о!.. Здорові хлопці!.. Тоже?..

— Ні, не тоже... — зрозумів натяк Данило.

— А я, знаєте. Ну його!.. і обгорнув круглою фразою те, що не вкладається в десятки найвиразніших слів. За гуртом как-то смелее! — сміявсь чоловік, коверкаючи то російську, то українську мову...

— Нам, бачте, велять поки - що вернутись... Дещо доробить треба.

— Так, понімаю, в чем дзело!.. А я, знаєте, за гуртом евакуіруюсь, а то повесять гади. Ну його!.. — і сплюнув наприкінці...

У Михайла заблищали чогось очі. Холодна капелька прокотилась по щоці. Затенькало болями серце.

— Ну, ходімо вже!..

І пішли... А в грудях давма давила якась дика передвістка.

Сумні чорні хмари давили повітря, а гави різали його головоломними трюками, падаючи вниз від хмар, над пасмами ріллі.

*

Настя розказала Данилові ще в „той“ вечір, що до Одарки липне Шарапа, що він разом з батьком її бандитує.

— Одарка поки - що не відказує, але й не згоджується гуляти з Шарапою. Останні дні Кудрю де - хто бачив дома вдень...

Сама Настя один раз бачила, як перед вечером він за городом лазив по куп'ї й виводив галяру до себе в беріг.

Данило ще з Золотоноші намітив собі план і сьогодні у вечері він має бути виконаний...

Мов злодії, хлопці зайшли з - за села, з луку. Переждали вечір в лозах і коли смерклося, посунулись в очерета до Кудриноного городу. Сікняг лопотів, полохливі жаби стрибали в рів та де - не - де по канавах хлюбостались дикі каченята. Зверху у вербах гомоніло з вітром листя. Хмарки похапцем летіли в луг. Сухаріївка зганяла їх — мала бути на завтра добра година.

Сьогодні субота. Певно Шарапа приїде галярою з луку до Одарки...

На городі в Кудрі чути було порання. Одарка ганялась за телятами, що, вилучені з - під корів, вибрикували в примерках, мекаючи не своїм голосом. З берега повертались до двору гуси й задоволено геготали, викрикуючи вряди - годи різку ноту — сигнал охорони, бо вже поночі.

Чули хлопці, як зачинялись сінешні двері й грюкнув засув. З очерету не видно було схованої за густою садовоною хати, але вле в мозку трьох повагом ішла думка, як Одарка ввійшла в хату; як на порозі стала й, держучись за плямку дверей, подумала, либонь прислухаючись до своїх думок: чи все - ж пороблено? Глянула на ключі в лівій руці: „Оце - ж од клуні великий, а оце од конюшні гвинтовий, а цей од погреба...“

Засвітила каганець і знов прислухалась, глянувши на вікна, що чорними хрестатими плямами дивилися знадвору. З припічка, коло груби загомонила баба.

О, як вона ненавидить оту бабу. Стару беззубу, а таку вредну, брехливу...

По ровах щось хлюпало. Тихим спокоем зачарована вода, що в очеретах та в лозах одстоювалась та плодила карасів. Вряди - годи по ній пропливе пізній човен і вона соромно заморщиться. Зморшки кружалами біжать вперед по рові й полощуть знишка куцаті з верболозу береги. Їм смішки — оцим розбуженим хвилям. Вони регочуться тихенько, наввипередки летючи здовж рову, а тим, хто в човні, треба ще мертвої тиші. Хоч, кажуть, уже в „Жовнині спасеніє, Оникій, але в Жовнині, а в нас ще мабуть і досі штаб!..“

Данило ліктем штовхнув Михайла.

Двоє рівних дул простяглося в очереті назустріч хвилям. В грудях колотилось серце і віддавало через гвинтовку на очерет, що шамкотів його ритм. Якась незвичайна жаба вилізла на босу Михайлову ногу і він торопко дригнув її так, що жаба плюванком лягнула у воду.

— Тут встаємо — почули хлопці Кудрин голос. Очерет зашелестів енергійним шелестом.

— Не доїхали — зітхнув Данило.

— Зустрінем — шепотів Михайло. Павло в цей час стояв з другого боку на варті. Підвищений від нечуванки настрій заставив діяти. До його близько були бандити й він не вдержався.

Тріскучий вибух прорізав повітря очеретів та верболозу. На мить освітилися дві групи: в одній було двоє здивованих озброєних гвинтовками, що стирчали здовж рову, а в другій на півгін, теж у кущах, було четверо переляканих бандитів...

Данило либонь забачив Кудрю та Шарапу, а то щось...

— О-о-й ой!..—пролунало вслід за пострілом і важкий грядкуль з скоропала залящав навкруги очеретів.

— справа зіпсована! — сплюнув Данило.

— Кудрю ранено — догадався Михайло й під ворожі ляскання необережних куль хлопці рачки вилазили з засідки на умовлене місце.

— Мабуть забив одного гада — сповіщав задоволений Павло.

— Зіпсована справа — міркував Данило, підходячи до Михайлового города по-за пісками...

*

Небо злуцилось від хмар. Вітер поволі загравав з кучерявими березами, що сором'язливо розкидались по буграстих пісках, густо зарощених молочаями.

Троє стояло коло города й дивилось сумно на ракети, що рвалися на Вереміївку.

— Наче шрапнеля, хлопці...

— У свіжому вітряному гомоні вчувались якісь далекі гупання. Мов в глибокій шахті.

— То шрапнелі... Денікинські шрапнелі, хлопці...

І холодна самотність полізла по-за коміром у трьох хлопців, що за тридцять п'ять верстов були від свого війська...

— Ну його к..! вчулось Данилові виразне пояснення Терентія Григоровича...

А ракети розсипались над Вереміївкою, мов казкові комети над палацами льодової цариці.

Ніч божеволіла в ракетах.

ЕПІЗОД ШОСТИЙ

ПРИЙШЛИ!

Гав'ячий галас щільно заповнював переліски і, з сонною насолодою, розбудив Данила. В хаті було душно, а росяне вікно плакало холодними струмочками, що кривенько прорізували шибки.

Данило підійшов до вікна й притулив гарячого лоба до свіжої шибки. Заплющивши сонні очі, він дрімотно слухав чудову ранкову мелодію, що невідомим керовником справляла урочисто зустріч дня. Довгий протяжний гарк переліску з його пір'ячим царством перекочувався шаленими гамами через болючі виразки мозку й наркотикою вільного дикунства присипляв його.

Де - не - де промукає випхнута за двір корова, що ранніми хазяйками спроважувалася на толоку. І йшла одірвана від телятка мати, п'ялась через ліси, об'їдаючи де молодчі паростки садовини і врядигоди з засосом прореве де - кілька нот загально - ранкового акорду.

Лунає в сонній голові ця ранкова музика й навіває солодку дрімотню безпечність.

„Хоч - би було раз доспати в своїм життю.

Малим мати будила до череди такими - ж росяними ранками солодкими до втоми. Більшим — десятник на грабарях чуть світ переривав тонку пряжу молодого смачного сну. О, як він остогид, отой десятник. Холодна роса щипала босі ноги, ранкова свіжість сиротами виступала на тілі. Обгорнешся сорочаним коміром, мокру лопатку під бока встромиш і поспішаєш за гуртом до проклятого заїзда, що ждав з порожніми каламашками... А мозок мріє таки доспати, відмовитись від чаю в снідання, а доспати“.

І тепер не має волі доспати ранкову добу.

Треба поспішати. Хоч - би хлопці сходились.

Комар смачно приплюск до теплого виска й червонів від задоволення, відстобурчивши дві довгих задніх ноги.

Данило якимось мимоволі ткнув пальцем у висок і мастка пляма зісталася свідком недавнього комариного щастя.

Наставав той теплий ясний день, що вчора Сухаріївкою передвіщався.

*

Розбурканий від дрімоти комарем Данило підвів голову й нехотя розплющив очі. Між потьоками зарошеного вікна видно було гору й червоновогнястий обрій, що займався проміястими язиками.

У хату ввійшов Павло. На скору руку одягнений, потирає від свіжости руки.

— Оце, брат, зайшов порадитися. Воно, знаєш, ніяково сьогодні йти...

— Е ні, Павле, йти треба — відійшов від вікна й так потягся на глухий куток, що аж затріщали жили. Павло аж струснувся: і від тріску і від завидків на такі дужі м'язисті руки, що реміняними буграми напинали матроску.

— Треба поспішати, а то Вереміївка незабаром загомонить незвичайним гомоном.

— Юрунда, Данило!.. Вийди на двір та послухай. Тільки гави наче з усього світа злетілись до нас у перелісок та мов ряднами встеляють галасом повітря.

В хату ввійшла Данилова сестра, що Михайлові не давала спокою дівочькою вдачею.

— Хлопці, новина!..

Обоє скочили на ноги.

— Цеї ночі щось підстрелило Одарчиного батька. Ліву ногу, повище коліна, поранено і куля в кістці. Кликали Петра Селіверстовича. Робив перев'язку й казав — може й парацію треба буде ...

— А я думав — з Вереміївки!.. важко відсапуючи, сів Данило на піл.

— Бідна, кажуть, тужить на весь куток. Ще з вечора за городами, в очеретах Шарапин та Вереміївських двоє принесли неживого, водою одливали ...

— А Шарапин де зараз?

— Тепер вони не ховаються. Кажуть, Оникій їх всіх до себе збирає, так чекають.

Обидва хлопці раптом зглянулись. Нова скажена думка прорізала мозок. Піти до Юхима й зловити безоружного Шарапу.

Софія вихором вертілась по хаті, дратуючи молодими тугими формами схвильованого Павла.

В передпічне вікно сонце кинуло гарячий сніп ранкового проміння, що райдужними плямами ліг на білім коміні і заграв швидкими зайчиками.

Раптово пролунав тяжкий недільний дзвін і, здригуючи, стихав, колихаючи повітря, летючи в ранкову безмежність.

Данило здавив оком до Павла, той кивнув головою. Над вікном висів браунінг і за ним потягся Данило, любуючись надвірнім щастям.

Рука застигла простягнутою на шільовці, а очі вперто простромлялись кріз помережану потьоками росу на шибках.

Не переливчасті фарби проміння зачарували Данилів зір:

— Павле... Спізналися...! — промовив і, жбурнувши Софії браунінг, важко сів на піл.

— Де хоч дівай, щоб я не знав де!.. — одруба кинув, але так, що Софія зразу зрозуміла все.

Павло підвівсь до вікна й дике: — „А-а-а!.. —“ прохарчало не людськими скаргами.

А на дворі?..

На дворі з-за вугла торопкою рисцею один за другим виринали верхівні в низеньких круглих шапочках кубанках ...

— Йй-же богу з погонами — чутно думав Павло, спідлоба дивлючись у вікно ...

Софія вскочила в хату з розвідки, без браунінга. На блідім лиці відбився непомірний жах:

— Ой, лишечко, хлопці! — заголосила. — Вся толока вкрита кіннотою. І по великій вулиці, як море, суне теж кіннота. Є якісь прапори, чутно музику... Ховайтесь швидче!

Данило дивився на сестру й немов любувався її жахом, що корчив дівочьку істоту. Але то було безпорадне скам'яніння від такої небажаної зміни обставин.

*

На дворі вмовкла галич.

Данило випхнув з хати переляканого Павла й повагом пішов до повітки. Його матроський костюм майорів далеко за сонцем, але з вулиці проти сонця його майже не помічали денікинці. Він не дививсь

ні на кого, але в галасі, що курявою здіймався аж до дрібнесеньких білих хмарок, він чував дійсність похмуру, як осіння ніч перед бурею.

З хатини вискочив старий батько й без шапки кинувся до Данила.

Данило навмисне голосно спинив його.

— Я сам, тату, зроблю. Вдягайтесь лиш до церкви...

Старий раптом зрозумів цей роблений спокій. Зрозумів, що він може напсувати Данилові своєю зляканою метушнею. Йому треба вдавати хазяйського сина. Але... матроска...

Через лісу мандрувала сусідська молодиця Параска Денисиха... Виразний жах керував цією чужою за-для Данила молодницею. Гарна, роботяща, свіжа. Око часто ненароком скобзалось по товстих литках та круглих грудях, але чужа вона йому, далека.

— Чого ти ходиш в матросці?! Геть скинь!.. Софіє, неси йому бриля!.. і, жваво підскачівши, схопила з голови кашкета з білими кантами...

В цей час з вулиці одно видюще око рябого, віспованого чорноморця забачило вже матроський костюм і, здержуючи гнідого невеличкого коня, спиняло товаришів. Зігнута вдвоє нагайка показувала на Данила.

Данило бачив усе...

Під ногами стояло відро з водою. І не зчулася бідна Параска як повнісіньке відро води полоснуло їй прямо в лице...

— У-у-ух!.. ух!.. Щоб тобі — ух, сказився! Повна пазу-ух-ха!..

Данило роблено реготався на весь двір. Данило вигинався, вдаючи сміх і шептав:

— Так треба, молоднице!.. Не сердься. Смійся, бо на мене дивляться! Хай думають, що пустуємо...

Мокра, як бирка, Параска з верещанням кинула кашкета Данилові в морду й, згорбившись, одтягаючи од тіла мокру сорочку, пішла до здивованого Данилового батька. Мокре плахіття обліпило прикро круглий повний стан, а Данило, регочучись, ішов слідом, слідкував скоса за кожним рухом чорноморців та вигадував, що далі робити.

Зареготалось і одурене козацтво й, раптом зірвавшись, махнуло за гуртом.

Данило наскоро скинув матроску. Нап'яв з манішкою полотняну сорочку й, прилівивши до потилиці крисатого батьківського бриля, поліз через сусідів город.

Сусідові було неприємно за жінку.

— Не сердься — кинув Данило — так нужно! Хай скоріше переодягнеться, а то простуду схватить!.. і повагом пішов на городи, немов і справді на дворі було так лагідно та тепло, як повинно бути в неділю для селянського парубка...

„Що робити? Куди дівся Павло?.. Чого не приходив Михайло? — роїлись болючі думки. Повітка, що в неї зайшов випадково Данило, стояла на вуглі, від толоки та вулиці. Дядько Лаврентій бачив, що блідий Данило мовчки пішов у повітку й нутром зрозумів цю „хазяйновитість“.

— На инбарці є костриця... я замкну повітку — мов про себе гомонів дядько Лаврентій, дивлючись, як у його перед ворітьми гарцювали кубанці.

„О, він знає цих кубанців. Ще в п'ятім році, як грабарував у Кривім Розі, він коштував своєю шкурою оцих козацьких нагаїв. Він і не більшовик, але старістю співчував забастовці. Раяв хлопцям кидати лопатки та йти — он до того гурту, що майорів червоними прапорами. А тут, де взялись кубанці... Прийшлося тікати в скелля Саксагану, але... Хіба - ж довго висидиш, не ївши? Виліз, а вони зараз тобі нагайками та...

— Е-ех! Знає він їх!..“

— Замикати не нужно... — почув з повітки. Позіхнув і пішов до кати, витираючи пахучий коров'ячий кізяк з чобота.

*

Данило приплюск до ліси в повітці й крізь щілиння дивився, як по пісках чорна отара кубанців ганялася за селянськими кіньми. Деяких ловили й вели коло бока. По головній вулиці, що відокремлювалася всього лиш двома городами, Данило чув гучну музику. Духовий оркестр наярював „Наурського“. Нехотя сплівали ритми й слова знайомого танця.

„Атчіво ти бідний? Патаму, што бледний“!.. Плутав мозок.

„Раньше бил я дворник в вашем огороде, а теперь я прапорщик... Ваше благородіє!..“

На мить забув дійсність. Через городи забачив чорний прапор з білими літерами.

— Махно!.. прояснилося серед переляканої плутанини в мозку. Ну, це все таки революціонер, хоч навиворот зшитий! А жить-же, жить!..

З толоки лопотіли верхівні.

Перевів очі. На гамазеї повно, а з - під гори, з Васютинець, вкрили піски низенькі кубанські шапки й з гиканням ловили дядьківських коней.

До повітки під'їжджали два офіцери з срібними плечима.

Так денікинці... І Данило, цупко здавлюючи довгі раки ліси, божевільними очима слідкував за верхівнями.

Ніхто не звертав уваги на повітку, що жила повним журливого жалю та безнадійного одчаю — страхіттям...

*

Одарка вся в сльозах вибігла на двір. Петро Селіверстович лікує батька, що ранком якось повеселішав. Що їй робити?

У двір заїхала бідарка з кулеметом. Шарapi не стало десь. По вулиці мов плав пливе кіннота з прапорами та з срібними трубами. Вони гупали в тісних вербових стінах вулиці принадними ритмами.

Один кубанець вів з конюшні сірого. Конюшня розчинена, брама поламана...

— Куди ви?.. Нащо коня?

— В пулемйот, не відіш...

— Так це - ж наш сірий...

— Ну і что - ж? — одривчасто кидає запитання — і чорт с ним, что ваш. А как ти думаеш, я сам в пулемйот впрягусь?!

— Та як - же це: і батька стрілять і коня?!. Одарка вхопила й собі за гриву з другого боку.

У двір ускочило ще троє верхівнів.

— Ти що, Касаткін, обновляєш транспорт? — звернувся один по селянському. Одарка пустила коня й кинулась до того.

— На віщо він коня тягне?.. Скажіть йому, що це - ж наш кінь!

— Гарне дівча... Гайда з нами! Там, на вигоні, дамо другого, бо наші стомлені. Касаткін, живо впрягай, команда спереду. Гайда!..

Одарка мимоволі пішла за верхівнем на вулицю. Онде Кирило Іванець біжить за козаком, що хвацько їде на його рябому жеребцеві. Викоханий блискучий жеребець жував удила й пінив білою шумою, а Іванець без шапки поспішав скривлений, засапаний. Старий Митя шкандибав, мов не своїми хворими ногами. Високий, худий...

Одарка зрозуміла, що всі йдуть на вигін за кіньми і торопко йшла й сама.

*

Сонце вже вгрівало теплими подихами. Роса сором'язливо зникала в повітря. Галас військовий та ритми „Наурського“ заглушували „всі дзвони“ Миколаївської церкви. А що - ж то?

На гамазеї ведуть роздягненого Михайла. Один верхівень на руці держав піджак і чоботи. Другий крутив над головою нагайкою.

Неспробуваним жахом зціпилося серце Одарки... „То - ж із штабу!.. Наш селянин!“

Нагайка, петлею різнувшись в повітрі, смачно обігнулась через Михайлове плече. Дико скорчився.

На спині лопнула сорочка й синя смуга простяглася під нею.

Підскочив третій. Штовхнув ногою в спину Михайлові й, мов - би з призирством, крикнув:

— Що ви, дурні? Вп'ять за своє! Не сметь!.. І кинувши Михайлові: „Чорт вас носить тут! Сиділи - б, або тікали - б з червоними!..“ подався далі.

Серед гіркового болю Михайлові вчулись не лайка, а близькі докори.

Бачила Одарка, як Михайло повернувся до лук і з греблі поплентався до воріт.

„Ворота далеко, лізь через лісу“... Ладна була викрикнути Одарка. Повернув до ліси...

Раптом вирнув Шарапа на своїм рижім гриватім коні. Щось махнув двом кубанцям, що вели Михайла й, забачивши Одарку, простував до неї.

Михайло взявся за кілки. Клапті білої сорочки крильми майталачили в веселім подиху холодкового вітру. Ще раз оглянувся й зіп'явся на лісу.

Підбурений Шарапою кубанець скинув карабінку і хльостко випалив на бігу між вухами звиклої коняки.

Одарка схопилася за голову.

Між кілками повисло здригуюче тіло. Голова помалу спускалась на той бік...

„Скоріше - б в луки...“ стріляв Одарчин мозок: „підстрілили“. Босі ноги мелькнули через лісу.

Холодкова роса свіжила розпалену голову, а рука інстинктивно затулила мастку пляму біля вуха...

Зляканий клювак порснув з - під вербового пенька.

Ревли вулиці похоронну музику...

ЕПІЗОД СЬОМИЙ

ОГНИК

Юхимові важко було вилежувати день у день, і ніч у ніч. Хазяїнувати треба - б. Оранка підстигла, а Одарка сама. Коняку - ж йому дали, та ще й добру — кращу за сірого. Та пара корів зісталась. Орать - би та орать, а то лежи.

„А все це оті комісари. Дома не можна було вдержатись. От і пішов та й спобігся. Четверту неділю валяйся в ліжкові. Ще подяка панові приставові, що надсилає лікаря.

За віщо він так пеклується об мені?..“ — раптом прокотилась думка в виснаженій голові Юхима. Він бачить усе й знає...

Він бачив, як перший раз пристав зазирає на Одарку. Помічав, як вона прислухалася до шпор, що голосно дзенькали по хаті й розумів тепер таку щедрість та прихильність.

Ой, важко батькувати, маючи таку гарну та вродливу дочку, як у Юхима Одарка. І рижий кінь, що Трістанові хлопці привели на другий день після його гостювання у Юхима, і оцей дотепний лікар, що старанно ходить за хорою ногою — все нагадувало про сумну платню за його.

Скоріше - б вилікуватись. Бо щось Одарка часто стала ходити „до тітки“ на досвітки. Щось треба діяти.

*

Одарка забула вже про сум, що самотній їй нівечив душу, нівечив молоді літа. Веселою пташкою літала по господі та щебетала дівочькі витребеньки.

Давненько вже встигла покохати вона цього бадьорого, розумного поручика, що живе в попівських горницях. Молодий та гарний. Бона тільки натякнула про коняку, що забрало військо, й він на другий же день „канвізував“ у Ванятки рижого й прислав їм.

„А співає? Куди годяться оці наші одоробли - парубки. Гегекають по вулиці, що дурні та заносять дівкам ворота, а ще й носом крутять, що до мене ходить поручик... Так - ба: руки короткі!..“

Думками крилась головонька дівочька. Мерещилось щасливе кохання, багатий панський заміж і довге безтурботне життя за чоловіком приставом. Вона ще заведе собі й наймичку. Обов'язково візьме Філонівну за горнішну. Вона повіспована, не зманить чоловіка, а борщ добре вміє варить. Доки - ж Одарка буде возитись з оцими чавунами та пранням?!

І співала Одарка, за плугом ходячи...

Сухі вітри осінні, степові проганяли рій за роєм цих думок. Широкий простір обіймав душу чарівною волею.

Одарка йшла за плугом і прислухалась, як гомонів вересневий степ. З - під блискучої полички повагом лізла чорна парка земля і зі стогоном лягала, нехотя повертаючись до хмар. Білі гробаки ворушили чорними головками і незадоволено гребли жовтенькими ніжками,

благаючи спокою. А з - заду сірі гави та блискучі галочки старанно ви- збиравали їх у рівній, свіжій борозні.

„Ой піду я шугом лу - угом,
Ой піду я та й шугом лугом —
Де мій милий оре плугом.
Та й що він оре, сам гукає;
Ой, що він оре та й сам гукає —
Чужа мила поганяє...
Ой чужі воли, чужа й нива...
Та чужі - ж воли, ой чужа - ж нива —
Чужа мила, чорнобрива“...

Лунала між борознами пісня. Корови плутали в задніх ногах хвоста, рижий цупко напинав посторонки, а картастий краєвид встелявся рясно плугатарями, що рябими купками совались здовж чорних плям. Де - не - де сиротами манячили незвезені копи та порожній вишневий садок сумував передосіннім сумом.

А повітря гралося викриками та батожаним лясканням погоничів, співами молодих плугатарів та бадьорим гамом гав'ячих отар, що визбиравали гробаків.

Сьогодні ввечері Одарка знов буде у свого коханця. Хай селянські сороки скригочуть, що вона бігає до пристава. Завидки беруть, то й скригочуть. Вона сама собі господиня!

У гонях ненароком кинула очима на попівські осики, що праворуч нашіптували своїм копійчаним листом одвічні казки про відьом та вовкулаків.

Чи з вітром чи й без вітру — вони ворущать листочками - губами, шепчуть, шепчуть без краю, без втоми... Не любить Одарка оцих осик.

Либонь щось в осиках, між глодяними кущами, що рясно вкрились червоненькими ягідками, заманячило живе.

— „Гойдаються осики“ —...

Викинула плуга, крикнула — „Соб, верни“ і з обох руч прочистила грушевим истиком березку, що наклеїлась з сирою землею на леміша.

— Цабе — Оленко, цабе в борозну! Оріх зробимо, цабе!..

Напинала плуга в борозну, зціпивши зуби.

*

З осик швидко простував Данило, що по луках, островах та широких степах перечікував лиху годину.

— Здорова була, щебетухо!

Жахнулась від нежданки. А глибока ніжна виразочка защеміла далеким жалем.

— Тю, як злякав!.. Звідки ти вирнув, хай тебе морока?.. Аж мороз по шкурі...

— Зі степу широкого вітрами буйними на веселу пісню нанесло! — продекламував Данило, взявшись за чепіги.

Плуг смачно зарипів, а корови зменчили ходу.

— Гей, Козелка... Цабе, Оленко, рижим.

— Ого наліг! — кинула Данилові.

— Розкажи мені, Одарочко, як ти тепер живеш, та що поробляєш... Хожу оце по степах та гаях і живій людині рад. Коли дивлюсь — Одарка... Аж підскочив з радощів. Давно хотілося побалакати по ширості...

— А що мені робити?! Господарюю собі потроху. Батько ще й досі не виходять, а я сама.

— Доброго коня вам Тристан дав за сірого. Чи всім таких добрих коней повертали?..

Почервоніла аж до вух. Що вона йому відповість?

— Чув я, Одарко, як пасталакають язики в Васютинцях та й не вірю... Розкажи сама — знов почав Данило. А плуг однаково рипів. Земля стогнала густим корінням перію та типцю, що тріщали під череслом та лемішем. Худоба зачула доброго орача й, стежучи за истиком, що майорів в повітрі, жвавіше переставляла стомлені ноги.

— Брешуть мабуть ті язики. Але я не знаю, про що ти натякаєш. Цабе, Оленко!..

— Чи згадуєш, Одарко, Хведосія? Він таки кохав широко тебе, не робленим коханням. Через тебе - ж і здоров'я збувся!.. — Данило свистів на худобу...

— А що мені його згадувати? Він мене кохав, а я його ні — та й замовкла, а потім: „десь там комісарує в кацапів. Може знайшов собі жидівку, панянку кращу від мене, а я згадуй його“ ...

— Та бач слухи йдуть про тебе...

— Хай йдуть! Що то за слухи?.. я не чую...

Данило викинув з борозни плуга так, що забрянчали цепи й на лемеші сама одскочила наліплена земля.

— Одарко! Я тобі не ворог і щастя твого ламати не хочу. Але я чув, що ти ходиш сама до Тристана... Я чув, що ночами буваєш у нього... Послухай мене, дівчино. Я вже бувалий на світі, бачив людей і багато де-чого знаю... Кинь оцю справу. Знівечить тебе пристав!..

Він закинув плуга. Колішня сама вскочила в борозну.

— Все брехня — червоніла Одарка, йдучи рядом коло могутньої фігури парубка. В голові мерещились цупкі обійми поручика... ввижались солодко затрачені дівочькі ночі...

— Було - б дуже добре, коли - б це була брехня! Я маю відомості, що поручик хорій на пранці, бережись його, дівчино...

Одарка перелякано кинула очима на Данила і задержала ходу. У грудях щось вжалило тремтуче серце. Перед очима у густій імлі йшов Данило, зіп'явшись на чепіги, а молоде дівочьке тіло залопотало невідомим болем...

„Хіба оце вже й заражена? Чого воно вже третій день лопче?..“.

Данило не помічав Одарчиної ніяковости й прохав її передати Насті, що він хоче з нею зустрітися.

— Я тебе прохаю, Одарочко, сказати їй, що я страшенно скучив і маю багато де-чого їй сказати! А тепер бувай здорова, чорнобрива... Не забувай того, що я тобі сказав — і широка спина Данилова через ріллю, до полівських осик, помалу простувала від переляканої Одарки. В голові вперше застрягло її гарне обличчя.

Пищало немазане колесо в плузі і різало розчахнуту душу одуреної дівчини нестерпним болем...

Годі орати! Вже вечір надходить, пора до господи.

Одарка в-останнє глянула на попові осики. Вони шелестіли якимсь новим шелестом, що будив у Одарчиній душі глибокі жалі та новий нечуваний сум...

„Стратила життя“ — обухом вдарила невблаганна думка.

*

І знов туманами сідими покрились ясні очі, які зорями світилися від щастя.

На дворі було ще тепло, але в душі панувала крига, що сковувала думку, труїла молоде життя.

„А де-ж те ждане щастя? Де ділись мрії зрадниці, що пестили душу, вінками пахучофарбними вінчаючи непокриту ще голову Одарки? Чого не ллються чарівні пісні? Чому знов плачуть очі гарячими дівочькими сльозами?“

Червона калина теж немов вітами гойдала журливі думи. А вечір нагадував про давні веселощі та вільність дівочьку...

Одарка стояла зіп'явшись на любиму хвіртку, що за городом, і вмивалася вечірніми самотніми сльозами. Тепер вона якимсь другим почуттям відчула те місце, де підстрелено комісара. Але-ж...

„О, що вона зробить з отим пранцюватим поручиком! Дурна, дурна! Батька слухала, за хазяйством пеклувалась, та й набігла... Як їй спротивило оце хазяйство! Це воно прищепило їй вогник, що болюче роз'їдав її тіло, нівечив молоду душу, кров'ю обливав, мов розтопленим смальцем, дівоче забруджене серце...“

„О, люди, люди, які ви гидкі, коли зняти з вас оту блискучу покрівлю, що вкриває пранцювату вашу, дику, звірячу душу!..“

Холодними туманами обгорталась вохка передосіння ніч.

ЕПІЗОД ВОСЬМИЙ

ПРИМАРИ

Багато-б треба сторінок списати, щоб змалювати картину останнього хазяйнування денікинщини на побережжі. Але „Юхим Кудря“ не претендує на абсолютну історичну точність.

...Було вже холодно на дворі.

Село гомоніло щоденними мобілізаціями й напружено чекало чогось іншого. Час ішов, поволі тягся. Нерви напружувались, балачки переплутували правду з брехнею, відтіняючи загибель Денікина!.. Оце і вся історія, на якій будувався мій восьмий епізод...

*

— Оттак дохазяйнувався! — вимовив таки Юхим Кудря, коли лікар уже переліз перелаза на вулицю. Він сидів на лаві кінець столу й, підперши голову руками, голосно заплакав...

Мати вічно сиділа на припічку.

— „Жінку втеряв, а потім забив, себе навік калікою зробив, а дочку... — приказував серед важкого приступу ридання...“

— А все через хазяйство та через вас, мамо...

— От такої, пак! Неначе я порядкую в домі!.. А доцю свою вчити треба, не я їй...

— Цитьте. Годі!.. Лікувати треба! Онуків дождати, а не вчити. Пізно!..

Далі йшли роями думки:

„Сіфіліс, каже лікар, уколи робити треба. А хто їх тепер робитиме, коли така суматоха?.. О, капосні шпори! Повідкручував - би вас з п'ятами!..“

Юхим шкандибав по хаті й думав думки. Инколи в уяві промайне думка про свої вчинки, але зараз - же зникає, „бо він мав діло за політику з чоловіками, а це - ж... це - ж злочинство, якому міри немає...“

*

Одарка теж ходила, як неприкаянна. Сьогодні вона збиралась сходити до пристава й в - останнє таки добитись, щоб він її впустив до себе побалакати.

Снігу ще не було, але морози давили вже порепану землю. Колючий иній срібнив садовину, що мов зачарована нерухомо дрімала ранковими снами... Инколи синиця, або горобець зворухне вітку й вона посипле сріблом на землю.

Далеко чути торохтіння воза по мерзлим шляху. Із загород та поодчинених хлівців сизими туманами парувало нічне тепло й сідало инеем на стріху.

„Піду ранком, поки сплять усі“ й побігла...

Пупуриєва молодиця вийшла з Терещихою з хати й голосно лящала, порушуючи ранковий мерзлий спокій... В руках вона держала великого горщика, який ще дужче резонірував її голосну балачку:

— Он побігла вп'ять! Вона вже, кажуть, такою ходить!

— Та коли - б же воно й сталося? — не розуміла стара Терещиха.

— А ще кажуть, що вона, либонь, заразилась якоюсь панською хворобою — додала трохи тихше щебетуха.

— Оттаке, моя матінко! Таких людей, та така безпутня...

— Яких там людей?.. Мати, знаємо, чия була!.. Яблучко...

— Лиши - бо, Маринко, почує...

*

Чує, але не розуміє.

Голова тріщала від думок. У грудях давило важке горе покритки, а тіло горіло в муках страху та божевільного жаху.

Пристав у ліжкові чадив цигаркою, а на ослоні стояв чайничок з кавою. Хоч не зовсім як дома, але все - ж таки. Ці чортові Васютинці хіба зуміють по домашньому, ще й так гаразд.

Хлопцям звелів набридлу Одарку не впускати, а коли буде намагатись, то викинути. Сьогодні має прийти свіжий загін, бо оці повстанці не дають спокою. Учора розігнали його охорону в Вереміївці. А чого доброго можуть напасти й на Васютинці.

Зривався лапатий сніг. Глянеш вгору і, здається, дивився - б вічно на цих казкових метеликів, що з невідомих далів плентали в повітрі на землю. Суха земля сіріла під лапатими сніжинками.

Одарка чорним сілуєтом оддавала проти цієї сідини, а нові чоботи робили чорно-плямний слід. Мороз запишав і мовчки випускав зі своїх обіймів радіючу землю.

В канцелярії тихо.

Сіни незаметені. Ніхто знадвору не був ще в них.

Постояла в сінях. „Що вона скаже? З чого почне?”

Прислухалась:

„Утро туманнає, утро сядою,
Ніви печ'альнія снега - ам пакритія;
Нехатя вспомнішь і время билоя
Висипомнішь і лица давно пзабитія...”

Як-то кохала вона цей голос дев'ять неділь назад і як скажено ненавидить сьогодні.

Іти - б у хату, так сльози - ж... Ось зразу вона виплачеться та й...

За плечі щось дуже взяло й повернуло до дверей на двір. Хотіла вирватись, щось крикнула, але пошкопиртала з порога й двері зачинилися, а на порозі стояв здоровий рижий унтерьяка з Бузьок і, прищурившись, сміявся своїми закопченими від цигарки зубами.

— Тьфу — голосно плюнула прямо в пику.

— Ну, ти потьопухо! Сіфілісом заразиш!.. — і знов засміявся.

Одарка вже не дивилась. Нічого не пособиться. Вона зробить щось друге...

О, вона зробить!..

*

У вулиці назустріч, з-за церковної школи, легко вискочив загін кінноти. Обліплені снігом бурки сіріли, а мокрі коні парували в повітря.

— Стой, хохлатка!..

Подивилась — не зрозуміла.

— Стій, кажуть! Очі витріщила!..

— Годі вже знущатись з нас! вийтєсь собі під сто чортів! — викрикнула знівечена утроба.

— А-а-а... так ти ось як!..

— Снімай сапогі!.. бистро!..

— Чоботи скидай — додав українець і несміливо прослав через плече нагайку...

Мусіла скинути. Холодно. Хотіла бігти...

Кубанець схопив за хустку... І не стямилась, коли встромила гострі, молоді зуби в волосяну руку. Щось тяжке вдарило чоботом в груди й засвітило каганці в мозку...

Ненахотя поточилась вбік і щось несамовито кричала.

Гурт сміявся дужим сміхом. Одарка не зчулася, коли все плахиття ззаду опинилось у неї на голові й затулило світ.

Колючий біль, що оперезав навскоси голе знівечене тіло, пронизав останні сили стомленої Одарки і вона мов відьма майнула здовж

шляху. Розкудовчене волосся майоріло серед сніжаних метеликів, що густоплавом встеляли землю. Босі ноги щеміли від холоду, а тіло горіло пекельним вогнем. По нозі котилась холодна крапелька крові. Мозок божеволів...

А здивовані васютинчане сумно христились, виражаючи очима зганьбовану Кудрівну.

*

Повагом повітря колихалося дзвонами, що скликали вечірню. Тяжкий сум, що налягав над побережжям, гнав до церкви. Там молились за всіх: і за царя Миколу, і за гетьмана Скоропадського, і „за христолюбивое воїнство“, що „мечом кари божієї попра крамолу іудействующу“. Таки додумались і наші попи створити свою молитву... Добра молитва „з колєнопреклонєнієм“...

І дзвонили настогидливі дзвони до вечірні. Співали стомлені півні під ожередами. А Одарка вже цілий тиждень лежить непритомна в ліжку.

Лікаря нема, ніколи йому... Лікує Селіверстович.

Важкий дзвін мов розбудив сонну голову дівчини, що мов з воску лежала на полу під припічком. Очі вперше за тиждень впізнали батька, який сидів боком на крайній дошці і дужу постать Данила, що стояла поруч.

— Ні, дядько Юхим, я з хати вас самого не пущу. Ви тільки скажіть, де ваш „Люйс“ та набої, я вас залишу!.. — крізь сон почула Одарка.

— У мене ніякого „Люйса“ не зісталось! Шарапа забрав!.. Коли маєте добивати мене, то добивайте... Не мучте!..

— Де ваш „Люйс“ питаю?! — Данило міцно взяв за плече Юхима і так його струснув, що той прикусив язика в трьох місцях.

Шалена жага помсти за жінку, за дочку штовхала його віддати скоропала Данилові. Він догадувався, що це готується гостинець приставові, радів цьому, але друга скажена думка не давала запанувати помсті. „Коли-б це не Данило, не комісари! Коли-б це не більшовик гнав пристава...“

„Гнав?... Хто має право?... А земля, а хазяйство? Вп'ять катрібуції, товариші... норма... Комбеди?..“

„О, ні, він люйса на це не дасть. Він своє життя знівечив, шкандибає тепер, щоб хазяйнувати в Васютинцях, а не коритись якомусь там Ваняткові!..“

— Під каламашкою!.. В калинових кущах — прошепотіли гарячі губи хорої Одарки.

— А!.. вирвалось у батька, що мов ужалений підскочив до полу. В перший момент його зціплені зуби та репані кулаки в повітрі погрожували хорій, але болюча думка, котра викохалась за тиждень у батька над ліжком безнадійної дочки, підкосила його знервоване тіло. Він поточився до лави й знов знесилено заплакав. Мокрі червоні очі дивились на хору, що шепотіла щось сухими губами...

Селіверстович давав якісь ліки, а Данило відступив до помийниці.

— Ви з хати ніхто ні ногою!.. Он за соломою сидить Павло й він не випустить живим за двері нікого!.. До ранку сидіть у хаті!.. — зачинилися двері й Данило пішов по - над погребом за клуню до калини...

З-за соломи видко було в вікно, як сидів, прищулившись до стирти Павло, а довге дуло винтовки сердито витріщилось на хату.

— Хоч-би-ж було хоч до вечірні одпроситися, мов-би до себе пробубонів Юхим.

*

В церкві ще правили пізню вечірню. Сніг розтав ще на другий день, як нападав, і ось уже майже тиждень по деяких вулицях на чорноземі місилась грязь.

Чорний осінній простір губив краї в ворожому мовчанні. Все було на вечірні й молилось, крім собак та пристава, що гуляв з новим козацтвом у школі.

Вікна навскоси кидали в чорну ніч червоними смугами. П'яний галас ворухив хмари диму, що стовпом стояли в школі.

А ніч реготалася тихим таємним сміхом, обгортаючи слизькими обіймами вісімнадцять.

Їх зібралось вісімнадцять. Данило порядкував з „Люйсом“ — проти головних дверей школи. По одному на вікно полізли чорні примари по-між смугами, що з вікон розпластались кругом школи. В руках круглі, різані англійські бомби.

„Ура-а..!“ — гомоніла школа.

Ніч заляскала об коліно капсулями. Забряжчали вікна й над Васютинцями піднявся стовп тріскучих вибухів.

— Так-так-так трр-ах-так-так! — загомонів Данило з бугорчика. Щось кричало, плакало, стогнало, просилось...

Ніч його розбере!..

Тріщали ліси, клялись материними словами нічні примари та свистіли розпущені на простір кулі.

*

Казанська хтіла випустити з вечірні, але дика куля брязнула в шибку і здивовано покотилась під ставника, де стояв з низьким поклоном благословення старий піп. Догадливий сторож зачинив двері в дзвіниці, через які засапаний, розхристаний ускочив пристав.

П'яні очі горіли диким жахом, а рот пінив, як скажений кнур...

Ніч реготалася чорною пащекою й важко слала смугами помсту Революції.

ЕПІЗОД ДЕВ'ЯТИЙ

НАЗАД

Клались сірі дощові осінні дні, мов рівні покоси, один за другим, стелючись у довгі гони, що мрячковими туманами оповивались в далечині...

Обтьопані клапті хмар, гнилі, холодні, мовчазні плетуться що-дня, кудись поспішаючи й квасять приплюснуті над Дніпром села холодними сльозами.

Один одним морозець перед Кузьмою ще зазирнув та й засоромився. А снігу - б треба, аж голова свербить. І сіно в лузі, й гної по загонах.

Ні з двору — грязюка по шляхах. Зіми - б риплючої, що шляхи у весну простягає, треба стомленому побережжю.

Юхим Кудря й не скидав свого овечого сіряка з плечей. Порався та лаявся, шкандибаючи в дворі по грязюці.

Стільки раз уже він божився сам собі, що привезе з лугу піску, риплючого, ядерного та й посипле собі стежки в дворі. Тільки чоботям лихо з оцією грязюкою.

Тепер він инколи прислухається, що патякають і „тулюпині“ язики, щоб знати, як собі поводитися.

„Позавчора увечері Данило так налякав пристава, що й досі нема з Золотоноші. Чотирьох козаків убито і одного пораненого знайшли в школі по-між столами. Забрав, кажуть, Данило два кулемети і до чорта куль та всіх приставових коней. Бідний пристав до світу сидів у церкві, а тоді на підводах поїхали всі до Золотоноші.

„А вчора проїздив з отрядом мельниківський комісар Іванов і казав, що в Золотоноші денікинці самі між собою гризуться. Прийшов полк преображенців і зривав погони своїм офіцерам“.

— „Тьфу, брешуть хама!.. — не втримувався таки Юхим — Преображенський полк?! Наш - же Степан у тім полку... Дурницю, товаришу Іванов, гнеш!.. І він сердечний шкандибав у хату, де корчилася в гарячці його Одарка. Отак таки насміялись з його гарної живучої Одарки. Коли - б хоч видержала, неодмінно повезе в Черкаси: чи уколи — то й уколи, а не дасть він, Кудря Юхим, згнити в пранцях своїй останній дочці! Сто пудів жита зажене, а вилікує!..

Одарка вже не впада у нестямність, але важко було їй видержувати пропасницю, що по тричі на день трясла її, мов літні громи важкими хмарами.

— Може - б бабу Якилину кликнуть? Як видужаєш, то чи півмітка - б напряла, чи що за поміч... Га?..

Мовчала.

— Можна покликати — вирішив Селіверстович, що мало довіряв своїм лікам: він ще коли був санітаром у дівізійному шпиталі, то часто згадував дядину Якилину. „Що ці ліки? Аби очі одвести! От коли ремотіз, або параліч, то чи банки поставив, чи компреса приклав і зараз тобі полегкість чується. А вже коли унутрішня тирпивтична болість, то тут ні банки, ні порошки не допоможуть!“

Перев'язки він робить добре... „Компресик, ватки, а потім індивідуальчиком примотав з червоного хреста і хоч три дні носи, то не розкрутиться, а оці всі унгвенти та солюції в станціонарних хворобах — махнув рукою — обов'язково Якилину треба!..“

Шкандибаючи до Якилини, Юхим не втерпів — зайшов до гурту, що біля Крухмаля стояв і щось таємничо ворожив тихим прихованим гомоном. Останні часи від нього не хоронились і він чув все, що балакалося:

„... Так мобілізовані всі повернулись. Не схотіли й ніхто їх не примушував. Розказують, що з Золотоноші вже тікає Денікин. Так таки санками, кажуть, по оцій грязюці й плазуються.

— Шляхи натирають! — додав Омелько.

— Іванов з'єднався з Келебердою і в Мельниках стрічають та розбрюють. За Деньгами в соснах, кажуть, мобілізовані, як збунтувались, одняли ружію й багато побили, а тоді й самі розбіглись по домах!..

— Пристав уже й не приїде в Васютинці!

— Бо тут Данило його чекає!..

Отак плелись чутки й молотками били приголомшену голову Юхима.

— Як таки-так!?. і не жили -- вже й одступають! Що вони собі думають, тільки себе захищають? А може це ще все й брехня?..

З-за ріжка вискочив верхівень у бурці й кругленькій шапочці. З Омелькового города виїзжає другий. Онде третій, четв...

— А що ти... чи втікають! Вірите всяким там дурницям! Отака армія та щоб і не билась, відступила! — не здержавсь таки Юхим.

Мов ціпом з-за вугла по потилиці хтось тьопнув здивованому гурткові.

— Хиба-ж ми, Юхиме Пилиповичу... Двоє верхівнів підскочили до гурту.

— А ну зібрались тут! Живо запрягай коні у підводи. Ну!..

Де взялось ще з десяток верхівнів. Дядьки, злякано позираючи на Юхима, задом рушали додому. Декому нагаєм по свиті дісталось.

Юхим якось виріс зразу, а потім по-малу ставав меншим. Ідучи під проводом козака до свого двору, він міркував, що це визначає. Замірявся розпитатися — не твоє діло кажуть. Куди їхать, теж не кажуть.

Десь боязно тенькало в глибу істоти й тримтюче передчуття вохкістю застеляло його очі, искрами палило мозок.

„Що це, вп'ять поїдуть?.. А як-же він... з хорою дочкою, кривий?.. Що-ж він з нею робитиме, з пранцюватою? Уколи...

— Ну бистро, бистро — підганяв кубанець — пашов за мною!

— Так сіна-ж, мабуть, покласти та й собі харченят...

— Паняй на вигін, тобі кажуть — там усьо будет!..

Ще добре, що сіряка не скидав...

Селіверстович вискочив з хати. Риженьке „баландже“, що старанно кохалось з його рідкої бороди, нестямно стирчало з-під товстої нижньої губи.

„Сказать-би за Якилиною возом, так він-же мене та й то пішки кличе!.. Та й чого-б же це з козаком!“

*

На вигін з'їзжались і васютичани, й мосінчани, й старосільці. Михайличка коровами вивіз гарбу сіна й її бузківський унтер ділив по підводах. Кругом цього скороспеченого ярмарку з підвід крутилось декілька верхових козаків, а деякі манячили по вулицях та городах, виганяючи підводи.

Іхати на Черкаси — пройшла чутка.

*

Довгим без кінця обозом тяглись підводи через Самовицю, везли піхоту та кулемети, що настигли з Лубен.

— Таки відступають — мерещилось у Юхима й холонуло в душі — чого вони відступають? Отого мордатого байструка злякались, Данила!

Ні стрілянини, ні тобі бійки, а вони вже... Він віз кулемета й двох салдатів. Обидва були без погонів на шинелі, але один не був схожий на простого салдата. Блискучий ніс та ніжні губи, що боязко обгорталися чорненьким пушком, так і нагажували його належність...

— Скажіть, будь ласка, чого ви відступаєте, коли ні від кого?.. запитав. Хіба йому що? Він мужик, дурна деревня.

— Всьо будеш знать, скоро старіться станеш! — кинуло молоде, припалюючи цигарку.

— Та я — сердито зробилось Юхимові. Хотів випалить: „ваш“, та якось удержався, дуже близько їде Крухмаленко, що головував у „Тюлюпиних“.

Коні парували, прискаючи. Колеса вже не грузли в грязі. Намочений твердий пісок побережанський як лоб котився рівним шляхом по-між осоками та голими шелюговими кущами.

Торохтіли вози по довгому стратегичному мосту. Мов здоровенний разок намиста оперезав синю шию важкого Дніпра, сунулась валка од Самовиці через міст і по вулицях Черкас... Хтось невідомими руками здалека збирав цей разок мов невід і він тягся повагом із шелюгів...

*

Юхим стояв коло двохповерхового цегляного будинку. Кулемета взяли ще на станції, а додому це пускають. Бачить Юхим, що на балкон часто виглядає якась не стара жінка — „мабуть жидівка“. Чув, що в хаті хтось гомонить одно, а з ким — не розбереш.

Зацікавився.

Жінка вигляє, постоїть, кругом очима обведе, зиркне на станцію й зникне, тоді починається якийсь торопкий гомін, мов-би...

— Телехвон—блискавкою майнуло в Юхима—жидівські шпійони.

Несамохіть Юхим залишив коня. Підводи кудись рушили — дарма! Прип'яв до ясенка візкою й ударився у голову валки. Назустріч начальство в погонах. Коні верхівнів гарцюють. Грязею очі клеять.

— Ваше благородіє! Там... шпі... і...

— Шпійони? Где?

Аж тепер одумався. Зрозумів, що зроблять з тих жінок. Але брехати пізно, та й... „Жидова-ж, більшовикові, голоті допомагає. В самої-ж лавки позабирають, а вона...“ несподівано лютувало серце, мов-би вишукуючи виправдання своєму вчинкові.

— В оцій хаті зверху...

Мов несамовиті позскакували з коней і скочили на драбину. Чути було стукання в двері...

— Откройте, а то хуже будет!

— Гм...! так воно може бути й не худо — вчепивсь Юхим за думку.

На балкон вискочила злякана жінка.

— Та одчиняйте вже! — не втримався Юхим. Жінка кинула на його з призирством очима й побігла в хату. Догадалась, видимо, чия робота.

Товклися в двері, матюкалися. Миші скреблися в черствих печінках Юхима. „Він-би ж і не звістив, коли-б не жиди, а то-ж... Роззявили рота на нашу віру християнську“.

Десь далеко за Дніпром лунали вигуки чавуна та міді. Пусткою здавались оці Черкаси, з їх рідким лясканням з рушниць проти того могутнього гупання, що урочисто заповнювало повітря далекою погрозою й колихало стонадцятьма смертями над головами.

*

Юхим бачив, як вивели двох жінок. Старіша, яку Юхим бачив на балконі, плакала. Молодча йшла без хустки, густий чорний чуб клався по плечах. Вона щось говорила старшій, відриваючи її руки від лиця...

Щось випрягало Юхимову коняку.

— Ей-ей! Що-то, куди це?— рушив Юхим до воза. Підбігло декілька козаків і спинили Юхима:

— Конь нужен под вахмістра. Ти другого получиш!..

— Отаке тобі, людошки! Чим-же я у Васютинці доїду. Я-ж не більшовик якийсь і шпійонів жидів теж показав! Змилуйтесь, братики!

— Другого получиш, дубіна!

Порожній віз стояв під ясенем. Юхим сумно дивився, як вахмістр приплюск в сідлі на рижому. Почув раптовий вибух ззаду. Другий. Щось наче крикнуло...

Оглянувся. Серед шляху лежали обидві жидівки. Їх благородіє сідало на коня, а в правій руці димився ще наган.

Невідомою силою притягло Юхима ближче. Озираючись, підступав до двох трупів, що підпливали червоною мазкою. Верхівні з начальством прошмигнули на станцію. Де-де по-над сквером стояли порожні вози, а на полудрабку схилився зажурений дядько й не знав, що робити далі. Юхим оглянувся й на свого воза. В йому греблись кури, вигортаючи в грязюку сіно.

Пусто, дико — і на дворі, та й на душі.

Якісь шибеники збирали золоті зуби — кажуть, офіцер стріляв старій прямо в рот...

Один з злодюг не повірив, що всі вилетіли...

Молодча лежала боком, наче спить, заплющивши очі. А рядом валявся знівечений настольний телефон...

Думав — „гарна, молода людина, та так зіпсувала життя. На чорта жінці отой телефон! Аж немов шкода трохи, хоч вона й жидівка“... — Тупе тіло нервово здригнулось.

„Тікати, тікати відціля“...

*

Дощова, тісна ніч втікала від сірого світанку, що мов чабанський батіг прославсь здовж безкраїх шляхів з півночі на південь. Холодний сухарієвський вітер березовою мітлою змітав останні клоччаті хмари на далекому небі.

Цупкий щипучий мороз простромлював грязюку мільйонами багнетів і камінним спокоєм встеляв шляхи.

Голодний, змочений, шкандибав Юхим до двору. Сплюндрована душа стогнала, а порепані руки цупко тримали одним одного ремінного батога.

А Дніпро стогнав смачним гупанням, що лунало по луках та островах певною дужістю.

Крили Денікіна несподіваними червоними ряднами...

ЕПІЗОД ДЕСЯТИЙ

ПАЛЯТЬ!

Таки впала зима.

Пухка, риплюча зима, що білим килимом вкривала бруд гнилої осені.

Юхим клопотався в думках. Чого, чого вже він не передумав. І тримтючі радощі власницького панування й болючі жалі петлюрівської загибели, й важкий сум останніх бурхливих часів.

„Шкода Параски, добра була хазяйка. А землі - ж іще шкідніше. Параску можна - б і другу взяти — он Стукалівна Оляна — молодиця, як ясне сонце, а робітник на всі Васютинці! А сорок шість десятинок у товаришів не висватаєш! Ногу прострелили та й... живий, Одарку... ще може й вилікує — Якилина каже, що пустяк, з очей сталося а... старшиною!?”.

Волосаті груди глибоко зітхнули.

Було ще зовсім рано. Одарка вперше спала лагідним ранковим сном, а в ногах куняла баба Якилина перед горщечками та печинами, що здобільно вкривали припічок та привалок. Це бабині ліки. Селіверстович ходить, тільки дає „унутрішне, щоб не пекло“, а Якилина виганяє пристрїт, виливає переполох та наговорною гострою горілкою припікає огник, що безсоромно схвачувався на прикритім, знівеченім тілі.

Стара Кудриха перевалувала жити до молодшої невістки, Степанової жінки. Степан оце вернувся з москалів, то вона тепер може вжити з тонкоголосою Семенівною.

На дворі смачно зарипів сніг. — Хто - б це?..

У хату ввійшов високий Шарапа з одрізаном під полою. Поздоровкались.

— Сумуєте ранками?..

— І ранками і вечірками!..

Шарапа поглянув на Одарку. Груди поволі здіймались вгору, то вниз. Хорі груди, але ще з живцем.

В хаті тхло пусткою. Одежа з жертки, посуд з мисника — все пішло по клунях та погребях. „Більшовики - ж приїхали, так зразу й проковтнуть!“

Якилина собі куняла після трудів праведних і прислухалася одним вухом до таємного шопоту Шарапи.

— Приїхав отряд якогось Рубана і кажуть, будуть палити хати всім, хто був у бандитах...

— Всім?..

— Ніяк не можна залишатись вдома!.. Ловлять і на місці розстрілюють, або попереду роздягнуть та на снігу голого подержать, поки дубіти почне, а тоді амба...

— Уже хіба кого забито?

— Та ще ні, бо... вони ще сьогодні рано тільки приїхали. Стали у попаді Чубовші, а та, кажуть, все розкаже. Треба було - б і її гада разом з попом укоцать тоді...

— Про що розкажує?—обмахнув лице рукою, мов проганяв нікчемні набридливі думки.

— Звісно про що... про вас та про мене! Покликано до його з волости Данила. Привезли якогось свого слідувача з Мосінець і хочуть якесь слідство наводити.

— І нікого не заарештували й досі?

— Та ще не заарештували, а зараз арештують нас всіх, а хати — він обачно обглянув хату — хати палять... всю господу...

— Палять?... Мою хату спалять?..

— Тікаймо!.. Березняк та Собко чекають у клуні.

Юхим кинув очима на клуню. Замерзле вікно не дало забачити її. Очі спинились на Одарці.

„Яка то дівка була!“ В голові заворушились дикі спогади недавнього минулого, як він приміряв їй жидівську одіж... Ще щось далі почалось кластись, та...

— Ну, коли вам дорога земля, то ходім, бо ми не ждем!..

— Земля?... — всміхнувся — далеко щось, Андрію, од тебе та до землі!

Якась безнадійна втома опанувала Юхима і важким каменем, що в'яжуть собаці на шию, тягла його на дно в Шарапинім багнищі. Мимоволі встав і перехрестився.

— Через півгодини нас злапають, як кого й доброго.

Струснувся. Знов кинув на вікна, на Якилину, яка злякано дивилась на обох — „Мов здуріла жінка“ і в останнє на дочку, на щось найрідніше черствому батьковому серцеві.

Але пішов...

*

Хотіли йти льодами через городи. Вони ще тонкі, так ніхто по них не ходить, а вмючи можна пробратись, щоб не стрічатися...

А по-за городами йшов Данило з червоноармійцями, що майтачав вухами будьоновки. В обох були в руках гвинтовки.

— Нас арештовувати! — буркнув Шарапа і потяг Юхима в клуню.

Данило глибоко груз в снігу, голосно сміявся з своїм товаришем і инколи кидав в повітря хльостку фразу...

Калинові кущі вкривалися білим пухом від дужого морозу й полохались одинокими червоними калинками, що недбало zostавлені на гіллячках. Долі снігурі напотошили сміттям по білому витирлованому снігові й від задоволення порушували тишу зимового сніданку своїм безпечним писком.

Над Васютинцями стояли плісковаті хмари диму, що тягли з димарів струмки чорного тепла. На голих вербах сиділи надуті гави та півні вряди-годи писали співами повітря.

— Може-б, хлопці, явитися, то воно-б — думав голосно Юхим.

Шарапа зціпив зуби:

— Понести контрибуцію, а тоді самому дати себе розні'ясти!

— Та хто-ж його...

— Тс-с-с!..

По-над клунею близько йшов стежною од соломи будьоновець, а далі стояв Данило, припалюючи цигарку. У Шарапи — блиснула знов

дика думка, аж зірки затанцювали в очах від чортячої злоти, що мішалася з звірячим інстинктом. Він бачить, як оглянувся будьоновець до Данила. Чорний од невмивання палець нервово зігнувся й придавив собачку в одрізана...

Повітря здригнулось від несподіванки... Будьоновець упав на купку костриці і конвульсивно обіймав її цупкими передсмертними обіймами...

З клуні вискочило троє. Шарапа, мов скажений, плигнув по-за соломою.

Данило торопко махнув з плечей гвинтовку і навкиддя прорізав повітря, що колихалось від пострілу з одрізану. Собко раптом оглянувся і замахав вгорі наганом та різаною бомбою. Прострелений його живіт здавлював дихання, а ноги клались до землі.

Він рачки підліз до будьонівця і з нагана один за другим випустив у його мертву голову три свинцових плюванки й, схопивши зубами свою руку з наганом, скажено гриз її, корчучись у снігу.

Данило гнавсь городами за Шарапою. Але... тікати легше, чим гнатись.

Згвалтовані собаки довго гавкали, сидячи на соломі.

Юхим встиг очеретами перешкандибати на луки й аж під наліснями зустрів Березняка.

— А де Шарапа? Луку вбито. Данило догнав!..

Березняк не бачив Шарапи ніде.

*

Полохливо ховались васютинчани по хатах. Кому охота йти розказувати, що він бачив. Хай, як хочуть, так і вишукують бандитів...

Васютинці вмовкли так, що на бондарях чути було, як гуркали двері під горою. Навіть собаки, позіхнувши з кавканням, скрутились мовчки в насиженім гнізді в соломі.

Де-хто з коморяного хреста крадено дивився, як везли мертвого Собка, як несли будьонівця.

Плисковаті хмари розпливлись і посіявся крупчастий сніг, як на Маланки.

Шарапа злодієм підкрався до своєї повітки. Густа снігова запона прийшла вчасно йому на допомогу. Думав:

— „Слідувателя привезли... Законники! Нікого не арештовують. Заспокоїти село, запобігти його спочуття!.. Знаємо ми вас, добрих!.. Але село сподівається, що ви хати почнете палити. Так ось я-ж вам докажу симпатії селян!.. А то ота дурна Кудря являться хотів... „Може помилують!..“ — перекривив він нервово останні Юхимові потуги вернутися до справжнього людського життя й спокійно підніс запаленого сірника під стріху своєї повітки. Крайки шкварчали, бо обмерзлі були, а по-над кроквою полізли язики на горище, обгортаючись блакитним димком...

Оглянувся. Горить з заднього боку. Поки хватяться — вся повітка пірне в полум'ї.

Луками біг до Березнякової хати, що коморою прищулилась до Бояркиного густого вишневого саду. По-під лісою підкрався до комори.

Під лісою лежали свіжі віхті, що Березнякові молодиці викинули з - під дітей. Сім'я в Березняка велика — сиділа сидьма в хаті.

Позгортав віхті під комору, де валялись возики дитячі та клітка, в якій старий Березняк возив курей в Черкаси на продаж.

Руки мов в трясці тряслись, несучи сірника до віхтів. Кури випорснули з - під комори й, простягаючи голови, побігли під густим снігом до повітки.

А сніг наче навмисне сипав густим порохом і застилав сліди скажених вчинків.

— „Я вам покажу — милостиві!..“ — трясли губи — село за пожежі на вила вас підніме!.. Дурний, дурний Юхим!..“

Коли вискочив за городи, то васютинці несамовито кричали вже, а чорногарячі клубки летіли в небо од батьківської повітки.

— Хоть - би було попередити, щоб хомути перенесли в клуню...

*

Юхимова хата стояла глибоко в городі. Довга повітка з хлівом стояла здовж вулиці й лише ворітьми ділилась од такої - ж повітки з загородою по другий бік.

З вулиці не видно, а з хати нікому було дивитися, та й вікна, як барани. Од клуні швидкоувався Шарапа. Не думаючи нічого, він зібрався по ріжку комори під стріху і вмочив запаленого сірника в сухий околіт покрівлі. Червоненькі лишай слались по околоті на горище, тріщали спечені павуки та пурхали з гнізд поперелякувані горобці. Купка клочья на горищі нехотя скалила вогнясті зуби.

„Червоний півень цій хаті цілком забезпечений. Радуйся, Юхиме!.. біжи являйся, помилують!..“

Зловісно хихочучи, Шарапа поспішав через город до Налісень. Наткнувсь був на купку костриці. Червоні латки вилазили на верх енергійної сніжаної покрівлі.

Ні одна тобі душа не бачила.

*

Пороша порідшала.

Обидві церкви вдарили на гвалт.

Кинулись спочатку гасити Шарапину господу, але, коли з садка вирнули в повітрі обгорані клапті Березнякової хати, кожен рвонув додому.

А незабаром і Юхимове дворище обгорнулось голодним вогнем, що, смакуючи, жер комору й облизував напільню стіну хати...

— „Комісари палять!..“ — впала певність на село.

— „Почалось! — вирішували всі, чие рильце теж нюхало денікинського борошенця.

Данило несамовито пер на коні здовж вулиці. Пожежі поки - що почались в однім кутку, але треба чекати їх і в другім.

— Провокація!.. Шарапина робота — вирішив одразу він, забачивши, як поринали в полум'ї оселі відомих бандитів.

— „А де - ж Одарка? — промайнуло в голові й Данило повернув за ріжок. У дворі збіглось де - бідніше селянство і спокійно дивилось, як облазили чорні крокви, мов кістки падолішні. Цеберки стояли в снігу.

— Чого - ж ви роззявилися? Тушіть!.. Де Одарка?

— Хтось крикнув: „Не велять“...

Але за тріскотною полум'я нічого не вчув.

Двері сінешні теж охоплювались полум'яною пеленою. Баба Якилина викидала з хати де-яке збіжжя та кричала, щоб не розносили по хатах.

Данило вдарив кулаком по рамі...

З хати палахнуло спертим, хворим повітрям, а зверху падали опалені парки околоту.

На місці вікна зробилась чорна дірка, в яку Данило прожогом ускочив, мов собака. Де-хто ще рушив до вікна, але-ж пекло так, що не вступишся. З причільного вікна крізь стелю лизнув червоний язик.

Данило обережно взяв хору. Вона щось бурмотала з ляку — не чув. У вікно не можна було вернутися, бо стеля вже рухалась над лавою й він ногою вдарив хатні двері. Дим їв йому очі, хора безсило кашляла...

З розгону проскочив червону пелену на дверях і обсмалений, стомлений підніс непритомну Одарку до гурту.

— Баба Якилина, баба!.. В хаті баба! — залеметів гурт...

Стеля з тріском повалилася, тільки клубки золотеньких бризків сапнули високо над оселею...

Аж над вечір пощастило погасити вогонь. У Юхима згоріла тільки хата до тла, а у Березняка погоріли й повітки, ще й на Боярчину клуню вітром нанесло.

Шарапина повіточка стояла одиноко за садом. Ніхто її не гасив і вона, як „свічка перед образами“, згоріла перед здивованими очима сміливих глядачів.

Одарку одвезли в Мосінську лікарню й здали на руки дотепного лікаря Караїма. Все жахалась пожежі та хапалась за подушку...

— „Данилочку, голубчику, рятуй“... кричала у нестямі.

А під Наліснями стояв Юхим, підперши товстого поребаного осокора і дивився на три рівних стовпи червоного диму, що ніс під хмари й його оселю.

Шарапа настиг з вісткою, як раз в той час, коли пороша розступилась і показала Юхимові та Березнякові розтріпані пасма пожеж у Васютинцях. Вістки не треба було. Юхим нутром вчував, хто горить.

Пекельна злість давила біля горла. Під хмари летіло його власне кубло, підпалене більшовиками...

І дививсь, аж поки вечірня імла не закрила від божевільних очей останній сніп іскор над Васютинцями. Аж тоді згадав про хвору Одарку. Ноги не витримали — мов сонний сів на сніг.

Шарапа з Березняком понесли його до Наліснівського Упира, де переховувався й Панченко.

Турботами дня плакала терпка морозна ніч. Дніпро скриготав синіми льодами, що спинялися на зимівлю. Журбою обнімалася Юхинова душа.

ЕПІЗОД ОДИНАДЦЯТИЙ

„NEOSALWARSAN“

... Скажена буря потроху стихала. Розбовтані хвилі жартуючи теліпали корабель, який насмілився впливти в таку годину... Снасть тріщала, а хвилі, регочучись, тріпали сміливця, що дужо тримавсь фарватера і наперекір їм прямував до берега... Молода дужість вбачала тяжкий шлях, але певний — і вона перемогла...

І молоді сили сплюндрованої Одарки теж дужо боролись за життя. Ой, як хотілося жити оцьому знівеченому тілові! Воно - ж не живши зруйнувалось одним махом чорних буднів. Воно трипотіло в смертельних муках, ловило берега в повітрі й озброєне молодю дужістю таки перемогло.

Одарка встала з ліжка.

Який - то гарний світ. У велике вікно лікарні видно було далеко під гору й дві васютинських церкви, що банями визирали з густих перелісків та садовини, яка свіжим фіолетовим кольором віщувала весну. Гора приплюскла грудьми до побережжя й лоскоталась струмками вільшниками, а вони оперізували її вродливе декольте. На горі за одинокими острюхами три васютинські млини, махаючи раменами, манили Одарку на степову волю, а воля чорними грядками плакалась весняними радощами.

Там мабуть і жайворонки вже скоро грудками майорітимуть під синім піднебессям і жеврітиме їх безжурна пісня...

Отуди - б плинула тепер Одарка, так проклятий - же огник ятрив душу, що ледве встала від тяжкої хвороби...

О, оті Васютинці!.. Вона ненавидить їх, як паршиву собаку!.. Але очі зраджують і мокріють усякий раз, коли проти сонця заблищать їх золоті хрести між фіолетовими садками.

*

І знов стогнали піски по весні...

Валували хмари по - під сонцем, сміялися весни в свіжих листочках та пахощами весняними блукали між жовтими букетами шелюгових кущів.

А ночі бавилися свіжістю та широкими степами, які вже барвеніли балковими шовками.

Отак мінявся час під безжурним одноманітним тьохканням ядерних пісків.

*

Данило навідувався до лікарні. Краса Одарчина, її журливий спокій чарували дужу істоту, загартовану в клекотах бур часу. Настя, з її лагідним норомом та оселими селянськими турботами, набридла. Треба боротьби, треба колючих переживань, а не гладеньких любощів під тихими хмарами...

А він не винен перед нею: на поцілунки відповідав тим - же, а далі не йшов!..

Ні, Настя не по йому.

Одарка боролась за життя. Хоч за погане, власницьке життя, але боролась.

Перед Одаркою страшенна боротьба помсти за знівечене життя, за потрошену душу, а Настя?.. готова в перший ліпший момент лише стати матір'ю.

І Данило з корінням вріс в мрійне кохання до Одарчиної боротьби.

Нею треба керувати, її слід оздоровити, витягти з того класового багна, де промучилась вона вісімнадцять років.

— Ну, як здоровля? Сумуєш, мабуть, сама, дивлючись, як виривають піски з снігів!.. — питався Данило, не сідаючи в палаті.

— Мабуть, одужую вже. дякую. А сумувати чого?.. Радіти треба та богу молитись за добрих людей... — Мняла в руках стьожку, широким бантом вплетену в товсту блискучу косу.

Смуги під очима ще більше відтіняли ті глибокі очі, в яких кохався не один чоловік. Бліде, стомлене лице приворожувало почуття, душу всякого.

— На щот бога, то будь ласка не турбуйся! Ми вже якось, знаєш, так... сами!

— Я не хотіла тебе образати, а слово само... нічим його замінити... — Очі дивляться прямо, щиро. — Що там, Данило, робиться, хоч розкажи?.. Де мій батько байдикує?..

— Батько десь, мабуть, у Вереміївці, або за Дніпром. Один вловлений бандит клявся, що його вже нема в Нагірного...

Аж заблищали очі радою сльозою...

— Ну, слава тобі, господи!.. А то... люди пеклюються про його дочку, а він бандитує!..

— Як там пеклюються? Це обов'язок усякої людини допомагати в біді... Господарство ваше передали в Комнезам, Шарапа хотів ще раз його запалити, та люди помішали.

— А батько знають, що тоді палили не більшовики?

— Мабуть, тоді-ж донесли йому про те, що ми на сході казали селянам. Тільки хто-ж його знає, чи повірив.

— Хоч-би повірив...

— Я зайшов до тебе, Одарко, по дуже важливій справі — ніяково замнявся...

Одарка підвелась. Глянула в вікно і наготовилась.

— Хоч ти і видужала, але... хвора!

— Мені не легко балакати про це, але треба. Ми радились з Мосієм Борисовичем...

— Спасибі, Данило!.. Може воно якось пройде... і тихо заплакала...

— Ні, дівчино, воно так не пройде! Взяв за плечі й посадовив на ліжку — „Ми одправляємо тебе в Золотоношу й там будуть вливати „Neosalwarsan“. Лікар каже, що це найвірніше средство й що після двох-трьох років можна бути зовсім здоровою...

Подивилась заплаканими очима й зірка надії зайнялась глибоко в серці, що гаряче билось до життя.

Оцей більшовик Данило чогось ставав їй недосяжним. Куди дивились її очі рік тому?

*

Бадьоро текли річечки балками, проціжувались під торішне со-
яшникове коріння й полохливо ховались під дужим сонцем, що свари-
лося, жартуючи, з неба. Низався час із днів у спряжне намисто, а
розбуджений люд вдихав повними грудьми свіже весняне повітря.

Це властиво й не епізод. Це довгий шлях, яким брела розбуджена
подіями Одарчина душа до життя. Тепер вона почала розуміти ті
книжки, що читала в церковшкoлі, як була малою:

„Вoгул Никита“. Бiдолага, як він страждав, що нічого було їсти,
що погано було жити на світі. Де-б вона дістала ще ту книжечку, щоб
тепер новим мозком обварити її смак.

Данило десь комісарував на повіті й жаданим гостем зазірав до
Одарки в Золотоноську венеричну лікарню. Погана лікарня, брудна.
Стоїть собі одинока між окаціями, а під нею коло шляху Золотоно-
ські глинища.

Там свині риються, собаки хороводом ходять, а в палатах стогне
дика лютість людська... Здоровісінькі люди валяються на ліжках і
не дивляться одно другому в вічі.

Чому?

Бо згубили віру в людей...

Але Одарка її не згубила. Вона що-дня висижувала під окаціями
й дивилась на Глим'язівські шляхи, відкіля виринав инколи Данило.

Боялась вона чогось. Данило мав Настю й великий розум. Тільки
добре серце примушувало його навідуватись до неї, а коли вилікується...
І хотілось мимоволі до віку не вилікуватись, аби що-дня чекати ве-
селога широкоплечого парубка з великим розумом та доброю душею.

„Хіба вона має право тепер на кохання? Е-е-ех... Минулось!..
Гнила осіння ніч пожувала вільну дівочку весну й виблювала цю
нікчемну жвачку на смітник.

А хто знайдеться, щоб поважав ту жвачку?... Хіба-що гро-
баки!..“

Молоде вигульоване тіло тримтіло до кохання, вливання цілющої
рідини робило своє діло. Синенькі плямочки огника ховались і Одарка
з захоплюючою радістю на самоті дивилася на ті місця, де вони бруд-
нили молодість, а тепер слалась рівна замшова шкура...

— „Хай кохає Настю — вона чесна дівчина... А я буду нишком
кохати його та виплакувати минуле лихо“... думала частенько Одарка.

*

Кругленький, як карапуз, слинявий дохтор Флешлер був дотеп-
ним майстром своєї справи. Данило дуже прохав його за Одарку
привіз шість флаконів „Neosalwarsan'у“, то він добросовісно лікував її

Коли пройшло шість місяців, балакучий Флешлер, жартуючи
сказав їй на прийомі, що вже можна йти заміж, не опасно, навіть
бактеріологічний аналіз хвороби встановити не зміг...

— Тільки не за пранцюватого чоловіка заміж!.. — додав, смію-
чись, лікар. В зубах завше стирчала засмалена люлька, а між крайками
губів текла блискуча слина.

— Добродійний жидок! А кажуть... — застряли думки.

— Зімою пошлемо кров на васерманівську реакцію й офіційно розрішимо тоді плодити дітей — підморгнув лівим оком. — А Данюша, здається, чоловік сталий, життя не спаскудить!..

— „Чого він дражниться?.. Данило - ж“ — важко було думати про те, чого не хтілось...

*

А де-ж Юхим?.. Байдикує?!.. Земельки сподівається?

Ні. Ще в Наліснях прочув, що більшовики хат не палили. Клялись на сході перед обома обчествами, що це провокація. І глибоко в душі вірив, що справу цю зробив Шарапа.

— Не дурно - ж він так просто дививсь на те, що в мене згоріла оселя, а Березняка ще й дурнем назвав.

Кривий, він не міг ушкандибати за поворотким загоном Нагірного, що організовано бандитував тепер на островах.

— Покину я цей хисткий шлях. Піду десь оселюсь, та й буду чекати: може ще й вернеться. Хоч десятин з десять - би!..

І він пішов.

У Вереміївці жила вдова бездітна. Її чоловіка розстріляно, як власника. Живе вона під горою, самотньо, і ніяка шейма там не заглядає, в той куток...

Пристав Юхим у прийоми... А вдові що? Юхима вона давно знає. Ще й парубком знала, бо сама з Москаленок. Хотіла один раз на весіллі у Лили потанцювати з ним, так ота - ж гола витрішкувата Параска стала на перешкоді!.. Давно це було.

Шуміли переліски, котились з гір кураї, випужуючи зайців. Хазяйнував Юхим на „нормі“ Отекли Беззубенкової.

Чув, що майно в Комнезамі, а Одарка в Золотоноші лікується й радів, що хоч одна в світі людина близька йому зосталася живою. Погані більшовики, а якось кращі, ніж Оникій, тільки земельку на „нормі“ шматкують...

Отаке - то виворожили піски...

ЕПІЗОД ДВАНАДЦЯТИЙ

ПІСНЯ

Вже другі льоди Дніпро провадив на пороги. Дві солодких весни спровадила Одарка в Золотоноші. Шіснадцять місяців крепила прачкою в центральній лікарні.

Пахущі весни не знають, як люто скрипить зима, бушують різучі бурани, завертають заметами тепло. Ні, вони щебечуть пташиною, віють чарами забутого кохання...

Забулася й Одарка про своє позаторішнє лихо. Веселою, червоною крутилась в пральній і дужими руками викручувала білизну. Почнеться й пісенька ненароком і тихо, щоб не чули стіни, плететься калачем про щастя на білім світі.

Але бувають і густі хмари, що заволікають ясні очі. Не заїздив Данило вже тиждень, або заїздив не веселий, або... побачить в лікарні

таку-ж небогу, як сама, яка теж від невдалого кохання губила мані-сіньку дитинячу душу. Згубила й вона... Шматками здохлого кошеняти викинули з неї останки невдалого кохання.

„Та й краще!.. Од такого пса мати дитину, краще кривавицею зійти, ніж його невинного на світ за-для прокльонів випустити!..“

А все-ж таки якось болюче шкода...

На днях оце бачила Хведосія Кириленка... Наче покращав як був. Товаришем його назвала й гарно якось було на душі. Бідний рукою не володіє, носить її на хусточці, та ще й жартує.

— Вона, каже — за свідка служить, щоб знати, що ліва робить.

Він привіз собі з Москви жінку, теж більшовичка, приятна така, балакуча.

Одарка дивилась на їх обох у Гаврила Андрійовича і якось соромно було, що оцей чоловік, який руки збувся через неї, безсовісну, не сердиться на неї, а жартуючи замазує її ніяковість.

— Знай, коли ходиш до дівчат, будиши комісаром, а коли йдеш в ночі та ще й в клуню, то руки дома залишай, щоб!.. Жіночка його затулила долонею рота...

Гарні люди оці Кириленки й Одарка привикала до них, як до родини.

*

Вассерманівська реакція два рази вже сказала, що кров чиста, а червонощокий лікар останній раз по звичці жартував:

— Коли хочете стати моєю жінкою, то я з задоволенням, хоч зараз в Загс...

— У вас-же є жінка й дитина — оджартовувалась Одарка...

— Ну що-ж, у турків по десять є!.. І ще одного синка хочу мати...

— То й майте собі від Ревеки Соломонівни — раділа Одарка. Таки дотягла до другої васерманівської, а тепер...

— Чого-ж не дякуєш, або ждеш, хай Данило подякує? Ну, гаразд!..

Почервоніла й, задоволено глянувши на веселого лікаря, вибігла на двір.

*

Пральня здалась гнилою. Треба ширшого простору, треба більшої волі. Вона дужа — Васерман каже!.. Отепер вона почула, що то є кохання! Коли-б Данило хоч знав, як вона його кохає.

На дворі сонце гралося в букетах бузу, що важко слався пахощами по-під віконню. А що то робиться тепер отам, на пісках, на побережжі...

Летіти. Летіти туди треба, де повітря полощеться в липовім цвіті, де в переліску між берестками зозуля роки почитає, де калинові кущі щебечуть соловейками...

— „Ой слалися барвіночки степами, ярами;
Щебетали соловейки в весну вечорами!
Ой щебечуть вечорами в червоній калині, —
Присипляють у коханні молоду дівчину...“

Вітри буйні, степовії, дубину ламають ;
 Козаченька до дівчини в гості закликають...
 Прийди, прилинь, чорнобривий, на одну хвилину —
 Розпитаєш про кохання молоду дівчину!..
 Ой у полі, край дороги терен цвітом вкрився —
 Козаченько до дівчини прилинуть спізвився.
 Нічка темна, зорі згасли, в чарах ніч куняє,
 Козаченько до ворожки конем поспішає...
 Скажи, скажи, ворожечко, що мені робити :
 Ой чи кохать чорнобриву, чи тебе любити?..
 Ой слалися барвіночки... ворожка гадала :
 Обіймала козаченька, та й причарувала...“

Билась пісня в пральній. А за дверима стояв Данило і слухав журбою оповите власне кохання. Виринала серед зачарованих піснею думок висока Настя зі щирим непотріпанім серцем. А рука несамохіть потягла за ручку дверей...

Обоє були багато далі мріями, ніж оця мокра пральня з шап-ликами та з ваганями, навантаженими мокрими скрутками білизни. Якось разом не хтілося обом вертатися в цю прозаїчну дійсність.

— За козаченьком вітрів посилають, а він свинею лізе в двері— засміявся Данило.

Аж ойкнула. Надія залоскотала тримтяче серце.

— А я, Одарко, їду оце у свої краї. Буду у Васютинцях, може й у Вереміївку дістану... переказувати нічого не будеш?..

— Ні!... нікому... кланяйся Насті!..

— Добре, спасибі! Я оце був у лікаря... Чудний він!

Знов почервоніла, а Данило любувався її вилюднілою красою.

„Вона - ж і член профспілки“, чогось застряло в мозкові...
 Хтіли одне другому багато де-чого сказати, та у кожного були свої „зась“.

У Данила Настя, а у Одарки... розплетена дівоцька коса.

✱

Данило темної ночі, покритої густими хмарами, приїхав у Бузьки. На вулиці ні душі. Аж на другому кінці села гвалтували собаки. У всіх вікнах школи світилися огні блискучими плямами.

— Вистава— подумав.

А в школі йшов антирелігійний диспут. Данило підійшов ззаду залі і слухав, як селянська молодь захищалась від Павла Васильовича, що вміло викручувався, аби не зобідити попів, але й щоб не розпускати цікаву молодь. Де-ж таки: він Петербурзьку духовну академію скінчив, архієреєм може стати, а вони одну— дві більшовицьких книжечки промимрили та вже тобі: нема бога!..

— Бога, як такого, може й дійсно нема, але є дух, є сила, котра організує мир, котра керує життям. Її можна богом не називати, але забути про неї не можна. Ця невідома сила керує судьбами людей і її каприза занадто досить, аби враз прикончити життя!.. Наука

багато всього знала по догадках та по аналогії, а цієї „сили“ розгадати не змогла. Може релігійний культ поставлений трохи невірним шляхом — от, наприклад, що він весь твориться на невідомій для нас мові... і сипались річкою розумні, вчені слова.

„Гегелянство, пантеїзм“... Подумав Данило і взяв слово.

— Товариші! Наука не тільки догадалась, а пучками помацала всю природу й її походження. Павло Васильович малює вам такого-ж бога, якого він мов-би відкидає!.. Що попи називають „Всемогутній Бог“, що Павло Васильович каже „якась все-організуюча сила“ — це все одно! Свідома людина повинна відкинути всяке боготворення. Всесильною наукою треба доскіпуватися до тієї „організуючої сили“ й дати їй свідоме пояснення! Хемія — наука всіх наук, підходить вже до краю походження живого ядра в клітці, що уявляє з себе основу матерії. Наука ще не добралась до цього живця й догадок не буде, а сміло каже: поки-що не знаю. Наука — фізика цілком з'ясувала закони, по яких будується зміна дня та ночі, дощів, зірок, місяця й землі. Не догадки, а телескоп (далекогляд) та мікроскоп (побільшуватель) є опора свідомої людини“!..

За рукав його сіпнув голова Комнезаму, а на вухо шепнув:

— У сінях стоїть якийсь чоловік і намагається бачити когось з партійців, або, принаймні, добрих більшовиків, як він сказав.

Данило скоренько закінчив і зійшов з трибуни.

В коридорі вирішив підійти до невідомого чоловіка... „Коли бандит — то якось воно буде — не перший раз!..“

В сінях було поночі, хоч око виколи. Ні Данило нікого не бачив, ні його ніхто пізнати не міг.

— Хто звав партійця? — підробивши голоса, запитав Данило, міняючи місце стоянки.

— Я хочу де-що важливе сповістити... Ви добрий більшовик?..

— Комуніст!

— Мене у Москаленках зустрічав Нагірний!..

Данило впізнав Юхимів голос.

— Але я був закритий сіряком і він не впізнав мене. Він розпитався, що у нас у Вереміївці стоїть якийсь отряд і обіцяв завтра на ніч стягти свої сили.

— Ми — каже — їм покажемо ячейок та продналогу!.. Варфоломійську ніч зробимо!..

— Що вас штовхнуло робити цей донос?

— Та у мене... жінка ответчиця!..

— Як ваше прізвище?..

— Юхим Беззубенко, з Вереміївки, під горою, в приймах, а це їду в Черкаси та й зустрівсь... Вони там за соснами в хатах розташувались, чоловіка сто!.. в їх більше не буде. Я знаю!..

— А відкіля ви знаєте?..

— Та... вони раз колись були вже у Вереміївці, та й хлопці всі там наші!..

Данило одчинив двері.

— Ідть у школу. Вас до завтраго в Черкаси не пустять.

— Так я-ж...

— Ідть!..

Вискочив на двір і віддав наказа хлопцям. Коня Юхимового взяли в станю до попа, а Юхима арештували тимчасово й не випускали з хати голови Комнезама...

*

До Москаленок вісім верстов.

Данило повів отряд по-під горою, а не прямими шляхами. А лугами послав чотирьох товаришів з кольтом на плечах. Сигналом був умовлений плач пугача.

Вільшники по-під горою дрімали хрущами та швидкими каржанами, що свистіли повітрям з гірних круч. По двоє вистроївшись, їхав Данило помацки. Тепла ніч здавлювала душевне повітря й клонила на дрімоту.

Москаленські півні притвалтували північ, коли Данило, залишивши коней під горою, рачки підкрався до хаток в піщаних могилах. Чути було прискання коней в соснах та з того боку хат захававкав жалібно пугач. Данило підвівсь на могилку й закотивсь журливим сміхом пугача, що віщував кохання. Луна переломилась в соснах і оддала в млини північним сумом.

У хатці світилось. Хмари по-троху спливали з неба й можна було забачити, що безпечність Нагірного зайшла далеко: жодного вартового біля хати не було. Всі бандити були в соснах, а старшина безпечно засідала в схованій могилами хатці. Данило поставив варту й тісно обгорнув хатку.

— Це ти, Василю? — почув він з хати, коли взявся за плямку дверей.

— Та вжеж-ж — пробурчав. В обох руках бомби на удар. Ззаду два хлопці з „люйсами“.

— Руки ввєрх!.. Підходь по одному, скомандував Данило.

З добрий десяток чоловіка слухняно підняли руки. Нагірний сидів задом до дверей і гаразд не бачив, хто й скільки. В хату ввійшло ще з п'ять хлопців і, по одному обезброюючи, виводили на двір бандитів.

Нагірному зв'язали назад руки й посадовили в хаті.

— Чи будете тут і стрілять, чи в Золотоноші? — спитав він у Данила.

— Хто-ж дурний буде тут калатати сонних мирян? — відповів Данило й скомандував рушати.

На дворі вже починало сіріти, коли вони дійшли з полоненими до своїх коней. Коні бандитів теж привели до гурту.

— Ну, Іван Григорович, пиши записку отрядові, щоб здававсь!..

— Розстрілюй уже, коли довелось!..

— Навіщо?.. Суд останнє зробить!.. та тепер, бачите, й не розстрілюють уже бандитів. В концентраційний лагєр їх на п'ять — десять років, більше користи. Політграмоти вивчать, майстром зроблять — то з його ще й люди будуть, а вбивати... це ваш брат ладєн!..

Вмовкли й їхали по-під горою.

*

— Я здаюсь, — після довгої мовчанки промовив Нагірний, їдучи звязаний поруч з Данилом. Данило всміхнувся:

— Дякуємо за таку здачу.

— З отрядом здаюсь! Тільки пообіцяй, що ні одного з них не розстріляєте, крім нас?..

Данило витріщив очі на Нагірного.

— Ні один з вас розстріляний не буде, даю моє комуністичне слово!..

— Так одпустіть мене, я приведу отряд...

— Е-е-е... Голубчику мій, Іван Григорович! Ми-ж уже з дитячого зросту вийшли!

— Я даю своє слово честі, що повернусь з отрядом!..

— Я з ним поїду і коли збреше — на місті пристрелю — обізвавсь Павло, Данилів найближчий товариш.

— Згоден, кинув Нагірний.

Данило мовчки спинив загона. По буграх плазувався вже сірий ранок. Од Вільшників тягло свіжими росами.

„Хіба я не вловлю вдруге оцього Нагірного?! Хай збреше...“ — вирішив Данило.

— Гарзд!.. Ми ждемо весь ваш отряд на оцім місці. Зброю ви залишаєте проти острюхи. Їдьте отрядом по-під горою по два й коли хоч один не положить в купку зброї — мої кулемети з трьох кінців підпережуть вас!.. А коли втечете, то це нас не здивує!..

І Нагірний сам повернувся назад...

А в обідню пору Данило перелякав Золотоношу таким численним загonom, що, гарцюючи на добрих конях, в'їжджав з-за станції по стовповім. Попереду Данило поруч з Нагірним, сміючись, балакали про ніч зрадницю...

Радянська влада амнестію оголосила бандитам, що доброхітно з'являться до рук закону...

Амнестували й Юхима Кудрю на радість Одарці...

ЕПІЗОД ТРИНАДЦЯТИЙ

„ОДАРІЯ КУДРЕНА“

І знов зелені свята.

Таки не втрималася Одарка. Відпросилася на два тижні у відпуск і майнула в Васютинці. Пішки за тридцять п'ять верстов не боялась таки піти.

За Кропивною почало вже сонце припикати — ще й не піднялось гаразд, а вже пече. Сьогодні-б треба й клечку зрубати, коло порога кленовим гіллям уквітчати...

„В якій-же хаті я квітчати буду?.. До кого-ж я піду?“

І защеміло біля серця. Немов і звикла вже до цієї думки, а якось... Як-би хоч не клечані свята.

„Піти-б до батька — не знаю, де живе... до дядька Степана — вирішила — він так мене шанував, як був некрутом, а я підлітком дівочьким. Все було ганяється за городами.“

Пусткою заліг перший яр після Кропивної. Аж страшно самій туди спустатись. І відкіля набрались тут такі яраччя: покручені, мов річка, а сухі. Тільки веснами одціжувались сюди спітнілі сніги й бігли каламутною річечкою по картоплящах та підметах. Товпилась, швидкувалася весняна вода під цементовим містком і копала під ним собі

гніздечко на літо. Та й стоїть тоді аж до спасівки в холодочку під містком. А цей рік — сухісінько під містком — дощі не перепали.

Одарка боязко пройшла місток й уже сходила на узвіз, коли ззаду заторохтіла підвода, визвонюючи сталевими тарілками в колесах. Аж легше зробилось.

— Відкіля, дівчино, прямуєш, може підвезти тебе, то сідай?..

На возі їхали два парубки. І соромно сідати до парубків на воза, але ж ноги вже почали скаржитись на втому.

— Спасибі, мені недалеко!

— Куди?

— У Васютинці!

— Ого, недалеко! — зареготались парубки. — Сідай, довеземо до Журбиного хутора.

Таки сіла ззаду.

Молодчий простягся здовж воза ногами наперед і всю дорогу розважав Одарку своєю балакучою вдачею.

— Так чия ж ти, дівчино, дочка, хоч скажи, може старостів доведеться...

— Ви ж все одно не знаєте, хоч-би я й сказала!.. Кудрина Юх...

— Юхимова Кудрина?! Аж підвівся на полудрабку. — Одарка?

Злякано кивнула головою. Мозок малював сором, але вже вона всього натерпілась.

— Так ми ж до вас на весілля запрохані, і з хутора мали завтра рано бути у Васютинцях, щоб дещо приготувати!

Світ замакітрився в Одарки. Або вона спить та це їй сниться, або сходить з ума. Мабуть жартує парубок. Непроханий сум оповивав блискучі очі. А парубки реготали на весь степ.

— Оце так кумедія! Данило в Золотоношу свататися до Одарки, а молода пішки до вінця шкандибає!.. Ха-ха-ха!..

— Навіщо ви з мене глузуйте?.. Я така нещасна...

— Побий нас контр-революція, коли хоть думка була сміятись!.. Відкіля-б же ми, дівчино, знали, що ти Одарка?.. Ми Данилові товариші! Він взяв місячний відпуск і позавчора був у Васютинцях. Я сватую Настю, а він Одарку Кудрину...

„Може й правда!.. яка ж я дурна, що пішла з Золотоноші...“

— Я весь час оце у Васютинцях комісарував, та мені подобалася Настя. Данило про неї забув, та й вона якось одвикла за два роки, а я й підсунувся... Ну а тепер, хоч не хоч — бери, бо вже сина сподіваємось!

Похолонуло в грудях у Одарки. Отака тобі Настя!.. От і надійся!..“

Які це гарні парубки. Свої наче з давніх давени, а оцей молодчий так прямо родич. Одарка вперше глянула йому прямисінько в-вічі...

„Таки гарна капосна Одарка“ — залоскотало в парубка.

*

А піски гріються на сонці по-між осокорами.

Дівчата осоку жнуть та співають веснянок, аж вільшники розлягаються. П'явки квітчали повні струмки литки. Підскакували дівчата з несамовитими криками, виблискуючи невинно тілом, а хлопці реготались та тюкали з вузлісків, рубаючи клечку.

Жовтенькими квіточками вкрилась осока по-над вільшниками. Довгонога чапля вартувала між куп'ям та кулики шкопиртали в повітрі по-над ровами.

Сонце повертало з полудня, коли Одарка доходила пісками до двору дядька Степана. Нарочито пішла пісками: хоч і далі, так обійде город, де вона зросла, де втратила свою матір, де зазнала раннього горя...

Гарячі піски привабливо лоскотали босі ноги і стомлено тьохкали, ніжно, радісно.

Одарка чула з-під берега співи дівочькі, що лунами котились по перелісках. Чула регіт парубоцький, від якого танцювало дівочьке серце.

Хтілось кинутись туди. Забрести по пояс в зелену руту осоки, полоскотати своє дуже тіло жовтенькими квіточками... Дуже тіло!..

— Ой полола дівчина лободу, лободу!

Вирвалось серед пісків і здивувало кучеряві осокорі.

Замовкла.

З перелісків закувала ворожка зозуля.

Одарка прислухалась та й загадала:

— А скажи-бо, зозуленько, скільки років буду жити за Дан...

„Хоч-би ніхто не підслухав“...

— Сорок шість, сорок сім... годі, годі — й бігом ускочила до дядька в город.

*

Що-ж робить Юхим Кудря?

Одарка так заворожила, що забулись про свого героя.

Юхим чоловік не дурний. Революцію він вже знає, як свої п'ять пальців.

„Царя прогнали, бо Роспутин з царицею наслідників плодили, а він, дурило, їх слухав та в війну вліз. Більшовики власть собі забрали й самогонки не велять парити, а сами таки п'ють конфісковану. Вчитись всім доступно...“

А от землю у мужика... та чого вони до того бога чепляються? Ну, нема його по-вашому, то й не балакайте про його... Або й земля. Спокон віків по наслідству переходила, а тепер на тобі: соціалізувати та на норми порізати. А що мені з тої норми? Бідняцтво задовольнити треба, кажуть... А я хіба кажу не треба?... Панської землі до чорта!.. так хульхози та аргопункти відкривають... Кумунії заводять, а ти мучся на п'яти десятинках!.. Добре, що Отекла зуміла чотирі загаїти, а коли-б не це, то хоть в Комнизу пишишь!.. Вони там у Москві може й думають добро зробити мужикові, та отут усе гребуть по своєму!..“

Отакий-то чоловік Кудря. Йому аби земелька.

На завтра збирається в Васютинці, а відтіля в Золотоношу. Треба забрати Одарку. Все-ж одно робітницю держить, а тож таки своя. Та й ні тобі штраф, ні тобі комтруд, а то й бійся!..

*

Клалось сонце в зелені переліскові перини. Відпочинку благали напечені піски. Холодками вечірніми котивсь жаданий відпочинок. Співами соловейчаними дрімала троїцька ніч.

Одарку потягло до калинових кущів... Злодієм прокралася повз нову комнезамську хатку й вискочила до старої поламаної хвіртки. Свіжістю вдарило з-за города.

Серце стугоніло радістю.

„Отут я вперше близько гомоніла з Данилом. Як це давно було!“
Та й затигла тихо, тихо пісеньку.

І знову під грушею на жердці схилився Данило й слухав останню дівочку пісню своєї Одарки. Він тільки-що настиг з Золотоноші й дізнався у Степана, що Одарка пішла сюди.

Ніч співала троїцькими чарами...

З-за садків над горою випорснув таранкуватий місяць і соромно глянув через груші до хвіртки. Зірки полохливо ховались, мов ранні досвітки від батька.

Вперше горнулися близько в обіймах Данило та Одарка...

Соромилась.

А губи самі натрапили на міцний поцілунок...

Таки діждала!..

Котивсь місяць між зірками. Співали, стихаючи, калинові кущі.

Впивалось напругою молоде кохання, здавлюючи між дужими грудьми лихо, яке злякано промайнуло перед безжурним щастям...

*

А ранком закохана пара стояла у комісара.

— Яке-ж це вінчання? — сміялась Одарка.

— Ніякого вінчання! — теж всміхавсь комісар Андрій Тихонович — це так собі, торговий договір. Хто порушить цей договір — під суд його!..

— Та так-таки й обійдеться без попа? — ніяково цікавилась повна щастя, що гралось на рожевих щокках, Одарка.

— Якось обійдемося може... — кинув її Данило, розчіркуючи своє прізвище в комісарських книгах.

— Розпишіться, молодиче, чи то пак, дівчино, бо ще-ж не...

— Щоб вас... Що-ж тут писати?..

— Хвामілію!..

— Свою чи батьківську? У мене-ж їх дві тепер.

— Поки-що батьківську...

Останній раз вивела на папері:

„Одарія Кудрена“.

— Та не Кудрена, а Кудрина — повчав Данило.

Махнула рукою, скоса дивлючись на своє останнє прізвище.

— Все одно я порушувати договора не буду!..

*

Так хай-же тьохкають піски над Дніпром. Нехай лунає їх стогін по-над бабусею горою. Лунає хай минулою тугою, предковічними спогадами!..

А віки плестимуться в шелюгові вінки та прислухатимуться, як гомонить побережжя ядерними пісками. Прислухатимуться, як дрімотно

стогне острюхами гора, що порепаними грудьми приплюскла до густих зелених вільшників...

Щемітиме серце, коли вчує, в чому кохалася присліпувата історія. Киватимуть головами здивовані нащадки відроджених побережан...

А піски?

Їм однаково. Аби вітрець ворушив осоковими листочками та їх слав рівненькими рядками...

Нехай собі...

Січень 1925 р.
М. Київ

elib.prlu.org

НІАГАРА

ПОЕМА

Вечель Ліндсей писав про Ніагару.
Уїлліам Кірбі писав про Ніагару.
Михайль Семенко писав про Ніагару.
(Хоч він її, між иншим, не бачив).
Можу назвати ще пару, —
Кількість нічого не значить;
Важно, щоб висновок:
Ніхто не написав Ніагару —
Всі писали (тільки) про
з приводу
і так далі.

І я також.
(А може й ні).

1

Ніагара ні проста, ні хитра.
Ніагара така, як трапиться.
Ніагара не зраджує ритму:
Тільки зразу радієш: анапест!
А раптом роблено заграє: ревне силабично,
Риму замість асонансу радить невідклично,
А порою серце троїть ритмом коломійки
(Галичино, не покину та про тебе мрійки!),
Стукає потягом, крутить машиною,
Жорна жене у ревучім млині,
Водяною мукою іскринною
Бризкає в обличчя мені...
Та чому свій водоспад татари
Кличуть Летюча Вода — Учан-Су,
А тебе нарекли: Ніагара, —
Гуркотлива Вода — сіукси?
Я впізнав. І ще говоритиму:
Розібрав, розчув, одкрив:
Ніагара не зраджує ритму;
В Ніагарі лиш Р — і рик.

2

Ніагара така, як трапиться:
Можна гудить її — і славити.
Ніагара величезна фабрика,

Крутить шкляними валами.
Оторочена скеляними вежами,
Снує білоріжні нитки,
В'яже варезне мережево
З - під п'яльців своїх плитких;
Холодна — пріє розпарено,
І з пилу прозорого тче:
Крізь шумовинне варєво
Блават без кінця тече
Зелений, а може й блакитний,
Ліловий, а мо' — й не мо —
На шмаття безглуздо розітнеться
Й знов зрослося немов,
І на струпи порогів квапиться,
І тече і тче й січе:
Ніагара така, як трапиться:
І така й не така і ще...

3

А заніє, а завіє,
Зарипить, як немащені ворота:
Ніагара п'яна повія,
Ніагара танцює фокс-трот.
Не соромиться, що аж ломиться,
Аж набрякло черево вагітне.
Трусить ним і не вгомониться,—
Ну, вгадай, які там в неї ритми!
Де там ритми? Груди випне,
Посередині — турицею проділ,
І товчеться й в'язне й липне,
Та при всьому при народі.
Молоко з грудей оголених,
Од обличчя — пудра хмарами,
Щоб припудрить все довкола,
Черень шахт і дим гамарень.
Щоб не думали, щоб не бачили,
Щоб не плакали, не балакали,—
Знай, танцюй, хоч вискоч з капців!
Може й так воно, може й не так воно,
Може й зовсім якимось иначе,
Може й просто — от, як трапиться.

4

Хочете ближче глянути?
Можна оце пароплавиком:
Називається „Діва Туману“,
А саме дрібне й плюгавеньке.

Й не боїться. Просто аж дивно —
Це мізерне — й сміє боротись!
Ніагара спинилась розгнівано,
Ніагара кинула фокс-трот.
Мить — здається — застигла стурбована.
Потім — рамена з'єднала веселкою
І як сипне шумовинною вовною,
І як шпурне це людське пуделко!
І як закрутить, як забабахкає,
Як ревоне, та як зарегочеться!
— От куди вони! Он які? Ах які!
А на цурочки вам не хочеться?
Як завертить вири свої дзигою,
По веселці тумани зізагами,
Як застрибає, як заплигає, —
— Я ще з вами побалакаю!
І не знаєш — втікати залякано,
Чи благать її та ластиться:
Ніагара — ось воно, як воно.
І не так іще, як трапиться.

5

Ви не бачили Ку - Клуks - Клану,
А то одразу-б собі уявили;
Тільки Ку - Клуks - Клан у білих,
А ці — в чорних сутанах.
Підземелля. Темно, як в шахті.
Вузько стулились у штольні стіни.
Ховзько — ледве встоїш на ногах ти.
І в присмерку — ланці чорних тіней.
Виринають слупами суворими.
Підкрадаються зграями хижими.
І малює уява хвора
Змови й жахи.
Плямами сліпими обличчя
Ледве продираються з присмерку...
А з рештою — геть таємничість:
Це просто в плащах гумових туристи.
Це просто для них пробуравлено
У скелях одвічних печери,
Щоб отак улазить для забави
Ніагарі в саме черево.
Туристи... і враз стало нудно:
Кодаки, сувеніри, ну, да...
А мені — Ніагара рудник,
Де тече жива руда.
Хай зітхають оті малохольні,
А мені — хоч-би кайло в руки,

Як заграє з бічної штольні
 Срібнорудих обвалів грюк.
 І хочеться вперто довбати
 Ці живі, бунтівливі пласти
 І замкнути в крицеві ґрати
 Й на колеса й в турбини пустить:
 Хай даремно не леться, не тратиться,
 Хай кипить в казанах, верстаках:
 Ніагара така, як трапиться —
 І така, і ще й не така.

6

Ніагара повія — і рудник.
 Ніагара пустун — і бунтар.
 — Як трудно, як трудно
 Оспівати тебе, Ніагаро!

7

Ну, і що-ж з того, що це гарно,
 Ну і що-ж, що дивитись приємно, —
 Коли стільки сили дармується марно,
 Стільки міці марнується даремно!
 Ну і що-ж, що грає веселкою в ранці,
 Палахтить полумінням заходу ввечір, —
 Коли крутить лиш пару електричних станцій,
 Та й то ка-зна як і не до речі.
 Ну і що-ж, як ляскають туристи кодаками,
 Затуркані поети складають діфірамби?
 — Ех, якби тебе нам-би, —
 Стисли-б тебе мускулястими руками,
 Розрили-б береги екскаваторами,
 Заглушили-б твій рокіт сиренами,
 Розпалили-б усю тебе ватрами,
 Домнами й гутами й мартенами,
 Підточили-б тобі роги й ратиці,
 Повтикали-б коліс у ребра, —
 І була-б ти не така, як трапиться,
 А як-раз така, як треба;
 І була-б ти тоді не ледачою,
 І була-б ти тоді не облудною —
 Вперезалася-б передачами,
 Трансмісіями-б оплуталася;
 І була-б ти, переможене пудище,
 Роботяща, смиренна й слухняна.
 — Ох, чекай, Ніагаро, це буде ще,
 Кому як, а тобі — погано!

8

Думаєш: хай собі бреше;
Лиш на язик вони бистрі.
— Ей, Ніагаро! Не дурно - ж ми крешемо
З м'яса живого іскри.
Думаєш: задаються на масляні вишкварки;
Одна я на світі — що - ж патякать марно?
— Ей, не дурно - ж свої й чужі ми ломили карки,
Щоб втамувати тисячі ніагар.
Думаєш: ач, які мудрі;
До мене ще їм далеко.
— А в Каспій пустити Аму - Дарью, —
Це хіба близько й легко?
Не дурно ми вирости Волховстроями,
Маримо не марно Дніпрельстанами, —
Ніагаро, всю землю зароймо,
Ніагаро, й тебе дістанемо!
Діпремо лавами впертими,
Оточимо й струснемо й вдаримо
З шахт Донбасу й Альберти,
З бетлегемських і уральських сталеварен.
Настиливо й методично й моркотливо,
Зціпляючи мікроскопічні електрони,
Ми заллемо розливними зливами
Всі старі маєстати, всі трони
І тебе — продажну й бурхливу —
І тебе — і в тобі не потонемо.

9

Так, Ніагаро, не даремно ми
Пролляли ніагари крові,
Не даремно і я оце ремствую
Не своїм — вселюдським словом.
І че - ка — і електрофікація,
І багнет — і це червоне слово, —
Все на те, щоб не могло траплятися,
Щоб не стало зовсім випадкового.

10

Знаю: критик скаже: агітація.
Може й справді; хай, і що - ж нам з того?
Ніагаро, вдвох з тобою ми в оточенні,
І обом — двобої нам вихристі:
Нащо - ж будь нам вихолощеними й безпорочними?
Невже лиш для критиків і туристів?

ЮЛІАН ТУВІМ

БРАТИ

Він співа в подвір'ї, начеб - то найнятий,
Бідний син єврейський, безумом обнятий.
Люди в світ погнали, час наклав окупи,
А літа вигнання вбили силу мови.
Скаче та танцює, плаче та заводить,
Що отак згубився, що на жебри ходить.
В першому поверсі брат з вікна кімнати:
— Глянь, мій брате бідний, на сумного брата.
Де - ж це нас занесло? Що - ж ми загубили,
Що в цілому світі всім чужі й немилі?
Брат, що у кімнаті, справді брат, бідаче, —
Чолом гарячковим по всесвіту скаче.
Брат, що у кімнаті, виріс до поета,
Серце, наче грошик, вгорне до газети
Й на подвір'я кине, щоби враз розбилось,
Щоб стоптав ногами, щоб воно й не билось!
І підемо потім кожний своїм шляхом
На сумні мандрівки, оповиті жахом.
Знати, не знайти нам тихої затоки, —
Так, євреї, любі безумом глибоким...

З польської перекл. *Клим Поліщук*

СТЕФАН МАЛЯРМЕ

МОРСЬКИЙ ВІТЕР

Всі книги читано, і плоть моя смутиться.
Втекти! Втекти відсіль! О, як п'яніють птиці
Над білим шумом хвиль, в безкраїх небесах!
Ніщо: ні давній сад, що розцвіта в очах,
Ні погляд материн, закоханий і радий,
Ані пустинний блиск самотної лампади,
Що пада на папір в вечірній тишині,
Не дасть ні радості, ні забуття мені.
У простір! Корабель вітрилами біліє!
Ще серце, випивши до дна отруту мрії,
Вбачає помахи далекої руки, —
І може щогли ці, високі та стрункі,
Одважно пливучи назустріч темній бурі,
Нахиляться до тих, що в далині похмурій
Без щогли пливають, без тихих островів...
О, серце, слухай спів веселих моряків!

З французької перекл. Максим Рильський

А. АЛЕКСАНДРОВ

Лейтенант П. П. Шмідт

СПОГАДИ ЗАХИСНИКА

I

Ім'я Шмідта широким колам населення стало відомим ще 19-го жовтня 1905 року за таких обставин: 18 жовтня 1905 року в Севастополі оголошено маніфест і негайно організовано грандіозну демонстрацію робітників, матросів та солдатів; у групу маніфестантів стріляно, в наслідок чого були вбиті й ранені. Цей розстріл викликав обурення серед мас. На другий день був організований мітинг, на якому обрано депутацію висловити протест і серед обраних був і лейтенант Шмідт. 19-го Жовтня він явився на засідання Севастопільської міської думи і зробив таку заяву: „Міська дума мусить захищати не тільки господарські та економічні інтереси, але вона мусить охороняти честь, гідність та життя громадян; а через те дума мусить поставитись зневажливо до винуватців вчорашньої різні; цю зневагу дума мусить увікопомнити так: на пергамент написати акт про вчорашню звірячу, безглузду та злочинну різню беззбройної юрби, що мирно святкувала момент оголошення політичної свободи. Імена убійників треба вписати в акт і цей пам'ятник назавжди повісити на стіні міської думи, щоб і майбутні нащадки бачили і вчилися з прикладу, як вільні громадяни ганьблять тих, хто накладає руку на недоторканість особи вільних громадян“. Пропозиція Шмідта була одностайно ухвалена і йому - ж було доручено скласти телеграму - протест на ім'я голови ради міністрів графа Вітте. Тут - же на засіданні Шмідт зредагував телеграму і після того як її текст ухвалила міська дума, її послано за призначенням. В телеграмі було сказано: „Петербург. Графові Вітте. Севастопільська міська дума на надзвичайному своєму засіданні сумісно з депутатами, обраними від народу, заслухавши доповідь Міського Голови про убивства вночі з 18 на 19 жовтня, одностайно постановила висловити свій протест урядові, адміністрація якого вбила громадян Севастополя, що мирно святкували здійснення свободи та мирно маніфестували біля тюрми на пошану ув'язнених за політичні переконання, і вимагати негайно усунути винуватців, віддавши їх під суд; негайно зняти стан військової облоги, забравши військо з вулиць міста, а козаків з меж градоначальства, замінивши їх на тимчасову народню охорону; вимагати звільнення всіх політичних в'язнів та загальної амнестії, не включаючи матросів чорноморської флоти; знищити смертну кару, як таку, що плямить батьківщину. Тільки виконанням цих вимог можливо заспокоїти населення“.

Одночасно з посиленням телеграми дума ухвалила поховати забитих громадським коштом і про це сповістила головного командира Чорноморської флоти адмірала Чухніна. На це сповіщення думи Чухнін відповів так: „відповідаючи на повідомлення від 19 жовтня, прошу міського голову та думу не втручатися не в своє діло“.

Заява Шмідта в міській думі та його телеграма-протест зробили ім'я Шмідта надзвичайно популярним у Севастополі; цьому звичайно сприяв і його мундир морського офіцера; офіцерів флоти вважалось за опору старого режиму і раптом серед них з'являється людина, що одним махом перескочила через усі перепони, усі умовності своєї касти, усею пильність дисципліни. Все це, разом взяте, а також надзвичайна щирість та величезний ораторський талант Шмідта і поставили його на чолі народнього руху в Севастополі. Але севастопільська популярність після 20 жовтня збільшилася до всеросійського масштабу. 20 жовтня поховано жертви розстрілу і славнозвісна „присяга“, що її оголосив перед домовиною Шмідт, поставила його на всеросійську височінь. Цю присягу опублікували всі газети і, якщо не помиляюся, прогриміла вона на весь світ. Сказано її за таких обставин: на 20 жовтня був призначений похорон жертв, що загинули підчас розстрілу. Вже зранку почав сходиться народ і самовидці запевняють, що на цих похоронах був мало не весь Севастопіль, цеб-то кілька десятків тисяч чоловіка. Додержуючись порядку, процесія рушила на кладовище; війська та поліції не було. І от по тому, як трупи поховано та засипано землею, запанувала тиша. В цю виключну хвилину і виступив лейтенант Шмідт зі своєю присягою:

„Коло домовини — почав Шмідт — годиться читати самі молитви, але хай будуть за молитву слова любові та святої присяги, яку я хочу тут проголосити разом з вами.

„Коли радість опанувала душі померлих, то їхній перший порив був — іти швидче до тих, хто терпить у в'язниці, хто боровся за волю і хто тепер, підчас загального великого захвату, позбавлений цього найвищого добра. Вони, несучи з собою вісті радості, поспішали передати її ув'язненим і за це їх убито... Страшний, нечуваний злочин. Велике, непоправне горе...

„Тепер їхні душі дивляться на нас і питають безмовно: що-ж ви зробите з цим найвищим добром, якого нас назавжди позбавлено? Як ви скористаєте з волі і чи можете обіцяти нам, що ми останні жертви сваволі?

„І ми мусимо заспокоїти бентежні душі померлих, ми мусимо заприсягтися їм у цьому...

„Присягаймо їм — задзвенів голос промовця — що ми ніколи не поступимося нікому жодним кроком завойованих нами людських прав.

„Присягаюсь — сказав промовець, підносячи вгору обидві руки.

„Присягаємося, — повторив за ним багатотисячний голос народу.

„Присягаймося їм, що всю роботу, всю душу і навіть життя ми положимо, щоб зберегти нашу волю... Присягаюсь.

„Присягаємося — повторив голос народу.

„Присягаймося їм, що свою громадську роботу ми віддамо для робочих та бідних... Присягаюсь.

„Присягаємося.

„Присягаймося, що між нами не буде ані жида, ні вірменина, ні поляка, ні татарина і що ми всі віднині будемо рівні, великі брати великої, вільної Росії... Присягаюсь.

„Присягаємося.

„Присягаймося їм, що ми їхню справу доведемо до кінця й доб'ємося загального виборчого рівного для всіх права... Присягаюсь.

„Присягаємося.

„Присягаймося їм у тому, що коли нам не буде дано загального виборчого права, ми знову оголосимо великий російський страйк... Присягаюсь“.

Ця присяга й прогриміла по всій Росії, а лейтенанта Шмідта того-ж самого дня арештував адмірал Чухнін і ув'язнив на ескадренному броненосці „Три святителі“, де він і лишався до 4-го листопада 1905 року. Перебуваючи в ув'язненні, Шмідт не припиняв революційної роботи, не поривав зв'язків із масами і, не вважаючи на пильний догляд, йому дається опублікувати відозву до народу, де він нагадує, що справу боротьби ще не скінчено, що треба напружити останні зусилля, щоб заволодіти раз і назавжди людськими правами. В цій самій відозві він пропонує вимагати прилюдного суду над ним: „... пам'ятайте, громадяни, що моя справа — справа народу; моя перемога — перемога волі над сваволею“.

Підчас арешту севастопільські робітники обрали Шмідта на „довічного депутата міста Севастополя“.

Це обрання зворушило його до глибини душі: „вищого за це звання — писав він — немає нічого на світі, і я подбаю виправдати зроблене мені довір'я“.

Звільнений спід арешту під тиском народніх мас Шмідт одержав категоричну заборону від адмірала Чухніна „бути на зборах й агітувати під загрозою віддачі під суд“. Шмідт не звернув уваги на наказ і брав діяльну участь у подіях, закликаючи до всеросійського страйку на випадок, коли не буде опублікований закон про загальне, безпосереднє, рівне та таємне голосування, що йому Шмідт надавав першорядної ваги. З метою агітації він хотів поїхати по всіх великих центрах і в першу чергу відвідати Одесу. Ще 13-го листопада він був на мітингу, а 14 мав виїхати до Одеси, але події стали на перешкоді: 14 листопада опівдні до нього прийшли депутати з крейсера „Очаков“ і повідомили, що Чухнін обезброює ескадру і зроблено спробу обезброїти і крейсер „Очаков“, але матроси не віддали ударників від гармат; офіцери з крейсера з'їхали, а серед команди, за словами депутатів, цілковита розгубленість; Шмідт вже у цей момент розумів, що справу програно і що ескадра може бути тільки за мішень для обстрілу з кріпосних гармат. Що до бездатности крейсера „Очаков“, то вона була надто незначна: крейсер мав лише 8 гармат, з яких тільки 3 було справних і з такими ресурсами вступати в бій з кріпосними батареями було безглуздо. Про все це, як досвідчений військовий, Шмідт знав дуже добре, а в тім він вирішив вволити воюю матросів і, взявши свого сина Євгена, тоді 15-ти літнього хлопця, поїхав він на „Очаков“. Чи був у нього під той час певний план — сказати трудно, але що він безперечно думав запобігти

різні, цеб-то розстрілові з берегових батарей, це потверджують дальші події. Те, що Шмідт пішов на „Очаков“ у момент провалу всього руху, було актом найвищої саможертви. Згодом, підчас процесу, він так з'ясував свій учинок: „Я не міг зробити інакше, не міг кинути їх у беспорядному стані; я поїхав або запобігти розстрілові, або бути розстріляним разом з ними“.

Прибувши на „Очаков“, Шмідт прийняв команду крейсером і негайно встановив пильну дисципліну. Вночі до Шмідта приєднався мінний крейсер „Грідень“, два ескадрових міноносці „Заветний“ та „Свірепий“ і три номерні міноносці. На другий день о 8-ій годині вранці на „Очакові“ під звуки судового оркестру було викинуто червоний прапор і Шмідт сигналізував Севастополеві: „Командую флотою Шмідт“. Одночасно викинуто червоні прапори на всіх суднах, що приєдналися, і в морських казармах. Лінійні кораблі, цеб-то флотилія броненосців — „Ростислав“, „Три святителі“, „Пантелеймон“ (колишній „Потемкин Таврический“) та крейсер „Пам'ять Меркурія“ червоних прапорів не викинули. Настав страшний переходовий момент. Сили Шмідта були незначні — він мав лише три гармати крейсера „Очаков“, тимчасом, як головна бойова сила була зосереджена на кріпосних батареях та на суднах броненосної ескадри, які ще не приєдналися до нього і звідки кожної хвилини можна було сподіватися загибелі; в цей критичний момент особа Шмідта стає перед нами на весь свій величезний зріст: він добре зважає становище, чудесно розуміючи, що всяке вагання з його боку та нерішучість підсилять енергію ворога, і він негайно переходить в наступ. Під звуки оркестра, що за словами самовидців, лунали якось особливо в тиші занімілого від чекання та напруження Севастополя, Шмідт переходить на контр-міноносець „Свірепий“ і, стоячи на капітанському містку без кашкета, пливе малою ходю до ескадри. Він обходить її лівим бортом, а потім правим, простягає руки до кораблів і голосно кличе іменем російського народу приєднатися до них. Перехилившись з облавку він так близько підходив до броненосних суден, що його можна було дістати руками... Згадуючи цей момент, казав він мені в Очакові: „я що-хвили сподівався смерті від револьверного пострілу, але хвилина смерті не наставала, зате це сподівання смерті було таке велике й напружене, що тепер я уже почуваю себе безтілесним“.

„Виразно визначалася ця самотня фігура без кашкета, з розмаяним волоссям“ — каже про цей момент його друг, інженер-механік Володько, що спостерігав цю сцену з транспорту „Дунай“. Гучно й виразно лунали й далеко розносилися його надхненні заклики“. Але ескадра мовчала й лише з „Потьомкина“ залунали крики „ура“. Обійшовши ескадру, „Свірепий“, пішов до учебного корабля „Прут“, де були арештовані потьомкинці, яких охороняв піхотний караул. Збігши трапом „Прута“, Шмідт гукнув вартовому: „Я прийшов визволити мучеників“, потім викинув свій кортик у море, відклонив рукою багнет вартового, збіг у трюм, де були арештовані потьомкинці, взяв одного на руки і, вибігши на поміст, підійшов до облавку корабля, високо підняв потьомкинця своїми могутніми руками і закричав: „Ми визволили мучеників, тепер нам і чорт не страшний“. Потім, взявши

на облавок усіх заарештованих потьомкинців, „Свіреций“ поплив до „Очакова“, де його зустріли гучним та радісним „ура“. Лишивши потьомкинців на „Очакові“, Шмідт на „Свірепому“ знов поплив до найбільшого броненосця того часу „Потьомкина“. Тут він заарештував увесь офіцерський склад і також одіслав його на „Очаков“.

Моральна перемога Шмідта зростала і становище його поліпшувалося з кожною виграною хвилиною: вже маяв червоний прапор над броненосцем „Потьомкин“, а за „Потьомкиним“ викинули червоний прапор „Прут“ і канонерський човен „Уралець“: вже здавалося, що супротивник морально переможений — і раптом... зрадницький, провокаторський постріл з „Терця“.

Струна лопнула. Настрій загального напруження розрядився, але розрядився і протилежний бік. Обвинувачення згодом обстоювало, що постріл зроблено не з „Терця“, а з гармати „Очакова“ і що саме Шмідт почав бій, наказав, як сказано у присуді, „стріляти з гармат на ескадру і батареї і лише переконавшись, що перевага на боці вірних своїм обов'язкам команд флоти та суходільних частин, кинув крейсер і намагався втекти на міноносці № 270“. Така була офіційна брехня, яку надто підтримували урядові кола, прокурор і яка найшла своє визначення у присуді.

А справді „Очаков“ ані разу не вистрілив, бо Шмідт чудесно розумів, що стріляти на ескадру й батареї, це значить свідомо проковувати їх на постріли у відповідь, хоч-би в інтересах звичайної самоохорони. Постріл зроблено з „Терця“, де були зосереджені молоді команди, з наказу адмірала Чухніна і з певною метою утворити вражіння, що стріляє „Очаков“. Чухнін добре зважив під цей момент, що дальша його бездіяльність доведе до того, що через півгодини вся ескадра буде в руках Шмідта. У відповідь на постріл „Терця“ негайно заgrimіли гармати Констянтинівської батареї й ескадри і почався нещадний обстріл „Очакова“. Його поміст враз укритися кров'ю. На постріли Шмідт відповів сигналом: „обурений з чинности ескадри“. Але тривав ще лютіший обстріл. Полонені офіцери вхопили скатерті в кают-компанії і викинули білий прапор, але його знято і знову замаєв чорвоний прапор. Бунтарський крейсер конав у муках: його корпус розривали гранати разом з тілами людей і він горів, як свічка. Хто залишився живим, почали плигати в воду — останнім плигнув Шмідт, обнявшись зі своїм сином. Разом з іншими їх забрав з води міноносець № 270, звідти їх зняли й посадили на флагманський броненосець „Ростислав“.

Через чотирі дні на транспорті „Дунай“ Шмідта перевезено до „Очакова“ і ув'язнено в казематі морської батареї на острові.

Недовго тривала діяльність Шмідта. Коли рахувати, що перший виступ його відбувся 18-го жовтня, а заарештовано його 15-го листопада і якщо з цього терміна вирахувати ще дні ув'язнення на броненосці „Три святителі“ від 20-го жовтня до 4-го листопада, то всі „дні свободи“ для Шмідта звелися до яких небудь десятих днів і за цей мізерний своїм протягом час Шмідт устиг стати найпопулярнішою та найулюбленішою людиною тодішньої Росії. Чутки про нього пройняли найглибші народні маси й ім'я його стало легендарним.

II

В Севастополі я спинився в отелі „Кіста“ і там зустрівся з присяжним повіреним А. Ф. Зарудним і, здається, з Балавенським. Тут я познайомився з д-ром Флеровим, що весь час дуже клопотався про долю Шмідта. Пам'ятаю також присяжного повіреного Федосьєва (сина адмірала) і Павла Переверзева, згодом міністра юстиції Тимчасового Уряду.

Від Зарудного я дізнався, що захищати взято відомого польського адвоката присяжного повіреного Врублевського, найталановитішу людину, на мою думку, серед тодішньої польської адвокатури. Я чув Врублевського ще на Всеросійських Земських і Міських З'їздах, куди він був делегований від м. Вільни. Пам'ятаю і те вражіння, яке робили його промови на з'їздах.

Під покривом млястого мовчання та загальної пригніченості в Севастополі, проте, відчувалося неостиглий попіл революції. Зовнішній порядок відновлено, але іскри революції ще відчувалося. І це насамперед виявилось в тій загальній прихильності та симпатіях, з якими поставився до нас неофіційний Севастопіль. Всі висловлювали співчуття та сум з приводу долі Шмідта, але робилося це не демонстративно, а з деяким побоюванням. І севастопільська погода пасувала до цього пригнобленого настрою. Було сіро, похмуро. Ані сонця, ані хмари, ані вітру, а якась молочно-сіра пелена при повному штилі. В Севастополі ми підготовлялися до процесу. Розмовляли з самовидцями і щоденно в певний час відвідували військово-морський суд та вивчали справу. Влада ставилася до нас цілком коректно та інакше й бути не могло, бо адвокатура за 50 років свого існування вже в порядку звичайного права набула собі імунітету незалежності та недоторканості. В політичних процесах російська адвокатура почувала себе вільно і найкраща частина адвокатури вважала свою професію за службу суспільству.

З акту обвинувачення ми дізналися, що всіх обвинувачених було 41 чоловіка. Серед них Шмідт та троє „цивільних“: два студенти, П'ятин та Мойшеєв, і селянин Улініч. Формально ми могли захищати тільки цих чотирьох чоловіка, бо решті, що були на військовій службі, призначено військового захисника капітана Девісона. Маючи невисоку думку про роль казенних захисників у військових судах, ми ухвалили клопотатися перед місцевою владою про дозвіл нам захищати і решту обвинувачених. А що наше клопотання суперечило з буквою закону, то місцева влада послала його до Петербурга, звідти прибула позитивна відповідь і ми на процесі захищали не самого Шмідта, а й усіх матросів.

Тепер я вже не скажу, скільки днів пробули ми у Севастополі, але, здається, не менш, як тиждень. Будь-яких яскравих вражіннь від того часу в мене не залишилося, якщо не мати на увазі того вражіння, яке я мав, читаючи листи Шмідта на адресу якоїсь З. Р., що з нею він випадково вночі познайомився в потязі на станції Дарниця, розмовляв щось із годину і якій він написав згодом свої листи. Кореспондентку цю Шмідт навіть не міг собі уявити, як живу реальність, бо в ледви освітленому вагоні він навіть не роздивився на її

обличчя, а в тім листи, написані цьому фантастичному приви́дові, за-слуговують на велику увагу. Серед літератури того року листи Шмідтові ані трохи не гірші від листів Герцена до своєї жінки та Ласалевих листів до баронеси Фон-Раковіц. Сила мови, образність виразів, краса та витонченість почуття чарівливо й зворушливо впливають на читача. Ці листи тепер видано, і їх можна рекомендувати кожному, хто хоче пережити зачарування від великого ідеаліста 1905 року. У своїх листах Шмідт „творив легенду“, утворював художній образ, що в дійсності не існував. Зазнавши моральної катастрофи в своєму особистому житті, звязавши свою долю за молодих років з жінкою, яка навіть напередодні його смерті не посоромилася брехати та обмовляти його на сторінках „Нового Времени“, Шмідт, в силу контрасту, не міг не мріяти про інший жіночий образ, звичайно, діаметрально-протилежний його жінці, що зіпсувала йому все життя і про яку він, ув'язнений на броненосці „Три святителі“, висловився так: „Найкращий спосіб помститися над адміралом Чухніним — це подарувати йому мою жінку“. І от ця протилежність жінці і вживилася для Шмідта в образі тієї таємничої незнаної жінки, яку він випадково зустрів на станції Дарниця. Я бачив згодом кореспондентку Петра Петровича в Очакові і був вражений невідповідністю ідеалу й дійсності, проте, я від щирого серця вдячний цій жінці, бо якби її не було, не було-б і видатних листів Шмідта. Один з цих листів випадково залишився в мене і я потім передав його Чорноморській флоті.

Всі обвинувачені, крім Шмідта, були ще в Севастополі у плавній в'язниці, але бачити їх нам не довелося і познайомилися з ними ми уперше підчас переїзду з Севастополя до Очакова.

Наприкінці нашого перебування у Севастополі, коли наша участь в процесі була цілком оформлена, ми одержали офіційне оповіщення прибути о 8-й годині ранку на Графську пристань, звідки нас мусіли доставити на „Прут“, який того самого дня плив до Очакова. На другий день у призначену годину ми були на Графській пристані, де на нас чекав катер. Був холодний лютневий ранок, панувала тиша. Матроси з катера дивилися на нас, ледве стримуючи цікавість. Відчувалося, що їм хочеться про щось нас поспитати, але їх стримувала присутність офіцерів. Нарешті ми рушили і незабаром перед нашими очима стала чудова панорама Севастопільського рейду, покритого молочною пеленою. По рейді снували катери, а на віддалі, на екрані молочного неба стояли громадища бойових суден впереміш з контр-міноносцями. Ми пливли по тихій воді північної бухти, направляючи курс до транспорту „Прут“, що трагічно загинув потім (підчас останньої війни десь коло Херсонського маяка). Нарешті ми коло „Прута“. Ми зійшли на борт корабля, біля трапу нас зустрів старший офіцер і звелів провести в призначену нам каюту, в якій ми сяк-так розмістилися. Не пам'ятаю, про що ми в цей час говорили з Зарудним, але пам'ятаю те почуття, що опанувало мене тоді в цих незвичайних і, як здавалося мені, ворожих обставинах. В каюті було темно й непридбно, хотілося вийти на верх, подивитися на панораму Севастополя і в той самий час якесь почуття незручності та непевності стримувало мене. Але ця непевність скоро зникла:

з'явився офіцер і запросив нас до кают-компанії; відмовлятися було незручно і ми відповіли згодою на запросини. Кают-компанія була повна офіцерів; тут були офіцери з „Прута“, весь офіцерський склад з броненосця „Цотьомкин“, що їх заарештував Шмідт і вони зазнали очаківської катастрофи, і нарешті багато офіцерів піхоти. Наша поява викликала помітну сенсацію. Всі змовкли, і ми відразу опинилися в атмосфері холодної мовчанки. Навколо імени Шмідта адмірал Чухнін уже встиг утворити атмосферу морального терору і з боку окремих осіб офіцерського складу було, звичайно, небезпечно ставитися приязно до оборонців Шмідта. І я був вельми здивований, коли навіть серед цього тероризованого середовища, зустрів кількох чоловіка, що досить одверто виявляли свої симпатії до Шмідта. Один з них, лейтенант Лебедев, навіть сказав мені, що він твердо зважився кинути військову службу та вступити до університету, бо далі перебування у флоті він вважає для себе за морально неможливе після всього того, що трапилось. Після сніданку я вийшов наверх. Стояв повний штиль; ані найменшого вітерця; навколо панував величній спокій заснулої стихії. Море й небо вкрилися молочно-сірою пеленою. Здалеку видно було панораму Севастополя. Здавалося, що вся природа понялася тихим сумом і цей сум мимоволі вкрадався в душу; ця тиха мовчанка природи і заспокоювала і в той самий час знесилювала: хотілося здатися на спокій, нікуди не рухатися, ні про що не думати. „Як гарно“ — мимоволі сказав я — „..мабуть наша плавба буде спокійна“. — „Не звіряйтеся на цю тишу“ — сказав мені; поряд стоячи, офіцер, — погляньте на щоглу адміральського палацу. Там уже вивішено штормові сигнали... Через кілька годин буде шторм“... Так воно й сталося.

Щоб розважитися, я почав спостерігати життя військового корабля. Ют (передня частина корабля) була парадна офіційна частина корабля; а на баку (кормова частина корабля), куди заборонено вхід стороннім, але куди я все-таки пройшов, зосереджені були команди. Навколо величезного шерівтасу з водою, поставленого, щоб кидати в нього недокурки, стояла велика група матросів. Їхні лиця були мовчазні й загадкові. Тут-же були піхотні салдати, які розповіли мені, що вони становлять частину вартових рот вартувати очаківців, що сидять у трюмі. Я зараз-же повідомив про це Зарудного і потім ми заявили вартовому начальникові, що ми бажали-б поговорити з обвинуваченими. Нам відповіли на це, що побачення буде дозволене лише у чистому морі. Нарешті ми знялись з якоря. Кілька часу судно пливло ніби гладеньким дзеркальним озером, але годині через 3 — 4 невідомо звідки рвонув вітер і море раптом почорніло, розбурхалось, — воду хвиля збила. Вітер поступово збільшувався і через кілька годин після від'їзду залютував такий шторм, якого мені ще не доводилося зазнавати, хоч я й багато їздив різними морями. На помості почіпляно було канати, бо рухатися инакше було неможливо.

Холодний вітер вив з страшною силою і холодні, як крига, хвилі одна по одній заливали поміст, що поволі почав обмерзати. Нарешті, навіть тримаючись за канат, недосвідченій людині ходити було не можна і довелося через це спуститися в каюту. Звичайно я не хворюю на морську недугу, але цього разу я відчув, що ні ходити, ні

сидіти я вже не можу. Я ліг у постіль і міцно заснув. Не знаю, чи я довго спав, але, прокинувшись від почуття, що я потопаю, схопився на ноги і відразу - ж побачив, що на мені й рубця сухого немає. Виявилось, що ми не зачинили ілюмінатора і ударом бокової хвилі, що прорвалася в каюту, я був облитий водою. Насилу я добувся до матроса, який не без зусиль зачинив ілюмінатора, а я сидів і дрижав, як скупана курка, аж поки заснув.

Прокидаючись, я чув, як віє вітер і ревуть хвилі, тріщить та стогне корабельна снасть, пронизливо свистять матроси. Іноді спросоння мені здавалося, що до Очакова ми так-таки не доберемося. Але на другий день над вечір шторм почав ущухати і ми з Зарудним вирішили, хоч через силу, а добутися до наших підзахисних. Нас провели в трюм, коло входу стояли вартові, а що їх швидко нудило від хуртовини, то їх змінювали через кожні чверть години. Нас пропустили і ми опинилися в напівосвітленому трюмі. Дуже кидало, голова заверталася і вражіння сприймалося туго, але я пам'ятаю, я й тепер, майже через двадцять років, пам'ятаю цей трюм, матросів, що нас обступили і всі ці дивні незабутні обставини.

Трюм — це приміщення під помостом — широке і напівтемне. На стінах розвішані ліжка, повітря задушливе, не зважаючи на одчинені ілюмінатори, в які вривалися потоки води.

Коли ми ввійшли, матроси радісно кинулися нам назустріч і обступили нас півколом. І ми й вони були надто схвильовані і де-який час мовчки дивилися один на одного, не знаючи, з чого почати. Я вдивлявся в ці обличчя, в ці міцні, атлетичні фігури і мене опановували одночасно і почуття захоплення і гострий душевний біль. Ця сила, краса й молодість яскраво уособлювали силу життя і в той самий час я відчував, що над головами цих людей вже віє своїм крилом невблаганна, поневільна смерть. Свідомість, що саме нам, з нашими кволими та малими силами, доведеться стати між життям та смертю, що ми цього змагання не витримаємо, будила в душі почуття безпорадності та млосної туги. З багатолітнього досвіду я знав, що хоч-би яка морально сильна була людина, що над нею висить смерть, але доки її душевні сили не зникли, цілком інстинктивно прагне вона уникнути цієї смерті, бо для всякої живої людини смерть не сумісна з її свідомістю, являючи собою психологічний та фізіологічний абсурд. Усвідомити смерть, пережити її й відмовитися од життя раніш, ніж настане фізична смерть, дається лише небагатьом виключним натурам. Люди кволі перед смертю впадають в душевну апатію, але це тільки апатія, тільки тимчасова душевна безсилість, а не свідомою одмова від життя, бо під покровом апатії завжди ховається іскорка життя. В окремих випадках ця апатія майже дорівнює духовній смерті. Я пам'ятаю одного свого підзахисного, якого я захищав у військовому суді і якому, як кажуть, на 99% загрожувала смертна кара, але якого все-таки виправдано. Після процесу я зустрів його в м. Бердянському. Почувши про мій приїзд, він одвідав мене. Присуд під цей час набув чинності і я від щирого серця вітав його з другим народженням. „Чому ви такі похмурі—спитав я його—адже небезпека вже минула, а життя, хоч-би що казали про нього песимісти, все-таки прекрасна річ“.

— Не можу радіти, не можу очуматися, не можу позбутися почуття страху й непевності. Мені все здається: а що, як знов візьмуть і вб'ють?..“

Для людей, що їм загрожує смертна кара, захисник — це соломина рятунку, за яку вони інстинктивно хапаються, але в цієї соломини є розум і вона часто добре розуміє, що врятувати того, хто за неї вхопився, вона не в силі.

Очаківці знали, куди їх везуть і що їх жде. Але що більше небезпеки, то більше надій. Надія — це символ життя, символ живої душі і поки розум ще живий, він не втрачає надії. Справжній героїзм полягає не в байдужості до життя й смерті, не в відсутності інстинкту самоохорони, самозбереження, а в умінні силою волі зовнішнім спокоєм перемогти цей інстинкт і з повагою вмерти. Для обвинувачених, що їм загрожує смертна кара, захисник є найближча людина. Тут утворюється особлива інтимність і люди тут сходяться на найнедосяжніших верховинах людських почувань. І ці почуття ніколи не в'януть і найкращими моїми друзями були ті, яких я будь-коли захищав, і особливо ті, які були врятовані від смертної кари. Серед велетнів, що оточали нас, особливо визначався своєю красою старший баталір крейсера „Очаков“ Антоненко. Це був чорнявий хорошень з правильним витонченим обличчям, з геркулесівською статурою, пом'якшеною вибагливістю та граціозністю рухів. Гордий, сміливий і не боязкий був покійний Антоненко. Коли адмірал Чухнін наказав відібрати ударники від гармат, Антоненко відповів: „обезброювати крейсера не дозволю — крейсер народня власність, і я його буду захищати“.

Скільки дозволяли обставини та хуртовина, ми розпитали очаківців та нашвидку познайомилися з ними. Але шторм почав збільшуватися і не було жодної фізичної змоги залишатися в трюмі. Ми пили, насилу добравшись до каюти і знову попадали в ліжка.

Близько Тарханкута шторм знову досяг величезного напруження. „Прут“ кидало, як трісочку, і здавалось, що старі його кістки не витримають цієї хуртовини. Після тяжкої ночі нарешті розвиднилося і ранок ми вітали, як визволення. Хвилі почали втихати і до сніданку ми мали змогу, хоч і дуже пошарпані, а добратись до кают компанії і напитися чаю. Увечорі того самого дня ми нарешті добулися до очаківського рейду. До самого Очакова великі судна через мілку воду не підходять. І ми кинули кітву верстов за чотири від берега. Хвилі ще були сильні і капітан запропонував нам переночувати на кораблі, бо на його думку добратись до берега на катері було небезпечно. Проте, бажання бачити Шмідта було таке велике, що ми просили перевезти нас на берег негайно. Капітан здався на нашу прозьбу і катер був спущений. Нам лишалось тільки сісти в нього, але це було не так то вже й легко. Ми стояли на трапі, готові вскочити в нього, але катер то підлазив до нас на величезному водяному хребті, то несподівано кидався вниз у водяне провалля. Тут я переконався, що наше бажання справді не так легко здійснити. Але відступати вже було запізно і ми, по довгих зусиллях, нарешті скочили в катер. Переїзд до Очакова був справді неприємний. Нас кілька разів обливало водою, катер в таких випадках хрипів, шипів і задихався, але кінець-кінцем пізньої ночі ми добралися до берега.

III

На березі нас ждала Шмідтова сестра, Ганна Петровна. Я чув багато про її безкраю відданість братові, про її незвичайну здатність доходити до цілковитого самозабуття, про її дивну енергію і от тепер я на власні очі побачив її. Для Шмідта вона була справжня втіха. Він пишався з неї і вболівав за неї. Часто він мені казав: „Галя, Галя... Вона мене й дивує і пориває... Скільки витриманости і скільки любови... Як подумаю я, що це моя маленька сестричка, яку я розважав у дитинстві, то просто собі не вірю“.

Одного погляду досить було, щоб переконатися, що вся істота Ганни Петровни повна любови та нестерпної муки, а в тім вона добре опанувала себе. Вміння панувати над собою в найвиключніших обставинах це очевидна родинна риса Шмідтів.

Ждала вона нас нетерпляче і відразу-ж почала нас улаштовувати.

Очаків робив вражіння брудного, забутого та занедбаного містечка. До моря він спускається урвистими берегами з сірожовтої глини, навколо бруд, багно і похмурі малесенькі хатки з гонтовими дахами. В одинокій гостинниці, якщо тільки можна назвати цим ім'ям те помешкання, де ми стали, нам були призначені кімнати. Ми вимокли як хлюща і хотіли погрітися, але печі в гостинниці не було; нарешті десь дістали гасівничку, біля якої ми в силу нагрілись. Ми дуже поспішали — хотілося негайно побачити Шмідта. Пропуск для нас уже був готовий і нам доводилося тільки вирушити. Ми сильно хвилювалися.

Теперішнє покоління, що не переживало епохи Шмідта, не зрозуміє тієї казкової популярности, тих чарів, що оточували ім'я Шмідта. Наприкінці 1905 року і на початку 1906 не минало й дня, щоб цього ім'я не повторювала тодішня столична та провінційальна преса, не було куточка, де-б не говорилося про нього, де не захоплювалися-б ним, де-б не любили його позаочно. Для антиурядової Росії Шмідт був символом визволення, прообразом її майбутнього розвитку і не дивно, що ми були пригноблені і зворушені самою думкою, що ми скоро його побачимо на власні очі. Темними й брудними переулками ми насилу добрались до гавптвахти, що її стерегла подвійна варта. Зовні вартували піхотні салдати, а в середині його стерегли жандарми. Ми показали свої перепустки. Кожна мить здавалася вічністю. „Невже я побачу його зараз“ — промайнула думка і почуття реальности якомсь перемішалось з почуттям фантастики. Нарешті, заgrimіли засуви подвійних дверей, вони розчинилися перед нами, ми ввійшли в велику кімнату, освітлену лампою. „Невже це не сон“, — промайнуло мені в голові. До нас швидко наблизилась, простягаючи обидві руки, струнка постать. Це перше побачення через моє сильне нервово хвилювання не відбилося усіма своїми деталями в моїй пам'яті. Пам'ятаю тільки, що після перших вітань ми з Зарудним сіли на чорну шкіряну канапу. Шмідт швидко ходив по кімнаті і розмовляв. Спочатку я навіть не вслухався в його слова, я тільки дивився на нього, на те, що його оточувало. Я помітив, що в кімнаті двоє вікон, замазаних вапном, щоб з вулиці нічого не було видно. На обох вікнах товсті залізні ґрати. Серед кімнати великий довгий

стіл, біля столу друга канапа, що була Шмідтові за постіль і нарешті 2 стільці. На канапі ближче до вікна сиділи ми. Шмідт ходив по діагоналі кімнати. Я почав пильніше вдивлятися в нього і був вражений тим, що жоден з його численних портретів, які я бачив, зовсім не передавав справжнього Шмідта. Його обличчя було у справжньому розумінні цього слова прекрасне: я бачив багато видатних людей в Росії і за кордоном, але такого прекрасного, одухотвореного обличчя я ніколи раніш не стрічав, навіть на картинах. Щоб передати це „просвітлене“ обличчя на полотні або папері, треба було певзля великого мистця і можна сказати, що Шмідт перейшов у вічність невоображений. Спочатку я безпосередньо підпав цьому новому для мене почуттю, а потім став згадувати, що дещо подібне я переживав, коли чув „Пророка“ у виконанні Шаляпина. Лице Шмідта казало про вічність. Його струнка граційна постать цілком пасувала до його обличчя. Він рухався надзвичайно легко, ніби не доторкаючись до землі. Нарешті, опанувавши себе, я почав вслухатися в його слова. Точно, звичайно, я не можу передати їх тепер, але загальний зміст їх був такий: все, що було зроблено, історично потрібно, але це не революція, а тільки перша спроба: революція ще, напереді, і все, що трапалося, уможливить очевидно для нас справжню революцію. Він умре, він це знає чудово, але його смерть історично більш потрібна, ніж його життя і через це він умре, свідомий виконаного обов'язку. „В усьому, що відбулося на Чорному морі, моя смерть буде вищим досягненням, останнім акордом і тому я мушу прийняти смерть, як найбільший дарунок долі. Рідко якій людині трапляється така доля, і я мушу радіти, що саме мене вона спіткала“.

Ми слухали, навіть не вставляючи реплік, і скільки ми були у Шмідта, я не пам'ятаю: може годину, може дві, може навіть і три. Час линув і години здавалися хвилинами. Годині о 10-й ми попрощалися з Шмідтом і попросили провести нас до Часника, П'ятина Моїшеева та Улініча. Вони пили чай. Ця картина так яскраво відбилася в моїй пам'яті, що й тепер здається, ніби я бачив її вчора. Обличчя, пози, бляшані кухлі, недогарок свічки і навіть шматочки ковбаси такого поважного віку, що вони здавалися за якісь скам'янілості. Від цих облич'я віяло надзвичайним спокоєм та простотою. Здавалося, що це пасажери, які застрягли на якійсь станції і, не маючи чого робити, почали чаювати, а не люди, що над ними нависло смертельне обвинувачення. Вони були приятні, але стримані. Короткозорі очі П'ятина дивились на нас з цікавістю. У Моїшеева обличчя вражало своєю жовтістю. Сергієві Петровичеві Часникові, старшому баталірові крейсера, було тоді 31 рік. Він був вищий, ніж середнього росту, з гарним тонким обличчям. В очах просвічував розум, щира добрість та величезний характер. Його обвинувачено в тому, що 14-го листопада після від'їзду всіх офіцерів та командирів він до появи Шмідта взявся командувати крейсером, звертався до команди з промовама, в яких обстоював опір. Коли Шмідт привіз на „Очаків“ заарештованих офіцерів, він зустрів їх коло трапу і сказав, що замах на життя Шмідта вони будуть скарані на горло; заарештований після розстрілу „Очакова“, він сказав одному з офіцерів: „Тепер ви

нас убиваєте і судите, а потім ми будемо робити з вами це саме та ще й гірше ; не я, так інші найдуться, що помстяться за нас“.

Коли на крейсер прийшов наказ Чухніна всім офіцерам та кондукторам залишити судно, Часник одмовився підлягти наказові: „Шкода було залишати команду на призволяще, зважився поділити їхню долю“ — сказав він на побаченні. Починаючи від арешту й до кари, його мужнє серце ані разу не затримтіло. Весь час він був спокійний, стриманий і на суд дивився, як на неприємну та втомну комедію. Моїшеєв, походженням міщанин м. Малмижа, Вятської губернії, був студент-медик Новоросійського університету; він робив вражіння похмурої, мовчазної людини, очевидно, був пригноблений, але зусиллями волі стримував себе. Потім його заслано на каторгу, але він утік звідти до Франції, скінчив там вищу електротехнічну школу і по перших днях Лютневої революції одвідав мене, повернувшись з-за кордону.

Пятинові було 23 роки, але на вигляд він здавався 16-тилітнім юнаком з повним, рожевим обличчям. Соромливий та мовчазний, він під покривом мовчання ховав щирі відданість революції та надзвичайну активність. Це була людина справи. Протягом цілого процесу він не прохопився жодним звуком і одмовився навіть від останнього слова. Він ждав смертного присуду, що обстоював прокурор, але доля змилювалася над ним: його засудили на каторгу. З каторги він незабаром утік, але не за кордон, а в балтійську флоту і тут у збройній боротьбі загинув підчас придушення евеаборзького повстання.

Попрощавшись з Часником та іншими, ми тієї самої ночі пішли до матросів, що перебували в казематах Очаківської фортеці. Підійшовши до місця ув'язнення, ми почули хорорий спів. В'язні співали популярної тими часами пісні Максима Горького:

„Солнце всходит и заходит,
А в тюрьме моей темно...“

Ми мимохіть спинилися, зачаровані особливим настроєм, який відчувалося у цьому співі. Ми не раз одвідували матросів і довго сиділи в них. На цих побаченнях мене завжди охоплювало почуття невимовного суму. Ні турбот, ні зітхань, ні скарг ми не чули в цій здоровій середовищі. З досвіду минулих процесів я знав, що людям з народу навіть у виключних випадках їхнього життя завжди властиві почуття міри, діловитості і навіть деякого гумору. В цій здоровій та сильній середовищі рівнання додержувалося на найстійкіших та найсильніших і невеликі числом малосилі підлягали сильній більшості. Про процес вони мало говорили і ніби зовсім не цікавилися; звичайно весь інтерес висловлювано в одній стереотипній фразі, яку казалося швидче з увічливості: „ви вже там подбайте зробити, що можна“, але зате частіш вони згадували про закордонні плавби, про Середземне море, про рідні сем'ї. Один якийсь сказав: „Якщо я вмру, то передам вам свої гроші, віддасте їх матроським сиротам. Я сам сирота. Сиротам і хочу віддати свої гроші“.

З життєвого досвіду я знав, що тяжко хворі та засуджені на суворі кари люди більш за всіх потребують доброго чинення з ними.

І ми, оскільки вміли, намагалися дати їм це, тим паче, що в багатьох з них ані рідних, ані друзів близько не було.

IV

На початок судового засідання з'їхалися всі захисники; прибуло й багато кореспондентів столичних, спеціальних і навіть закордонних газет, хоч справу ведено неприлюдно. Для Шмідтівського процесу було призначене помешкання Військового Зібрання і в день процесу вранці до суду ішов невиданий в Очакові похід. Вулиць, якими мусіли пройти підсудні, стерегло військо, а за ним, на пішоходах, парканах та на дахах будинків, стояли й сиділи очаківські обивателі. Шмідта завжди водили окремо, у другій групі була решта обвинувачених. В залі засідання очаківців розмістили проти суду. На першій ослоні і першим по порядку сидів П. П. Шмідт. Захисники сиділи під прямим кутом до підсудних та суддів. Крім підсудних та їхніх захисників, в залі сиділа група офіцерів кріпосної очаківської артилерії. В склад суда входило 6 чоловіка: 4 морські капітани та 2 військово-морські судді: Олександров та Воеводський. Обвинувачував полковник Ронжін, захищали обвинувачених Балавенський, Вінберг, Зарудний, Врублевський та я і, крім того, казенний захисник капітан Девісон. Центральна фігура процесу був Шмідт. Тюремне ув'язнення та все пережите не зламали в нього ані гордості, ані сили і часто здавалося, що не його тут судять, а навпаки—він судить. Його особа притягала і одночасно пригнічувала. Він сидів у клітці, але рухався в ній, як лев. Силу його величезного морального авторитету та гіпнотизаційного впливу відчував навіть прокурор. Лише в однім місці своєї промови обвинувачення він насмілився зачепити Шмідта й у відповідь одержав репліку Врублевського: „Пане прокуроре, смертельний покрив мусить бути незаплямлений“.

Коли на гавптвахті на першому побаченні мене вразила розгубленість варті та жандарів і я навіть сказав Шмідтові, що він може вільно втекти, Шмідт відповів мені на це: „Я знаю, але гарний був-би Шмідт, якби він лишив своїх товаришів, а їм утекти неможна“.

Я глибоко переконаний, що військо очаківського гарнізону співчувало йому, не виключаючи і донських козаків, цим настроєм війська на мою думку і з'ясовується виключна приязність жандармського ротмістра Полянського. Для осіб, що не бачили й не чули Шмідта, трудно навіть уявити собі силу чарівливості цієї людини. На ньому ніби виправдувалися деякі думки, висловлені відомим дослідником психології народів та мас Лебоном; за словами Лебона, чарівливість становить виключну властивість дуже небагатьох людей і надає їм якихось магнетичних чарів. Цим магнетизмом Шмідт володів у виключній мірі. Підчас процесу його ніхто ні разу не спинив, ніхто йому не заперечував і навіть найзапекліші з його вчорашніх ворогів ставали йому за прихильників і друзів. Цією чарівливістю і з'ясовується ту разливу обставину, що свідки обвинувачення, за деякими дуже незначними винятками, ставилися до Шмідта вельмо стримано і зовсім не агресивно. Сама тільки його

маніра поводитися, зіткана з простоти та справжньої величності, мимоволі притягала та впливала на кожного, у кого хоч трохи було чутливості і хоч найменший смак до прекрасного. Але коли він сказав свою першу промову на суді, здається, на перший день процесу, на першому допиті про винуватість, його моральна перемога навіть над найагресивнішими його ворогами стала очевидною. Артилерійські офіцери, які від самого початку процесу ставилися до Шмідта агресивніше, ніж морські офіцери, зразу ніби знітилися та прикусили язика. Сила красномовності Шмідта не дається описати. Як оратор, Шмідт переважав усе, що я чув до того часу в Росії й за кордоном. Після першої його промови я мимоволі згадав Жореса, якого не раз чув, але хоч-який був великий вплив від цього наймогутнішого французького промовця, сила впливу від промови Шмідта була значно більша. Повторюю, з об'єкта процесу, з обвинуваченого він перетворився на найвищого керівника. Якби Шмідт став на процесі на іншу більш хистку позицію, то смертних присудів було - б не чотири, а втрое більше, бо прокурор обстоював, і дуже енергійно, 12 смертних присудів, і Шмідт, і лише він один, зумів вирвати з обіймів смерті ці 7 або 8 чоловіка. Чи живі вони тепер, чи ні, мені невідомо, але якщо вони живі, то хай вони знають, що дав їм це життя Петро Петрович Шмідт. Своєю смертю він знищив їхню смерть.

Після того, як трохи зменшився вплив від першого виступу Шмідта, почалися будні процесу, цеб-то допити свідків. Настрій підвищився лише того моменту, коли Врублевський вимагав експертизи. Така постановка питання дуже хвилювала Шмідта. Шмідт більш за все боявся, щоби влада не перетворила його справи на акт неурівноваженого неврастеника і він протестував проти експертизи. Не пам'ятаю, де я читав, ніби я підтримував вимогу експертизи. Я категорично це заперечую. Навпаки, в цьому питанні я прикро розійшовся з Врублевським і вважав його постановку захисту штучною і недопустимою. В усякому разі без санкції Шмідта, людини усіма сторонами нормальної, не можна було знімати справи про ненормальність Шмідта. Коли Шмідт почув, що ставиться питання про перевірку його розумових здібностей, він так розхвилювався, що довелося перервати засідання. Далі процес знову пішов своїм нормальним ходом, свідки встановлювали або заперечували дрібні, технічні деталі, не вносячи нічого важливого. Бойовим аргументом прокурорської позиції було свідчення, що „Очаков“ перший почав стрільбу з гармат і що, отже, зосереджений обстріл крейсера ескадрами та гарматами Константинівської батареї був тільки актом самозахисту. Цю тезу прокуророві треба було довести хоч-би якою ціною, бо в противному разі розстріл неозброєного крейсера, що стояв на якорі, з гармат ескадри та кріпосних батарей був - би безглуздим актом жорстокості; і звичайно, прокуророві цей постріл з „Очакова“ потрібен був як манна небесна, але цієї манны йому так і не дало небо, бо, оскільки я пам'ятаю, більшість свідків обвинувачення, якщо не всі, заперечували напад крейсера на ескадру, чудово розуміючи, що майже неозброєний крейсер не став - би штучно провокувати ескадру на розстріл. А проте „постріл з Очакова“ внесено в присуд і був він за одну

з підстав, мабуть чи не найтяжчих, що й обумовили кінець-кінцем 4 смертних кари.

Протягом процесу, вечорами, я не раз відвідував Петра Петровича і ми розмовляли з ним на різні теми. Його добрість, приязність та люб'язність були безмежні. Він ніколи, приміром, не дозволяв жодному з своїх відвідувачів надіти самому пальто, з як-найбільшою приязністю завжди питав про стан здоров'я, пильно при цьому вдивляючися в лице. Підчас однієї з таких розмов Шмідт несподівано спитав мене: „Чому ви ніколи не говорите зо мною про смерть і не спитаєте, як я ставлюся до того, що вже повисло над моєю головою“. Я збентежився і нарешті сказав: „Бачите, Петро Петровичу, мені тяжко казати що-небудь з приводу цього“. — „Шкода“, — відповів Шмідт. Скажу вам одверто, що думка про смерть мене ні трохи не турбує, і ви можете переконатися в тому, коли мені будуть читати смертний присуд, погляньте мені просто в вічі, прошу вас, і ви не прочитаєте в них жодної тіни невпокою... Вмерти за те велике, що в нього віриш — має особливу привабність“.

Промова прокурора тривала біля 4-х годин. Шмідт слухав її як-найспокійніше та найуважніше і аж тоді, коли прокурор вимагав смертної кари для матросів, Шмідт почав хвилюватися. Після перших двох годин прокурорської промови було зроблено перерву. Підчас перерви Шмідт покликав мене жестом і, коли я підійшов, він сказав: „А знаєте, Ронжін досить талановитий, я слухав його з цікавістю“. Після прокурора говорили захисники і нарешті настав кульмінаційний пункт процесу. Це було останнє слово лейтенанта Шмідта. Не зважаючи на те, що з того часу, як його проголошено, пройшло багато й багато років, я й тепер бачу цю дивну постать і чую надхненне слово. Коли Шмідт встав, то раптом запанувала така страшна, млосна й напружена тиша, яка впливає на душу людини красномовніше за всякі слова. В залі все завмерло, і душі людей здавалися туго натягненими струнами, що їх ось-ось торкнеться смичок геніяльного музики.

Сила впливу від промови всякого промовця визначається не тільки тим, що каже він, а ще й тим, як він каже. Одна думка може, залежно від того, як її сказано, або тільки промайнути у свідомості, або встромитися в неї, як вістря кінжала. Шмідтівська маніра говорити була виключна і невимовна. Вона вливала в душу людей якийсь екстатичний стан і доводила чоловіка до тих граней, де межує пізнання з непізнанням, дійсність з мрією і де тимчасове та скороминуще перетворюється на вічність. Коли Шмідт казав про те, як гарно вмерти за нову відроджену Росію, то хотілося вмерти тут разом з ним і смерть не здалась-би за надзвичайне безглуздя, а навпаки уособилась-би в щось сонячне, високе, прекрасне. У своїй останній промові він бував над усім буденним, дрібним та умовним і в ньому не було ані гніву, ані злоби. Кожне слово було просякнене безсторонністю та відлученістю, які покоряли навіть ворогів.

— „Перед вашими очима пройшла справа, на чолі якої був я“ — так почав своє останнє слово лейтенант Шмідт. „Не могла ця справа стати цілком ясною, бо вона стала тут, як уривок загального, великого російського діла, сама складність якого не дозволяє нам, сучасникам,

осягти його безстороннім поглядом. І цей уривок російського діла невиразно освітлений свідченням, жде тепер собі вашого присуду. Я кажу вам, що не мусить бути в цій справі сказаного хоч одного слова неправди. Тільки одну правду ви чули від мене і я знаю, ви вірили мені.

„Передсмертна серйозність мого становища, відповідальність перед батьківщиною — примушує мене ще раз вам сказати про ту молодь, яка зі мною жде вашого присуду.

„Клянуся вам, що тих випадкових доказів, які встановлювали провину того або іншого матроса і цим збільшували провину деяких з них, не можна, не повинно брати на увагу.

„Вірте мені, що ладне нагромадження цих доказів не може керувати вами. Повірте мені, що всі вони були цілком одноцільною масою, що нікому з них не можна поставити в провину близькість до Шмідта. Всі вони були однаково близькі до мене, якщо я звертався до них зі словами, то до всіх разом.

„Вірте, що нікого з них не можна карати рівним зі мною присудом. Вірте мені, що сама правда вимагає, щоб відповів я сам за цю справу в повній мірі. Сама правда велить виділити мене.

„Я не прошу вашої полегкості, я не жду її; велика, безмежна влада ваша, але нема страху в мені і не збентежить мій дух, коли я почую ваш присуд. Росія не перша переживає дні зрушень і в історії усіх народів при взаємному зіткненні двох основ — старого й молодого народнього життя — завжди були жертви.

„За часів державного безладдя не можуть не постати такі глибоко трагічні непорозуміння.

„Я зустріну ваш присуд без прикрости і на жодну хвилину не заворушиться в мені догана вам. Я знаю, що й ви терпите, що й ви жертви народніх зрушень.

„Без докору й протесту прийму смерть від вас, але не бачу, не визнаю вини за собою.

„Коли почали віднімати в народа оголошені політичні права, то стихійна хвиля життя виділила мене, звичайнісіньку людину, з юрби, і з моїх грудей пролунав крик. Я щасливий, що цей крик пролунав саме з моїх грудей.

„Я знаю, що стовп, коло якого я стану на смерть, буде поставлений на грані двох різних історичних епох нашої батьківщини. Свідомість цього дає мені багато сили. Я стану коло стовпа, як на молитву.

„Позад, за спиною в мене, залишаться народні страждання та зрушення тяжких років, а спереду я бачитиму молоду, відновлену, щасливу Росію.

„Велика радість і щастя наповнять мою душу і я прийму смерть“.

Шмідт закінчив, але напружена тиша тривала. Вартові оточили його і дивилися йому в лице... Чутно було стримувані ридання...

Коли Шмідт казав останнє слово, в залі був співробітник Одеських відомостей, що так описав свої вражіння.

„Тільки один раз голова суду нелегально допустив мене в залу засідання в той саме день, коли „Червоний Адмірал“ промовив слово, що опалило всіх, коли вартові салдати відставили зброю (їх потім віддано під суд).

„Коли Шмідт говорив, здавалося, що бачиш твориму легенду. Його голос, високо й гордо піднесена голова, його процес мислення, барвистість слова, все це легенда, балада, казка з надхмарних висот і в промові — любов до всіх, милосердя, прощення...

„Коли й судді, й захисники, й товариші Шмідта в його Голгофі, завмираючи та з слізьми, слухали цього найбільшого трибуна, був момент, коли не трудно втратити розум...

„Якби Шмідт крикнув в ці хвилини вартовим: „арештуйте, або вбийте суддів“, — його слова були-б для них закон. Їх-би вбили, а Шмідт вийшов-би з суду і ніхто-б його не зачепив, як не зачепили його моряки великих кораблів у Севастополі, коли він один без зброї став на борту і закликав усіх до повстання.

„Салдати Очаківської фортеці, в казематі якої перебував Шмідт, пропонували йому тікати, а всю відповідальність вони брали на себе.

„Я не тікати му“ — твердо й рішуче говорив Шмідт.

„В день Андрієвського свята Шмідт з свого каземату передав флоті в Севастополі вітальну депешу і це вітання було надіслане за призначенням, а чиновники, що передали його, були віддані під суд.

„Не забути ніколи цього обличчя, цих надхнених очей, гордої постави, не забути ніколи і його слів...

На другий день оголошено присуд.

Шмідта засуджено було повісити. Антоненка, Часника та Гладкого — розстріляти. Після присуду Шмідт вийшов з залі, взявши за руку сестру. Він був спокійний і посміхався. Коли він виходив з зали, відома його кореспондентка З. Р., очевидно, запропонувала йому поснідати. Я не був при цьому, але пам'ятаю, як Шмідт взяв її під руку і, посміхаючись, прошепотів мені: „Ви знаєте, що мені зараз запропонувала Зінаїда І-на? Ніколи не догадаєтесь: бутерброд з сеньгою „Бідненька, як їй схотілося сеньги!“

Оскільки я пам'ятаю, ще напередодні оголошення присуду я вдень зайшов до Петра Петровича до засідання суду. Шмідт не хотів, щоб син його залишався в Очакові в день виголошення присуду і дуже обстоював, щоб він виїхав пароплавом, що відходив ранком. Пам'ятаю таку сцену: батько й син сиділи на канапі рядом і мовчки дивилися один на одного; потім Шмідт батько поклав обидві руки на плечі синові і з надзвичайною ніжністю дивився йому в вічі. Син трохи схилив голову і рукою гладив коліно батькові. Я стояв біля вікна, коло другого вікна стояв жандарм.

— „Тату — перебив мовчанку син — я ніяк не можу зрозуміти, що це тепер робиться... Я не можу уявити собі, що ти, мій дорогий батько, мій любий, хороший друг, мушиш умерти... Дивлюся на тебе і ніяк не розумію цього... Я ще можу уявити тебе мертвим, але я не можу зрозуміти цього переходу від життя до смерті, коли я бачу тебе живим... От я скоро з тобою буду прощатися і не знаю навіть, що сказати тобі: до цього часу, розлучаючись, ми казали завжди один одному „до побачення“. Ну, а що тепер я мушу сказати тобі?..

— А я все розумію, Ганю, мій синку дорогий. Я розумію, що ми з тобою зараз не на землі, а десь там високо, високо. Я дуже щасливий, що ти твердий і не підпадаєш духом... Ти знаєш, про що я зараз думаю: я дуже боюся, щоб ти не запізнився на пароплав...

От і зрозумій людську душу... Життя і смерть — яке велике та зрозуміле зіставлення... Але годі... Тобі треба йти... Прощай, мій любий, дорогий хлопчику... І Шмідт швидко встав, рвучко обняв сина, притиснув його до грудей і на хвилину застиг нерухомо... Потім сказав: „Ти вже здоровий, Ганю, і можеш тепер і сам жити... Ну йди-ж, біжи швидче, не запізнись та пам'ятай, Ганю, пам'ятай усе життя: загальне, безпосереднє, рівне й таємне виборче право — от єдина спадщина, яку залишає тобі твій батько“...

Ще один поцілунок, останні обійми і син швидко вийшов. Шмідт підійшов до вікна, протер руками вапно і почав дивитися на вулицю, щоб ще раз перед смертю поглянути на найдорожчу йому людину...

Потім швидко відійшов від вікна, тяжко зітхнув і сказав: „найтяжче і найстрашніше скінчилося“.

Після присуду всі захисники ще раз зайшли на гавштвахту, щоб попрощатися з Петром Петровичем. Тут спільними силами було відтворено й останню промову. Примірник цієї промови Ганна Петровна мусіла віддати Євгену Шмідтові, крім того списки з цієї промови були в кожного з захисників. Нарешті ми попрощалися з Петром Петровичем і розійшлися. В той самий день я мусів виїхати в Харків через Миколаїв. Чекаючи пароплава, я стояв на капітанському містку невеликого пароплава, що вперся носом у таму, чекаючи, коли він повезе мене на рейд. Була перша година опівдні. Блискуче сонце сліпило очі. Я стояв і дивився на Очаків, в думках переживаючи драму останніх днів... Раптом заблищали багнети, появилася загінь, ідучи від міста до вузької таму, що з'єднувала пристань з містом. Перша група, найчисленніша, йшла з Антоненком та Гладким на чолі. Я зняв шапку і почав вдивлятися в них. Ось вони побачили мене, зняли кашкети і махають ними в повітрі. „Прощайте“ кричать усі враз, „спасибі“.— „Прощайте“— лунає самотній голос Гладкого — „на хрест ідемо“.

А ось і Часник разом з Улінічем, Моїшеєвим і П'ятиним. Люба, світла посмішка навіть і тепер йому на обличчі... Він притискає обидві руки до серця і мовчки вклоняється. Потім їх сажають на баржу і вони услід за іншими спускаються в трюм.

У третій групі іде Петро Петрович під вартою півроти піхотних салдат та кавалерійського загону. Він іде попереду загону своєю звичайною чіткою і твердою ходою. Сонце світить йому на обличчя. За ніч він трохи схуд, але на обличчі помітно посмішку. Зрівнявшись зі мною, він високо здіймає шапку і виразно промовляє: „Прощайте, А. М“. Я згадую Ганю і не можу виговорити цього „Прощайте“. „До побачення“— кажу я приглушеним голосом. Нерви мої не витримують і з очей починають текти сльози. Щоб не бентежити його, я одвертаюсь у бік... Коли я поглянув на Шмідта, він уже спускався в трюм. Через кілька хвилин баржа відпливає від берега до „Прута“... Незабаром відплив і мій пароплав.

Я поїхав до Харкова і дальшої участі в долі Шмідта не брав. В Харкові я залишився до самих виборів до 1-ої Державної Думи. Мою промову в справі Шмідта надруковано в харківській газеті „Утро“, але номер газети був конфіскований.

В зв'язку з стратою Шмідта не можу не відзначити одного „вішого“ сна.

Треба сказати, що в широких суспільних колах тривала надія, що смертна кара буде замінена на легшу кару. Така надія була і в мене, але в ночі з 6 на 7 березня мені приснилося, що я присутній на розстрілі Шмідта та його з товаришів. Прокинувся, розбудив своїх рідних і сказав: „Шмідт загинув, його розстріляно“. На 2-й день прочитав у газетах, що присуд над Шмідтом, Часником, Антоненком та Гладким „виконано“.

Мої спогади були-б неповні, якби я не розказав про деякі епізоди з Шмідтового життя, які я знаю зі слів його близьких та друзів.

Оженився Шмідт з усякого погляду невдало.

Незабаром по виході з морської школи він одружився з жінкою, яку цілком випадково зустрів на вулиці і яку він вирішив „врятувати“ хоч-би якою ціною. Надзвичайно уперто працював він над перевихованням своєї жінки щось із 13 років. Нарешті не витримав того пекла, яке вона утворила йому, і розлучився з нею.

Після виступу Шмідта на Чорному морі „Новое время“ випустило проти Шмідта його жінку, як викривницю, і ця жінка весь час клепала на нього. Вона розповідала про нього всякі брехні і на сторінках „Нового Времени“ намагалася упевнити всіх, що Шмідт ненормальний. Реакційна преса та урядові кола ухопилися за цю „ненормальність“, а що вона становила кричущий наклеп на Шмідта, то кінець-кінцем легенду про ненормальність кинули навіть ті, хто її хотів використати, щоб дискредитувати Шмідта.

Ще до від'їзду в Очаков, у Севастополі, я одержав від друга Шмідтового інженер-механика Володька, великий лист, в якому було багато цікавого біографічного матеріалу, що характеризував Шмідта за передреволюційного часу. З цього листа дізнався я, що Шмідт служив у Владивостоці на канонерському човні „Бобр“. За словами Володька, Шмідт був прекрасний батько своєму єдиному синові Гані, він, як кажуть, випестив його на своїх руках, бо жінка зовсім не звертала уваги на дитину. Шмідт часто в ночі ішов з „Бобра“, що стояв за 10—12 верстов від того міста, де жила сем'я Шмідтова, щоб навідатися до дитини, чи не треба їй чого.

В цьому самому листі розказано про геройський подвиг Шмідта під час аварії „Діяни“, якою він командував. За словами Володька, Шмідт був прекрасний знавець моря і один з найосвіченіших капітанів російської флоти. Аварія з „Діяною“ відбулася за таких обставин. „Діяна“ йшла з Риги до Одеси; а що умови плавби були надто несприятливі, то Шмідт протягом 2 діб не сходив з капітанського містка і коли нарешті розпогодилося, він пішов трохи спочити, передавши керування кораблем своєму помічникові. Але через деякий час „Діяна“ несподівано потрапила у смугу туману; замість повідомити капітана, помічник здався на себе і через деякий час посадив „Діяну“ на підводний камінь коло острова Мен. Розлігся страшенний тріскіт, всі вискочили на поміст, почалася паніка, крики та безладдя. Але залунав тихий, спокійний та впевнений голос капітана і все зразу заспокоїлося, всі взялися до роботи. На 3-й день після

аварії становище корабля стало все таки остільки небезпечним, що Шмідт наказав команді та помічникам сідати на човни та їхати на берег. Він сам поряdkував посадкою і дбало доглядав навіть того, щоб матроси забрали свої речі. Коли всі нарешті посідали в човни і на помості залишився лише капітан, його спитали: „як же ви?“— „Я залишуся тут — відповів Шмідт — я не кину корабля“. Його вмовляли, але він не здався ні на чії прохання. Тоді всі, хто сів уже на човни, одностайно висловили бажання вернутися на „Діану“, але Шмідт категорично заборонив, щоб хто-небудь поділив з ним долю, крім 4-х, що вже вернулися на корабель. Кінець-кінцем „Діану“ врятовано. Найхарактерніше те, що, повідомляючи про аварію „Діани“, Шмідт якомога виправдував помічника та брав провину на себе.

Але особливо яскраво виявилася велич душі Шмідта в останні хвилини його життя 6-го березня 1906 року. Ось що розповідав мені самовидець розстрілу: виконати присуд було доручено зводові молодих матросів з „Терця“, „на всякий випадок“ позад них поставили ще батальон салдатів, здається, Берестейського полку, а в морі стояв „Терець“ з наведеними гарматами. Призначені на страту сміливо підійшли до місця кари. Шмідт і тут залишився центральною фігурою та проводирем. За словами оповідача, лице Шмідтове було спокійне та величне, рухи витончені та вільні. Величезну силу відчувалося в цій виключній людині і іноді здавалося навіть, що серед всієї цієї збентеженої маси, що опинилася на острові „Березань“, тільки він залишився спокійним навіть на краю домовини, навіть за кілька хвилин до смерті. Всі дивилися на Шмідта, напружені до надзвичайности, хвилі летіли, але в цих обставинах і хвилі здавалися вічністю. Всі напружено мовчали. Матроси з „Терця“ і решта присутніх дуже хвилювалися. Співчуття до Шмідта було таке, що здавалося, що навіть у той момент, коли він уже стояв коло стовпа, багато з них охоче підлягли б його наказові. Але Шмідт дивився на море, поглядав спільна, ніби хотів перенести його в вічність, дивився і мовчав. Потім він попрощався з товаришами, цеб-то Часником, Антоненком та Гладким, підбадьорив їх і, нарешті, знявши піджак та камізельку, підійшов до стовпа... „Ну, тепер ти можеш виконати свій обов'язок — сказав він офіцерові, своєму товаришеві в корпусі, що командував зводом... Накажи цілитися в груди“... Схвильований командир зводу вклонився Шмідтові аж до самої землі... Розлігся залп... Шмідт та Часник впали мертвими... Після другого залпу впав Гладкий і тяжко ранений Антоненко, якого потім доби́ли... Матроси та салдати плакали, деякі з них істерично ридали, і впали непритомними. В таких обставинах вмерли Шмідт, Часник, Антоненко та Гладкий за словами самовидця.

Занедбати інтереси тіла та інстинкт життя — це звичайно найбільше досягнення людської душі і цією здібністю Шмідт володів у повній мірі. Про чарівливість Шмідта я казав, скажу кілька слів про його дивну незлобність. Зненависть часто буває тільки зворотною стороною любови. В процесі боротьби любов до своїх та зненависть до ворогів є цілком природні почування, але, хоч це й дивно казати, у Шмідта зненависти до живих окремих людей не було, Шмідт ненавидів ворожі йому принципи, але не людей. Він усім їм потурав.

Навіть до Чухніна, що ненавидів його від усього серця, він ставився з добродушним гумором.

Це джентльменське ставлення до ворогів виявлялося в нього з надзвичайною силою та яскравістю. „Я зустріну ваш присуд“ — сказав він судові — „без прикриття і ні на хвилину не заворушиться в мені докір вам... Ви, як і ми, жертви заколотів народніх, що їх переживаємо“. Треба було бути, коли виголошено ці слова, щоб оцінювати той ефект, який зробили вони на тих, кому були призначені і не дивно, що голова суду довго не міг одержати потрібну йому більшість голосів і якби не безпосередній тиск зверху, то, мабуть, в очаківському процесі не було б жодного смертного присуду.

Відзначу ще, що при всій своїй вражливості та гаданій експансивності Шмідт в той самий час мав в тяжкі хвили життя надзвичайний спокій та дивну витриманість. І ці риси характеру, це сполучення трибуна та проводиря і поставили його на ту величезну височінь, на якій він перебував 1905 року.

Для повної характеристики додаю, що Шмідт був прекрасний художник та дивний музикант. Його гра на віолончелі чарувала слухачів.

Життя та особа цієї визначної людини освітлені лише в незначній мірі, і можна побажати, щоб надалі прогалини в біографії Шмідта були заповнені.

Ми, захисники, знали Шмідта небагато, хоч і спостерігали його в виключні дні життя, але й тепер живі люди, які могли б розказати про нього далеко більше. І бажано через це, щоб усі, хто знає про нього, написали свої спогади.

В дні лютневої революції прах Шмідта перевезено в Севастопіль і поховано у склепі севастопільського собору. Склеп досить великий — добре освітлений, ввесь повний вінків, які добре збереглися.

Хоч-би як оцінювати Шмідта, хоч-би з якою політичною міркою до нього підходити, але треба визнати, що він належав до виключних історичних фігур, цеб-то до тих людей, які уміють утворювати по собі нерукотворні пам'ятники. Побажано-ж, щоб спомин про нього ніколи не зник з пам'яті майбутніх поколінь.

Ф. ТАРАН

На переломі

Одцвітає буйне літо... Котре се вже пережито?..
Пережито?.. Ні,— не жито... перечекано, як біль...
Роки линуть за роками, і не з нами—понад нами.
Вслід ім кидано без тям: де? куди? чого?
звідкіль?
І що-день слова прокляті, що були й напередодні.
Довблять мозок: „Не сьогодні. Не сьогодні“...

„Нова Україна“, листопад—грудень 1925 р. П. Стах
„Емігрант“, стор. 96.

Кожному ясно, яке „організуюче“ значіння може мати такий вірш. Більше того, кожен розумів і те, яка обстановка, оточення, тло можуть викликати таке скигління, оті уїдливі: „де? куди? чого? звідкіль?“, що з усією силою стали—і то не тільки на папері—сумними рядами перед трубадуром білої української еміграції—П. Стахом. Це може бути лише тло розкладу, гниття і шукання нової орієнтації, чекання (оте „звідкіль“?) якоїсь допомоги, підтримки, бо „роки линуть за роками і не з нами—понад нами“... бо „і що-день слова прокляті, що були й напередодні, довблять мозок: не сьогодні, не сьогодні“..

Та й не завтра, скажемо ми.—І не завтра. А тим часом становище еміграції української, зокрема її чи не найміцнішого осередку—„на Чехах“, в 25 році було переломним. Еміграція пережила повальну кризу, що з усією рішучістю і невблаганною категоричністю поставила і в суб'єктивних і об'єктивних (в уряді чеському) чинниках: куди? чого? і—звідкіль“...

Рік 25-й ми можемо сміливо назвати межею, що через неї перейшовши, еміграція українська остаточно ліквідувала всі „пережитки“ старої соціалістичної фразеології і стала на нові рейки. До цього було багато і суб'єктивних і об'єктивних причин, що на них ми й зупинимось в нашій статті.

КІЛЬКА СЛІВ З „ЛІТОПISУ“ О. ДОЦЕНКА

В 1924 році за кордоном з'явилися небезінтересні документи та матеріали 1919 р. (а це - ж рік початку широкої еміграції) з кам'янецької доби петлюрівщини, зібрані особистим ад'ютантом головного отамана—О. Доценком і названі „Літописом української революції“. Обіляючи свого патрона, петлюрін ад'ютант разом з тим виясняє взаємовідносини між петлюрівщиною та партіями, що брали участь в кам'янецькому періоді Уенери. Що характеризувало ту добу, так це

абсолютна безсилість, нездатність центру Уенери як-будь звязати до купи ті сили, що входили в агрегат, званий — УНР. Ось як про це пише „літописець“ Доценко:

„Можна було в помешканні Директорії о 12 годині, а то й пізніш, вночі чути співи українського тріумвірату. Виконувалась та чи инша українська жалібна пісня (особливо часто „Де ти бродиш, моя доле?“), прекрасним ліричним тенором головного отамана, „козлітоном“ А. Макаренка, басом Ф. Швеця. Диктатор (Петрушевич) підтягав... Іноді навіть жартували, так говорилося, що в разі чого підем в чотирьох мандрувати по світу (як-би передбачали, що це буде, та вже не разом, а нарізно — подає літописець)... Та продовжувалося це недовго.

Зла руйнуюча рука давала себе почувати: галичани, хоч не в себе дома, хотіли верховодити і наступали, а наші одбивалися. До послуг тих і других була преса. Для наших газети: „Трудова Громада“ — орган ЦК українських есерів, „Робітнича газета“, — орган ЦК українських еседеків, „Народня воля“ — орган ЦК Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів, „Боротьба“ — орган еседеків з Буковини й Галичини, „Україна“ — ні від кого не залежний орган, хоч іноді був під впливом то ставки, то штабу Наддніпрянської армії, і „Український Козак“ — фронтовий орган... Всі вищенаведені газети обстоювали тодішню позицію Директорії та правительства“.

Отже, зворушливе єднання — „співоча“ Директорія з її „Де ти бродиш, моя доле?“, та українські соціалістичні партії. Лише галичани з різних мотивів були проти Директорії. В чому-ж пак полягала ота „позиція“ Директорії та правительства, що її підтримували і представники колись 800 тисячної партії УПСР і представники УСД? „Літописець“ наводить лише дві „державні“ дії тогочасного уряду УНР: перша, це — вистава „Лимерівни“ та привітання, що ними обмінялися представники „українського народу“ в кам'янецькому театрі з нагоди захоплення Києва (за допомогою денікинців); другим великим актом внутрішньої політики уряду Уенери, підпертого УПСР і УСД — не кажучи вже про інших, було заснування українського найсвятішого синоду трудами і заходами („господи помилуй“) — проф. Івана Огієнка. Що-правда, іще й третій факт з внутрішнього життя УНР'и зазначав „літописець“, це — постійні повстання проти Республіки, що підіймалися в усіх боків на тій незначній території, де перебувала Директорія. „Літописець“ про це оповідає так:

„Приходить тут відкривати завісу і на сцені демонструвати трагедію українського національного визволення.

Народ!.. Що мав від нього наш політично-керуючий центр? Крім несподіванок і розчарувань — нічого: народ не давав своїх синів на мобілізацію для організованого захисту своєї України, народ не підтримував національно-державних атрибутів, народ роззброював військові частини армії УНР, народ одбирав військово майно, стріляючи в спину, народ утворював свої „республіки“ (Сади, Пашківці та инші), де не можна було ні пройти, ні проїхати, і тільки в своїх районах. Прекрасно організовані військові частини обслуговували тільки свої „республіки“, ігноруючи діючу владу і не цікавлячись тим, що робилось за їх кордоном. Народ не хотів платити податків державі, а од держави вимагав як найбільше — землі без викупу, всіх благ земних, а сам робити нічого не хотів для держави. Народ все дивився в бік більшовиків... Ось вам народ — розберіть його“!

Нам, признаємось, нічого додати до оцінки останнього періоду УНР'и „як самостійної республіки“, її останнього періоду в Кам'янці

на Поділлі. А за цим почалась не менше „славетна“ доба колишніх уенерівців по - за кордонами... Про початок цього закордонства той самий „літописець“ розповідає:

„Тепер правительство побачило, що провадити так далі боротьбу неможливо і вирішило відбутися за кордон для роботи на дипломатичному ґрунті, щоб Європа узнала нас, як представників самостійної „республіки“.

Характерний штришок цього переодягання у „закордонні дипломати“ наводить той-же „літописець“:

„Ми всі (оточення значить) почали доводити головному отаманові про необхідність і його від'їзду за кордон. Та він категорично це відкидав, говорячи: „не можу, не можу кинути армії. Це було-б рівнозначно тому, як би я втік. Що буде, то й буде. Раз мати родила, раз і помирати“. І далі, мотивуючи свою відмову, головний отаман говорив, що який з нього дипломат, що він хуторянин в політиці, що у себе дома ще так с'як (именно і воїстину так-с'як, а ще вірніш — ні так, ні с'як! Ф. Т.), а за кордоном потрібний лоск і багато ще для дипломата.

Гай, гай, і так колись думали про себе оті всі теперішні „великі“ дипломати! Та все те минулося. Нині вони вже не такої низької думки про себе, бо кожен з них уже скоштував закордонних хлібів, доп'явся до отого закордонного лоску, нині він не відчуває уже себе „хуторянином“, а, закусивши вудила, з усією силою мчить по дипломатичних передпокоях Західньої Європи...

ХТО КУДИ, А ШАПОВАЛ НА ЧЕХИ

Ото-ж розлізлися, мов ті руді миші, по закордонах представники УНР'и для „роботи“ на дипломатичному ґрунті, Петлюра зі своєю братвою пішов до Польщі, частина УНР'и опинилася під високою рукою румунського короля, а ще частина на чолі з шаповалівцями есерами опинилася на Чехах.

Перші кроки закордонного життя-буття, коли кожен з емігрантських груп відчула під своїми ногами хоч і чужий, але більш-менш сталий ґрунт та й гроші, викликали певне вдоволення емігрантів і вдячну акцію вже на користь „хазяїв“, хоч і під прикриттям патякання про Україну-нецьку. Отже, втягнуті силами польсько-автантської орієнтації, кілька разів пробували вже за допомогою союзників якось повернути на Україну хоч і не „со щитом, так на щиті“. Та що-разу чекала ці авантюристичні вихватки чергова жорстока невдача.

Військові невдачі потягли за собою жорстоку реакцію, міжпартійну гризню, при чому немаловажну ролю відігравала ініціатива того хазяїна, що його хліб жерли вигнанці з Радянської України.

Немаловажним фактором в житті емігрантщини завжди була і в загально-європейська ситуація, особливо в тій її частині що стосувалася й стосується до взаємовідносин між Радянським Союзом та західно-європейськими державами. Факт-же перебування еміграції в країнах з дуже й дуже сумнівною суверенністю, в країнах, що самі свою „суверенність“ здобули з ласки та руки тої чи іншої великої

імперіялістичної країни, ще подвоювали хоробливість реакції на той чи інший крок що до Союзу Соціалістичних Радянських Республік. Як зіпсований барометр, перегріта емігрантщина завжди показувала й показує надто високе тиснення, зате й кожне замирання викликає глибоке падіння настроїв, сподіванок, мрій. Та час іде:

„Роки линуть за роками і не з нами — понад нами.

ГРОМКОМ ТА МІНІСТЕРСТВО...

Ото - ж одною з галузок емігрантщини стала — Прага.

Специфічні умови чеської дійсності — пацифістичні настрої та висока господарча кон'юнктура — поклали відбиток і на умови життя емігрантів взагалі, українських зокрема. Найголовнішою вимогою сучасного становища Чехо-Словаччини є її промислова задуха, що загрожує великими небезпеками в разі, коли чеський капітал не знайде ринків збуту для інвестування капіталу, а також ринків збуту для своєї промисловости. Оточена з усіх боків старішими і організованішими імперіялістичними державами, викохана і зрощена як „самостійна“ держава зусиллями французького імперіялізму, — Чехія стремить за всяку ціну прорватися до великих ринків, що ними може стати Союз Радянських Республік. Ідеологічний матеріал для цього чехи мають у своїх руках. Старі панславистські ідеї дуже поширені серед чеської інтелігенції; стати осередком, промисловим центром слов'янської держави — це заповідна думка, дуже поширена в лавах чехо-словацької промисловости і чехо-словацької буржуазної інтелігенції. От через віщо з великою приязню і з досить далекосяжними перспективами чехи пробують використовувати в своїх цілях українську, а також і російську емігрантщину. Прибічники дрібно-міщанських пацифістичних (із - за власної слабости) теорій державного будівництва, чехо-словацькі політики з особливою уважністю ставились і ставляться до ліберальних та соціалістичних вигнанців з меж колишньої Росії.

Так на своєму емігрантському шляху зустрів їх і Микита Юхимович Шаповал. В листопаді 1920 року він прибув до Праги і почав вести переговори про утворення в Празі осередку для вигнанців з Радянської України. Тут йому допоміг колишній поміщик і київський лікар Гіреа, що його, як великого приятеля української культури, і виспівав нині з нагоди ювілею М. Ю. Шаповал. Так за допомогою д-ра Гіреа десь в першій половині 1921 року і повстав український комітет. Що уявляв із себе цей український громадський комітет. Це була організація, що в неї входили представники різних партійних угруповань і ставили собі за завдання „підготовку культурних українських сил та підтримку їх матеріальну на еміграції“. Гроші на це давало чеське міністерство закордонних справ, головним чинем, через того - ж таки д-ра Гіреу. Основну ролю в цьому Українському Громадському Комітеті, або скорочено він звався Громком, відігравали українські есери на чолі з Микитою Шаповалом та Григор'євим (Григорій Наш). Обсяг роботи громкому був досить широкий. Ось що пише про нього сам його творець і голова Микита Шаповал:

„Наша праця в УГК була інтензивною, напруженою. Її видимі результати перед нами:

Чесько-український комітет, Українська Господарча Академія, Український Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова, Український Інститут Громадознавства, Українська Реальна гімназія, Український Громадський видавничий фонд, Українська Сільська Спілка з школами і курсами, студія пластичного мистецтва, переходова станиця, громадська бібліотека, амбулаторія і т. д.“

2.500 студентів українців одержує освіту у вищих школах, кілька сот в середніх школах, кілька сот в нижчих. Тисячі заопікованих переходною станицею (більше 6 тисяч осіб), українською хатою (безплатний харч для біженців), амбулаторії і т. д.

Я не маю змоги перечислити всього, згадати всі культурні сили українські, що були врятовані... так, скажу це одверто: від фізичної і моральної смерті“.

Отже з цього бачимо, яку діяльність розвинув був Громком в напрямку підготування „українських культурних сил“. Дехто питає — для чого - ж це все робили оті добрі чехи, для чого вони сотні тисяч корон чеських що - місяця видавали на оці всі школи, на учебу, звідки така добрість у тих чехів до української емігрантщини? До цього часу ми знали, що емігрантщину закордонну дійсно підтримували і підтримують всі, але лише ту її частину, що завжди стоїть під рупницею, завжди може бути кинута на військовий фронт, щоб збройною рукою взяти при змозі робітничі - селянські, радянські республіки. А щоб учити, будувати спеціальні вищі школи і на це витрачати сотні й сотні тисяч коштів, це явище, звичайно, — виключне, чеське.

Ми вже говорили, що чеська сучасна міжнародня політика саме й полягає на тому, щоб по змозі мирним шляхом вирішати всі справи, бо для збройного вирішення сил бракує. Отже, тому на кожному кроці, в кожному статуті, підчас кожних переговорів в справі допомоги шаповалівським намірам культурної роботи вони завжди проводили і проводять систему найрізноманітніших векселів емігрантів до чехів, до чеського капіталу. Читаємо приміром у завданнях Українського Інституту Громадознавства в Празі (про нього далі) такі пункти:

„б) вивчання Чехо-Словаччини, як частини світового господарства — означення її місця в системі світового господарства, пізнання її продукційних сил і потенцій, пізнання форм її господарської організації з погляду технічного, економічного, правового, соціального, санітарного і т. д.;

в) вивчення Чехо-Словаччини з погляду спеціального — Чехо-Словаччина як інтегральна частина Слов'янщини, як сусід України, як переважно індустриальна країна в стосунку до аграрної; Чехо-Словаччина як західна частина Слов'янщини і як сполучник між Східньою і Західньою Європою;

д) нарешті відкриття розбіжностей і спільностей, на котрих тільки й може бути збудована реальна політика чесько-українських взаємин і зближення так потрібного для установаження рівноваги між середньою і східньою Європою і в цілій Слов'янщині зокрема.

Україна і Чехо-Словаччина в їх господарських взаєминах; імпорт і експорт сировини, півфабрикатів і фабрикатів, ринки і споживачі, грошові системи, валютна політика, комунікація, тарифна і митна політика-транзит, постачання машин, фахових сил, чеська колонізація на Україні, і т. д.

Все вивчення мусить розпадатись на дві частини: вивчення строго науково-теоретичне і описове і з другого боку вивчення з погляду прикладно-практичного знання, цеб-то з погляду політики (господарської, соціальної, культурної і т. д.).

Окрім науково-теоретичного задоволення, таке вивчення мусить мати життєву практичну мету, котрою для українців мусить бути: пізнання світової господарської і політичної дійсності, зужиткування науково-пізнавчого досліду для створення реальної політики відродження України — з одного боку, і на прикладі Чехо-Словаччини і у взаєминах з нею збудування реальної політики співробітництва народів сусідів і цілої Слов'янщини з другого.

Національні завдання української інтелігенції колосальні, сили її дуже невеликі, отже через те мусить бути налагоджена підготовка її числа і якості — підготовка в умовах спокійного й вільного досліду.

Зруйноване народне господарство України, зруйнований апарат внутрішнього і закордонного торгу налагодити швидко не можна тому, що така праця вимагає довгого часу і вільної гри сил, конкуренції здібностей, поважного вивчення теоретичного, стажу практичного. Через те Україна поставлена перед задачею закликання чужосторонніх спеціалістів з усіх галузів господарства і техніки.

З другого боку для відродження народнього господарства Україна потребує великих кредитів за кордоном: для аграрних країн така потреба існує постійно, а для зруйнованих тим більше. Потреба притягнення закордонних капіталів і фахових сил є для України історичною необхідністю, отже тим більше докладно мусять бути в деталях вивчені ці проблеми, з найбільшою обережністю, досліджені всі можливості в цім напрямі, бо історичну необхідність сліпо і покірно приймати не можна, щоб Україна не опинилася в колоніальному ярмі.

Чехо-Словаччина, як сусід і як високо-промислова і господарсько культурна країна може вважатися за природнього союзника України, бо ані економічно, ані політично небезпеки Україні не несе, тому вивчення Чехо-Словаччини з господарського і культурного боку рішуче потрібне для українців, але — з другого боку — промислова Чехо-Словаччина, ото чена на $\frac{4}{5}$ німцями і угорцями, та ще з конкурентом в особі Польщі, має один вихід до Східньої Європи — Україну. Приложення господарської і культурної енергії чехо-словацької на Україні мало вже місце й раніше, тим більше на будуччину створення торговельно-економічних взаємин стоїть як головна задача чеської політики. Шлях Чехо-Словаччини на схід натурально лежить через Україну, тому він повинен стати предметом пильного вивчення.

Таким чином постає задача об'єднання українських і чеських культурних сил для спільної праці на ґрунті пізнання умов сього життя, своєї будуччини і поважного, взаємного самопізнання.

Працюючи в Інституті, чеські і українські люди будуть сходитися на реальному ґрунті і цим шляхом творитиметься той персональний зв'язок, котрий українці принесуть додому, а чехи матимуть у себе".

Ми мусимо попросити вибачення у читача за таку велику цитату. Але в добу документів та певних джерел ми не могли обійтись без такої маловдячної роботи, як виписування цілими сторінками уривків з документів сучасного етапу емігрантщини. Отже, весь сенс грошової підтримки такої, здавалось-би, мало інтересної справи, як підготування „культурних українських сил“ в Празі, тепер, гадаємо, цілком зрозумілий для читача.

Роллю аграрного придатку до чеської промисловости з усією старанністю й ретельністю готував Микита Шаповал для своєї дорогої вітчизни, тоб-то для України.

Пишемо „готував“, бо нині в значній мірі центр уваги — і грошей — чеського уряду скеровані вже на інших, бо і сам Громком, здається, уже не існує.

Історія ліквідації Громкому досить интересна і заслуговує на те, щоб про неї згадати.

В основному причина поразки і ліквідації Громкому полягає: в розбіжності думок тих партійних угруповань, що входили в склад його і в поворотництві, що широко охопило цілу емігрантщину.

Що до розбіжності думок, то тут, звичайно, основну роль відіграли ті розколи, що відбулися в лавах самої УПСР, бо саме есери на чолі з Шаповалом відігравали основну роль і в організації, і в роботі Громкому. Протягом чотирьох років з великими труднощами, але проте щастило Шаповалові сяк-так тримати в своїх руках Громком — аж до того часу, коли сама УПСР розклеїлась, розлізлась по всіх пругах.

Під напором поворотницьких течій, одвертого петлюрівство-гетьманства та на тлі особистої гризні луснула есерівщина на чотирі течії.

Перша течія — це так звані шаповалівці: Шаповал, Ісаєвич, Балаш, Цурканів, генерал Петров, Довгань, Коритник. Ця шаповалівсько-коритницька група УПСР встановила нині більш-менш тісний зв'язок з іншими співзвучними есерівськими групами на еміграції — російськими есерами (в їхній орган „Воля Росії“ Шаповал написав величезну статтю про „Развитие и современное состояние украинского социалистического движения“), грузинами, білорусами та ін. Через Шаповала ця група зв'язана з чехами, головним чином, через Гірсу, звідки одержувала вона (і одержує) гроші.

Друга група — це т. з. закордонний комітет: Паливода, Коберський, Шрамченко, Тимченко, Животько, Гордієнко, Денисенко, Ріпецький, Скидан, Пасічник, Марченко. Ця група стоїть в гострій опозиції до Шаповала та шаповалівців. Власне особливу роль в ліквідації Громкому і відіграла ця група. За її невпинну опозицію шаповалівці не давали їм грошей, що ще більше спричинялося до боротьби за Громком, за управу, бо захопити управу Громкома це й значило дістати гроші. Ця група зосередила свою увагу на роботі селянської спілки, що й захопила її під свій вплив і використовує проти Шаповала та шаповалівців.

Третя група — т. з. залізниківці — на чолі мають відомого есера учасника і організатора Союзу визволення України — М. Залізняка. Вони є справжні твердокаменні залізниківці. Стоять, як і стояли, починаючи з 17-го року свято й непохитно на есеровських постулатах, що їх прийнято на 3-му з'їзді УПСР. В склад цієї групи входять — Залізник, Геродот, Склярєнко, Гончаренко та інші. Жодної діяльності ця група не виявила.

Нарешті, четверта група — станіславківці. За останній час в цій групі, після непорозумінь внутрішнього характеру, виділилась знову підгрупа в складі Сумневича, Зозулі, Постоловського. Активні серед станіславківців — Станіславський, Ронта та інші.

Слідом за есерами тяглися і УСД, що опинилися в тій-же масариківській золотій столиці Празі, що її Микита Шаповал в урочистому захопленні, на святкуванні ювілею великого друга української культури д-ра Гірси, назвав українськими Атенами. Менші числом — щось з 30 чоловіка їх всього нараховується — УСД'ки виявили велику активність до розколів та переколів. Отже нині ми маємо теж кілька груп уесдеків.

Перша група, — т. з. закордонна делегація; сюди входять: Безпалко, Мазепа, Матюшенко, Старосольський, Маввський та ще небагато інших. Коли чимсь і прославилася ця закордонна делегація, так це своєю причетністю до славнозвісної барматовщини. Ще на Україні бувши, де - які з УСД були знайомі з одним спекулянтом з Умані, що зветься Барматом. Потім цей спекулянт став „содержателем“ дома німецької соціал-демократії. На емігрантському дозвіллі згадали представники закордонної делегації і про свого уманського знайомого Бармата, часто в нього бували та на спомин фотографічні картки свої залишали, з написами та подякою. Ця група має філію в Падебрадах на чолі з Нянчуром та Малешком.

Друга група, це — не соціалдемократи, а одверті петлюрівці: Феденко, Д. Чикаленко, Бутовський. Це ті, що завжди біля Громкому терлися та шукали нагоди якось цей Громком захопити до своїх рук, а Шаповал, захищаючись од них, називав їх варварами, дикунами, бо - ж кричав він: — „лише дикун завжди намагається ограбувати совісного працюючого чоловіка замість того, щоб власними руками — працею щось збудувати“. Допомагав цій групі завжди в міру матеріяльних можливостей колишній представник петлюриноного уряду на Чехах — есеф Славинський.

І, нарешті, третя група, це — власне один чолов'яга Галаган, що з перших же років Громкому шаповалівського не за страх, а за совість служив йому — Галаган, що його так і звать меншовик - есер.

От в такому стані перебували сили організаційні, що ними керувався Громком. Постійні сварки, колотнеча, під'юзування, крикливо - шамотняві наклепи одних на одних, усе це разом взяте не могло вподобатися хазяям, та ще таким цнотливим та смиренномудрим, як чеський уряд.

Крім цього, головною причиною ліквідації Громкому слід вважати ту непереможну, просто стихійну поворотницьку смугу, що в неї вступила нині еміграція на Чехах. Треба сказати одверто, що хитромудрий Микита Шаповал атенський, будуючи свою еміграційну крамничку на Чехах і взявши курс на підготування культурних сил, цим сам себе обеззброїв. Набудувавши коштом і ласкою чеського уряду спеціальних шкіл зі спеціальними фаховими ухилами, він цим самим в перспективі обеззброював, демобілізував войовничі емігрантські маси, що пішли в ці фахові школи. Немає жодного сумніву, що всякий інженер, чи педагог, чи агроном, що одержить закінчену освіту, потягнеться з усією силою свого фахового ентузіязму до живої практичної роботи. Цей потяг не може бути вже стриманий нічим, бо ніякою хитромудрою словесністю, ніякими криками про дуже невіразні перспективи на майбутнє не можна зупинити молодого фахівця від того, щоб він шукав практичної, широкої і справжньої роботи по своєму фаху. І ми бачимо, дійсно, як, особливо в початку 25 року, коли вперше вияснилися перспективи випуску нових, уже закінчених спеціалістів, ця поворотницька хвиля зростає, можна сказати, стихійно, з дня на день. До того - ж крик про аполітичну кобилку, нікчемну, розтрощену, аморфну масу, що тягнеться на хутори, справи не врятує. Характерні цифри соціального стану еміграції української на Чехах ще більше свідчать про непереможність цього

поворотництва. Соціальний склад цієї еміграції такий: 52% селянства, 13% робітництва (головним чином с.-господарського), 25% інтелігенції. Отже, в основі свого соціального виступу ця суто селянська маса (бо й оті 25% інтелігенції — це - ж сільські вчителі, та агрономи, та кооператори), — це представники того-ж самого села, а село-ж завжди хитається, не маючи твердого соціального кістяка. І ніякому шаманству тут не допомогти. М. Шаповал цілий 25-й рік у своїй „Новій Україні“ криком кричить про цю падлючу кобилку, але реемігрантські настрої охоплюють, можна сказати, все, що ще більш-менш живого є на еміграції. Вони перенеслися і охопили не тільки студентські лави, а й непереможною силою тягнуть і професорський склад, головним чином, поодиноких справжніх учених та професорів, що опинилися на еміграції.

Поворотницькі настрої серед українського студентства в Чехії знайшли вже і організаційні форми у вигляді студентів громадян УСРР та ділового об'єднання студентського, що спільними заходами, починаючи ще з 24-го року, поволі, але певно відвойовували студентські кадри у зятятих керівників емігрантщини. Ці внутрістудентські сварки набирали чим далі все виразнішого — вже політичного — змісту, а через те час від часу у ці сварки втягувалося і чеську поліцію, що на неї в рішучу хвилину спиралися представники ЦЕСусса на Чехах та й представники самого Громкому, нацьковуючи цю поліцію на цих руїників-більшовиків, як їх називають шаповалівці, петлюрівці в Чехії. Ця постійна опіка — вже поліцейська — над студентством, також шпигунство аж ні в якому разі не всилювало позицій емігрантських керівників в їхніх зобов'язаннях, взятих перед чеським урядом.

Літні канікули, що в них академічна молодь намагалася сяк-так дорватися до якої-небудь практичної роботи, теж спричинилися до виникнення різних, вже суто-політичного характеру непорозумінь поміж чеським урядом та молодими культурницькими українськими силами, що виховуються по українських школах на Чехах. Намагаючись по змозі відбути літню практику в умовах національного українського оточення, празько-падебрадське студентство тягнулося на Закарпатську Україну, щоб там серед свого народу — українців — рідною мовою вести свою роботу, практику. І тут це студентство по-разу натикалося на низку непорозумінь цілком політичного характеру, бо - ж національно-українська свідомість закарпатського селянства аж ні в найменшій мірі не входить в інтереси чеського уряду. Чеські націоналісти нині на Закарпатті ведуть і без того тяжку для них боротьбу зі впливом мад'яронів — прибічників мад'ярської орієнтації — та й, крім того, комуністична партія Чехо-Словаччини надто глибоко пустила своє коріння серед закарпатського селянства, щоб ще уряд чеський дозволив собі таку розкіш, як на власні кошти виховувати пророків та глашатаїв національного українського відродження на Закарпатті. А в зв'язку з цим — постійні непорозуміння, що роблять з кожного, навіть сумлінного шаповалівця, який попадає з проповіддю національного українського самовизначення на Закарпатті у більшовики, — підривателя основ чеської республіки, чеської влади.

Все це разом взяте і спричинилося до того, що чеський уряд почав скося дивитися на сумнівного спільника, яким є оті вищі школи українські на Чехах, що власне на чеські гроші готують якихось сумліного гатунку, коли й не більшовиків, то у всякому разі — не певний елемент, ще в зручну хвилину од нього можна чекати різних несподіванок.

Тимчасом атмосфера в самому Громкомі з місяця на місяць, з тижня на тиждень нагрівалася і вже влітку 1925 року, в день четвертих роковин заснування Громкому, замість шумних маніфестацій та урочистих зборів скликано лише „інтимні“ товариські сходни частини членів УГК на чолі з Шаповалом, Григор'євим та Галаганом. У своєму короткому відчиті Управа УГКІІ з особливою первовістю констатувала факт величезної кризи еміграції, зокрема Громкому, бо опозиція до останнього складалася з самих-же членів УГК, самих-же есерів, як Паливода, Сумневич, Багацький, Грабів, Шрамченко та інші.

Ці ювілейні збори відбулися такими гіркими, за Шаповалом, висновками:

„Як тільки почали появлятися зовнішні ознаки внутрішнього неладу в УГК, відповідні чинники, від яких залежить екзистенція УГК і сама можливість його праці, дали виразно зрозуміти, ще існування УГК було потрібним і бажаним, поки він провадив позитивну, корисну й творчу працю, якщо-ж надалі життя його перетвориться в негідну всієї минувшини УГК гризню серед його членів та боротьбу гуртківства, при якому стані громадська організація не може бути працездатна, то даліше існування її стає не тільки безпотрібним, але й недопустимим (бо не можна-ж примиритися з тим, щоб після великої праці славне ім'я УГК волочилося по вулицях“).

Очевидно, чеський уряд, побачивши певну загрозу широкого розголошення своїх звязків з УГК (що було абсолютно можливо в умовах гризні в самому Громкомі), вважав за краще самому вмішатися й ліквідувати цю сумнівну крамничку. От через віщо уже через місяць після цього міністерство сповістило УГК про його ліквідацію і наказало негайно-ж здати всі звіти та матеріяли УГК урядовцеві міністерства закордонних справ.

Так закінчив своє чотирьохрічне існування Громком.

Партії, що входили до складу Громкому, на певний час пішли в розтіч, причому в соціалістичному своєму крилі ця розбіжність безперечно досягне в найближчому часі свого апогею. Одні лише шаповалівці намагаються ще сяк-так утриматися на соціалістичних позиціях, для чого приціплюють собі соціалістичну вакцину. Микита Шаповал, як представник своєї групи есерів, взяв участь в утворенні нового доробку 2^{1/2} інтернаціоналу, що відбув свій конгрес в Парижу. Відомо, що на чолі цього нового доробку стоїть „славнозвісна“ Анжеліка Балабанова.

Шукаючи собі більш-менш сталого ґрунту, Шаповал намагається основну свою роботу зорієнтувати на еміграцію Франції і почасти Америки, бо вчуває, що, мабуть, настане час, коли й т. з. Інститут суспільствознавства, що йому його залишили поки-що чехи, теж чи не буде ліквідований. Щоб не допуститися до цього, Шаповал намагається щільніше звязатися з іншими еміграціями, зокрема бачимо

його такий крок, як виступ зі спеціальною вищезгаданою статтею у право-есерівському органі — „Воля Росії“. Стаття ця ще не закінчена (немає ще певних прогнозів шаповалівських), але вона характерна в частині трактування в 1926 році категоричної шаповалівської самостійності України. Якщо 1921 року на славнозвісному диспуті в справі „Національного питання на Сході Європи“ Микита Шаповал займав категоричну позицію щодо самостійності України, то нині, 26 року, він уже і на минуле цієї категоричності не виявляє. В 1921 році на диспуті він говорив:

„Народи бувшої Росії стали до боротьби за визволення і з цього шляху не звернуть, доки не досягнуть мети: організації своїх незалежних від Росії держав... Теорія органічної єдності Росії, що її представниками є російські есери, є фікція; а тому Україна, Білорусь, козацькі, кавказькі, навіть балтійські, Сибір та інші республіки повинні стати самостійними цілком. Питання федерації вони рішать тоді, коли це їм потрібно буде.“

Ото-ж категорична вимога незалежності від Росії, якою-б вона не була. Це так було 21 року, коли хоч чужа, та тверда рука тримала Шаповала. В 26 році, уже після ліквідації Громкому, коли ця рука — ґрунт під ногами — захиталася, Шаповал робить вже реверанси у напрямку російських есерів і пише так:

„Каковы были позиции украинских эсеров с момента провозглашения республики и до падения Центральной Рады. Украинская республика была провозглашена 7-го ноября (ст. ст.) 1917 года, как федеративная часть России, но уже 12 января 1918 года четвертым универсалом была прокламирована полная независимость Украины. Главной причиной этого было убеждение, что большевистская политика мешает созданию федерации, что Украина должна сама себя обеспечить внешним миром, заключив, как суверенное государство договор со всеми воюющими государствами...“

От вам і маєте самостійника Шаповала 1926 року. Виявляється, що самостійник він по неволі, можна сказати знечев'я. Лише більшовики змусили його стати самостійником, а без них він-би був звичайний собі федераліст, та й він про це 26 року досить прозоро натякає в своїй статті. Що правда, в хвилини щирости він і раніше про це пробалакувався.

1923 року в „Новій Україні“ за липень-серпень він писав: „Внутрішньо-соціально ми не будемо самостійні ще довгий час. Перед українською нацією лежить неминучий шлях створення своєї культури власними силами. Іншого нам не дано і його немає...“

Обворожив сам себе Микита атенський, заплутався, забрехався і хто йому тепер уже повірить, після всіх отих прикрих фактів з діяльності Громкому. І тепер він устами того ж П. Стаха співає:

„Мета одна, спаяти во єдино
Розбіжних сил лихий розгардіяш,
Мета одна — о люба Україно,
О сонце праведне, о раю наш...“

КОМІТЕТ ОБ'ЄДНАНИХ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Отож не пощастило Микиті Шаповалові здійснити оту мету об'єднання емігрантських сил взагалі, зокрема на Чехах. Були до цього, як ми бачили, чималі і поважні причини. І слідом за Громкомом Шаповал голосить про одну мету. Цю мету — об'єднання емігрантських сил — він не зміг здійснити ще й через специфічну європейську сучасну обстановку, через розшарування суспільних груп на цілком виразні класові організації, з виразними класовими гаслами. Шаповалівці-ж, не вважаючи на всю їхню вірність буржуазному устроєві, принаймні, максимальну їхню, легко висловлюючись, м'яккість у засобах поборювання капіталістичного ладу, — усе-ж тягнуться на соціалістичну сироватку, все-ж затагаються до паризького об'єднання таких самих плутаників безнадійних, як і вони самі. В той-же час європейські держави, їхні пануючі класи вимагають нині як-найбільшої чіткості та чистоти тієї зброї, що нею вони збираються боротись (і борються) проти наростання революційних рухів та проти Союзу Соціалістичних Радянських Республік.

Виразні білогвардійські, фашистські одчайдушні націоналістичні реакційні сили, ось що вибирають собі буржуазні країни в боротьбі з Радянськими Республіками. Яку-ж цінність з цього погляду скажемо і для чеського уряду могли уявляти химери Микити Шаповала, що, замість готувати послужні банди, що їх легко кинути в кожний момент на кожний фронт боротьби з Радянськими Республіками, — носився з донкихотськими думками творення культурних цінностей, що так дорого коштувало чеському урядові. Ще в перші роки до зміцнення державно-поліцейського апарату в самих Чехах, в період вільної гри на ринках, що допускалося під високою рукою Франції, зараз, в час великих перегрупувань і переорієнтовки всіх малих держав Європи в зв'язку з духом Локарно, кожна країна буржуазна змушена напружити всі сили для того, щоб не бути обійденою, щоб її не обшахрала великі локарнські шахраї. В цій мобілізації сил в час перегрупування кожна держава натягає в першу чергу всі активні сили, що їх можна кинути в разі чого на терези міжнародних взаємовідносин. Знов же і з цього погляду невиразні словесні, невагомі шаповалівські „культурницькі“ комбінації аж ні в найменшій мірі не могли відповідати духові часу.

Це збирання сил емігрантських і то збирання навколо виразних фашистських гасел могли здійснити не соціалістичні шаповалівські імпотенти, це могли і можуть зробити інші сили, що працюють іншими засобами, що в своїх руках мають інші методи виховання, ніж ті, що їх мав Микита Шаповал.

Цю ролю чеський уряд і передав зараз петлюрівцям та демократам хліборобам (виразним фашистам українським), що й мають здійснити програму об'єднання емігрантських українських сил, що в руках чеського уряду можуть в слушний час відограти ту чи іншу ролю.

Отже, ті петлюрівські сили, що мали доступ і в Громком та й не мали, спираючись на фінансову допомогу з Парижа (од самого головного отамана), скупчилися навколо колишнього керівника петлюриної

місії в Чехах есефа Славинського, що за його допомогою і організував радикальне демократичне об'єднання петлюрівське, а потім спільними силами з народними демократами (колись есефами) та хліборобами демократами і утворив емігрантський центр в Чехії, що й зветься „Комітет об'єднаних українських політичних організацій“. Платформою нового цього об'єднання є такі точки: 1) суверенність, повна самостійність та соборність української держави — уже не республіки, уже не народньої, а просто собі української держави; безперечно, що тут керівничу роллю у виробленні цього програму відігравали есефи та гетьманці. 2) Демократичний державний лад (звичайно, з якоюсь головою на чолі). 3) Завдання об'єднання: боротьба за визволення українського народу та за утворення власної держави (коротко та не зовсім ясно, але хіба-ж ініціатори нового об'єднання тепер за ясність дбають?). 4) В діяльності по здійсненні цього завдання повинно керуватися принципом: нація вища за класу; держава вища за партію. Це-ж 100 процентний фашизм і є. 5) Способи досягнення завдання — взаємна інформація, координація і т. и.

До комітету увійшли: українська радикально-демократична партія (колись есефи), група української національної молоді, союз українських хліборобів в ЧСР, союз бувших українських військових, ліга українських націоналістів, група українців з Кубані.

Основну силу нового об'єднання, безперечно, будуть являти оті хлібороби-демократи, що їхня „молодь“, колишні прапорщики та капітани, командири карних загонів підчас гетьманщини, нині „вчаться“ в падебрадській господарчій академії. Немаловажне значіння буде мати і отой союз бувших українських військових на чолі з Омеляновичем-Павленком, що менше займається різними науками, а більше військовими справами.

Маємо відомості ще лише про перші кроки цього нового об'єднання, що йому постачає гроші теж „міністерство“.

Як будуть розвиватися події, будемо бачити, одне можна сказати тепер, це — те, що емігрантщина українська на переломі; власне, вона вже цей перелом пройшла, замість різних соціалістичних шаповалівських побрехеньок, вона тепер переповзла на нові цілком фашистські емігрантсько-військові рейки. Тяга до єдиного фронту, до отієї „мети“ досить поважна, так що ми можемо бути свідками такого явища, коли всі і соціалістичні групки теж приєднаються до нового осередку, бо керівники нового об'єднання на всі організаційні збори через інститут суспільствознавства завжди закликали і всі есерівські групки, в тому числі і шаповалівців. Отже, ми не будемо здивовані, коли в наслідок консолідації емігрантських сил, бодай уже на нових основах, до них в Чехо-Словаччині пристануть і шаповалівці. Не хочемо пророкувати, історія, власне, час покаже.

К. А. ВІТФОГЕЛЬ

Природознавство, класова боротьба і лівий рух у німецькому робітництві

1. ПРИРОДОЗНАВСТВО І КЛАСОВІ ІНТЕРЕСИ

Було-б безглуздям твердити, що „людство“, як ціле, в усі часи і в усіх своїх класах ставилося до природознавства та технічного розвитку завжди з однаковим інтересом. Невеличка екскурсія в історію зараз-же навчить нас чогось цілком протилежного.

Раби римської світової імперії зустріли-б кожне природознавче-технічне поліпшення робітного процесу тільки з великим задоволенням. Машинні допоміжні засоби спричинилися-б до великого полегшення в їхній тяжкій, безпросвітній панщині. Але робоча сила була тоді (на великих невольничих ринках) дешева, а засоби продукції—дорогі. Отже, для командної класи не було тоді жадної рації присвячувати природознавству й техніці якийсь особливий інтерес. Своєрідні продукційні відносини збудованого на рабській праці античного суспільства призводили до того, що гнобительська й гноблена класи ставилися до природознавче-технічного прогресу цілком протилежно: гнобителі—консервативно, гноблені—прогресивно.

Під час диктатури пролетаріату ми знаходимо, що робітнича класа як найпильніше цікавиться кожною новою природознавчою думкою, кожним сполученням з нею технічним поліпшенням продукції. Що кращі об'єктивні умови продукції, що вища продуктивність праці, то більшим стає багатство пролетарської держави, сприятливішими суб'єктивні умови праці, більш приступними—засоби для охорони здоров'я, для життєвого комфорту, освіти та й розваги трудящих мас. А буржуазний спеціаліст, що й вірою та правдою зуживає свої здібності на службі робітничо-селянській державі, все ж—з огляду на свою класову приналежність—ставиться до поступу в природознавстві й техніці без порівняння індиферентніше. Адже наслідки того поступу вже не йдуть у формі зиску з капіталу на користь його суспільній верстві. Він бере участь у будіванні чужої, та почасти може й ненависної йому культури—скільки він не почав іще симпатизувати нам, переборюючи свою класову орієнтацію—тільки проти власної волі. І знову ми бачимо, що інтереси „людства“ відносно технічно-природознавчого поступу повні противенств і розколоті.

Третій випадок доводить нас до теми цієї нашої статті,—це такі капіталістичні країни, як сучасні Америка, Англія і Німеччина. Без огляду на певне гальмування промисловости з боку приватно-власницької капіталістичної монополії, буржуазія тут у цілому

технічними поліпшеннями зацікавлена як найбільше. Вони підвищують відносну надвартість, дають тому, хто їх вигадує й використовує, певну — хоч, проте, тільки скороминущу — перевагу над конкурентами. Тим то ми й бачимо, що в буржуазному суспільстві на гроші (себ-то на бариші) буржуазії утримуються могутні природознавчі інститути. Ледве лише, рано чи пізно, з цього можна сподіватися бариша — буржуазія в запеклім завзятті підтримує природознавство й техніку в усіх царинах свого панування.

Супроти того з робітниками в цім історичнім періоді справа стоїть не зовсім так само. Ми поминаємо тут ті ступені, що їх взагалі проходить пролетаріят у своїм відношенні до природознавства й техніки. В кожному¹⁾ разі організаційно й свідомо розвинутий пролетаріят не добачає в машині — як пізніше, коли він уже панує — неодмінно помічника і друга. Інтелігентний робітник почуває, звичайно, чарівні можливості, що лежать у кожному технічнім удосконаленні як-раз для нього і для йому подібних, але брутальна буденщина вчить його разом з тим, що до завоювання влади вони лишаяються не чим іншим, як тільки-ж можливостями. Його досвід учить його, що поки-що кожне матеріяльне переустаткування в його підприємстві загрожує йому і частині його товаришів звільненням і безробіттям, або ж — от як фордівська подача биндою та інші „благодаті“ капіталістичного тейлорізму — підвищенням висмокування його робочої сили. Отже позиція модерного робітника в буржуазнім суспільстві відносно природознавства й техніки — повна противенств, як це взагалі цілком і відповідає повному противенств станові цього суспільного ладу.

В однім лише пункті уже й за капіталізму класовосвідомий робітник є непохитним другом природознавчого думання. Це саме — в царині світогляду. Буржуазія всіма засобами силкується затримати робітництво на шаблі безглуздої, брехливої й реакційної релігійної ідеології. Супроти того робітник знає, що його релігійно задурений товариш — як звичайно — є кепським класовим борцем, і тому він усіма силами намагається створити чітко науковий світогляд, як у своїй власній голові, так і в головах своїх класових товаришів. В той час, як буржуазія переповнює свою філософію найдурнішими містичними, наперфумованими релігією елементами, від робітника, що не на життя, а на смерть бореться за своє визволення, сама натура й суспільство вимагають стопроцентного природознавчого світогляду. І так шляхом тяжкої та з боку буржуазії всіма засобами перешкоджуваної самоосвіти — класовосвідомий пролетаріят озброюється всіма істотними основними знаннями новітнього теоретичного й практичного природознавства. Так блискучим діалектичним чином природознавство стає пролетаріатові в його боротьбі за допомічну ідеологічну зброю для скинуття капіталістичного експлуататорського ладу і разом з тим за зброю до знищення всіх тих перепон-обмежень, що досі по більшості країн світу заваждали робітникам бути друзями всякого природознавчого й технічного поступу без застережень.

¹⁾ Більш детально ми виклали це в нашому творі „Наука буржуазного суспільства“ (Berlin 1922, Харків 1925).

2. МАРКСИЗМ І ПРИРОДОЗНАВСТВО

Що великі провідники революційного робітничого руху з найжвавішим інтересом ставилися до розвитку природознавства, це — тільки один з наслідків що-йно заокреслених фактів. Відомо, з яким ентузіазмом привітав Маркс поступотворчі ідеї Дарвіна на полі біологічної науки розвитку. Енгельс в „Антидюрінг“ові, в своїй „діалектиці природи“ і в багатьох інших місцях довів, що він цілком стояв на рівні природознавчої думки свого часу, що він, на ґрунті матеріалістично-діалектичної методи, був далеко далі від свого часу, почасти навіть у царині природознавства. Так само й Ленін, як і Маркс та Енгельс, стежив за поступом у природознавстві з найгострішим інтересом. Його праця про „Емпіріокритицизм“ свідчить про його ґрунтові обізнання з наймодернішими змінами, напр., у теорії фізики. Лого листи до Горького — блискучий доказ тому, що він, подібно Марксові й Енгельсові, уважав безкомпромісову наукову точку погляду в світогляді за неодмінно потрібну передумову повнотою розвинутої пролетарської класової свідомості. Знов же й Бебель, як відомо, не поступився перед буржуазією в цій царині ані чим. Він усе своє життя був смертельним ворогом не лише усякої церкви, а й усякої релігії.

Повним противенством цьому — і саме в Німеччині — є післявоєнна соціалдемократія з її реакційною практикою та її відповідно тому реакційно збудованою ідеологією. В новій програмі цієї партії ми знаходимо аж надто разючу терплячість до релігійних течій і новотворень. З 1918 року, як що заходить мова про (фактично — чисто буржуазну) „народню освіту“, то в неї раптом розкривається серце для нової, сказати-б, неофіційної соціалдемократичної „народної церкви“. Пауль Гере вигадав понад те якогось нового „невідомого Бога“, власноручно скомпонувавши на його пошану обіймистий ритуал з молитвами й антифонами. Соціалдемократичний міністер Радбрух має на думці „релігійно оновлювати“ робітничу молодь. Зеверінг присягав за релігійною формулою. Дочка Фріца Еберта вінчалася церковним шлюбом, а самого Еберта поховано церковним способом. Над домовиною першого німецького президента в Гайдельберзі пишеться не якась емблема пролетарського соціалізму, а символ реакційної християнської релігії — велетенське розп'яття.

3. НІМЕЦЬКІ РОБІТНИКИ НЕ ДОЗВОЛЯЮТЬ ЗАДУРЮВАТИ СЕБЕ

А все-ж не можна думати, що німецькі робітники, навіть ті, що в багатьох політичних питаннях ідуть за соціалдемократією, так просто й „жлуктять“ підсовувану їм нині з такою уважністю релігійну юшку. Аж ні скільки! Сотні тисяч справжніх індустриальних робітників у соціалдемократичній партії, не вихоплених з їхнього класового оточення, як їхні продажні ватажки, — красно дякують за всі спроби підмінити той аж надто серйозно жаданий ними клятий соціалізм сочавичною юшкою християнських фраз. Знаменна річ, що пролетарський вільнодумчий рух — навіть і в лавах класово-свідомих

соціалдемократів - робітників Німеччини — ніколи не грав такої ролі, як саме нині. От, напр., за других президентських виборів частина пролетарських вільнодумців, будучи членами чи прихильниками С.-Д. П., просто покинула свою партію і голосувала за комуністичного робітника Тельмана. Примітивний класовий інстинкт не дав цим соціалдемократичним робітникам віддати свої голоси „християнському попові Марксові“, чію кандидатуру підтримувала С.-Д. П. У виборчій тактиці своєї партії вони ясно відчували — ще й ідеологічне — зречення їхніх класових інтересів. Не дивлячись на відкол невеличкої групи правосоціалдемократичних елементів з загальнонімецького вільнодумчого руху, все-ж маса соціалдемократів - вільнодумців ще й сьогодні перебуває в „радикальних“ пролетарських вільнодумчих організаціях разом з комуністами та почасти навіть під проводом останніх.

4. ЗБІРНИЙ ПУНКТ ПРИРОДОЗНАВЧЕ Й ВІЛЬНОДУМНО НАСТРОЄНИХ „ЛІВИХ“ РОБІТНИКІВ НІМЕЧЧИНИ — „УРАНІЯ“

З 1924 року, зорієнтувавшись переважно на природознавство, „ліва“ ідеологічна течія знайшла собі збірний пункт в однім журналі, що виходить у Єні з друкарні тамтешньої лівосоціалдемократичної газети, — в „Уранії“. Відносно наочний вплив цього так недавно створеного журналу, як рівно-ж і ґрунтовні питання, що повстали в звязку з його виходом, — спонукують нас спинитися на його характері та на його можливому дальшому розвиткові трохи докладніше.

Ми підкреслюємо заздалегоді: „Уранія“ — соціалдемократичне підприємство. Соціалдемократичне своїм матеріальним походженням, соціалдемократичне редакційним проводом, соціалдемократичне більшістю своїх співробітників. Разом з тим, однак, не підлягає сумнівові факт: „Уранія“ є притулком великої частини тих опозиційних ідеологічних елементів С.-Д.П., що — хоч і як нікчемні та половинчасті в своїй опозиції — все-ж мають істотне значіння для майбутнього розвитку соціалдемократії і для створення певного німецького лівого руху. Тим то всі проблеми сучасної комуністичної тактики вже ясно відзеркалюються в проблемі „Уранії“.

Пояснім тепер, спочатку принципіально і в широких рисах, чого „Уранія“ хоче, що вона робить і який має вона вплив.

Журнал „Уранія“ ставить собі подвійну програму: він хоче викладати своїм читачам як природознавство, так і науку про суспільство. В чепурненьких зошитах, що зовнішньо нагадують популярний буржуазний природознавчий журнал „Der Kosmos“, оживлених фотографіями й малюнками, як також віршами й піснями (з нотами), „Уранія“ подає низку природознавчих, технічних, гігієнічних і соціологічних статей, чії автори — виключно члени С.-Д.П., представники пролетарського вільнодумства чи й інші подібні співучасники робітничого руху. Чотирі ілюстрованих книжки, що щороку дурно надсилаються абонентам на додаток — теж запозичена у „Космоса“ ідея — дають місце для детальнішого викладу певних як принципіальних, так і конкретно-практичних питань.

Що-ж стоїть у „Червоному Космосі“ в статтях, книжках-додатках, піснях і т. д.? Подаємо де-які теми, щоб позначити основні тенденції.

Природознавство в найширшому змісті цього слова бере більше місця, як суспільні науки. Ми знаходимо тут різноманітні основні відомості (їх не досить, на нашу думку): про атомну теорію, про основні проблеми біології, про розвиток новітньої фізики, про дарвінізм і ламаркізм, про істоту й історію техніки і про чимало ще чого иншого. Тут критик-марксист одразу зауважує наївність, що з нею автори взагалі підходять до своєї роботи. Крім як у книжці-додатковій I. Schaxel'я, проблема діалектичного трактування природознавства не ставиться взагалі. Розвідки щиросердно обслуговуються переддіалектичною методою. Можна і повинно навіть, не вчинивши нікому несправедливості, сказати про велику більшість співробітників-природознавців що вони, очевидно, ніколи не читали енгельсівських вказівок у „Анти-дюрингові і в інших місцях про необхідність діалектичного трактування природознавства, не кажучи вже про те, щоб хоч спробувати повести роботу відповідно до цих вказівок. В першому календарі „Уранії“, відновідално підписаному д-ром Рудольфом Lämmel'ем, говориться, напр., про Гегеля, що „він своєю безглуздою натурфілософією“ на десятки років дискредитував філософію“. З подібним відношенням до найбільшого філософського предтечі марксизму (а з ним — скільки тут маємо свідому програму — пан Леммель мусив-би лишитися доволі самотнім), з таким відношенням ні в яким разі не можна опанувати матеріалістичну діалектику надто глибоко. (Ми наважуємося згадати при цій нагоді, що хоч енгельсова „Діалектика природи“ і ленінів „Емпіріокритицизм“ ще й досі не вийшли на німецькій мові, то все-ж, напр., совісний виклад останньої праці можна було одержати в німецьких книгарнях уже влітку 1924 року). Від великого „ревесансу“ марксизму, що, повставши від Леніна й РКП, починає сповнювати новими теоретичними імпульсами цілий пролетарський світ, — не знайти в цьому нашому „червоному“ природознавчому журналі ні найменшого сліду. Це, як ми ще бачитимем, ніяким чином не антибільшовизм. Це значить тільки, що тут, як і в цілій лівій німецькій соціалдемократії, передвоєнний теоретичний рівень не перейдено ні на рисочку.

Як другу категорію матеріалів, числом значно ширшу за принципиальні, знаходимо ми окремі статті з різноманітних царин неорганічного й органічного (біологічного) природознавства. Від озерноводних поліпів і мешканців океанів до грибів і птахів, від мандрівок на лоні природи в різні часи року — до обговорення найновіших технічних винаходів, от як флетнерівський ротор чи радіо, — подається в журналі чимало чого путящого, і за широкою програмою. Про діалектичне трактування окремих питань тут, звичайно, мови ще менше, ніж у першій рубриці. Більшість цих матеріалів могла-б вільно, без ніяких змін, бути вміщеною в буржуазні журнали подібного зразку, от хоча-б і в „Космосі“¹⁾.

¹⁾ Рівняючи велике число статей про пролетарське плекання тіла пояснюється, принаймні почасти, особливо нужденним фізичним станом робітництва. Закликів до гогого купання, голих гімнастичних виправ і т. д. „Космос“ не друкував-би. Щось подібного — хоч все-ж не на ґрунті пролетарської скрути — можна було-б знайти

Інакше стоїть справа, звичайно, в царині суспільних наук. Тут трактуються почасти справді питання, що можуть мати місце тільки в пролетарському журналі. За науку суспільства скрізь визнається марксизм, хоча й доволі безбарвний марксизм, щось на зразок марксизму австрійської соціалдемократичної школи. Центральних суспільствознавчих постановок питань уникається, навпаки, — суспільні проблеми розгортаються здебільшого лише в тій мірі, скільки їх зв'язано з природознавством та технікою чи „реформуванням життя“. Тут ми читаємо, напр., про значіння суспільствознавчої праці взагалі, про реформу побуту і класову боротьбу, про робітничий рух тверезості, про етику й природознавство, про поширення освіти і т. д. Далі йдуть звістки з-за кордону, і тут, здебільшого з наближенням до революційних настроїв, оповідається: про життя англійських робітників, про політику французького пролетаріату відносно населення, про Індію (зі стриманим визнанням точки погляду нашого товариша Роя), про нафтову політику та історію релігії (в двох окремих додатках), нарешті — про культурні досягнення Радянського Союзу в царині народнього здоров'я. Статті про Радянський Союз, як взагалі і всі нотатки про нього, — доброзичливі, почасти навіть одверто дружні. Найбільш щиро ставиться до російської революції та її принципів Юліус Шаксель. Історія релігії починається типовою присягою історичному марксизмові, а закінчується найнуднішою „психологією народів“.

Таким є публіцистичний хребет журналу. Його оздоблюють пісні й вірші, де поруч революційних віршів, от як марш руських червоногвардійців (в кінці першої книжки) та пісня волзьких бурлак, міститься почасти нестерпна толерівська й інша сантиментально-пацифістична писанина. Безглуздо й жалюгідно кричить з цієї природознавчо-суспільствознавчої мішанини вся половинчастість і нерішучість німецької с.-д. партії.

Розділом, що сам говорить за себе, є, звичайно, вже згаданий вище календар. Герої цього календаря (на 1926 р.) — Бернштайн і компанія, великі „реальні політики“ реформізму. Великою пошаною відзначено й Бісмарк, чий закон проти соціалістів делікатно замовчано. Адже, за думкою дядька з календаря, Бісмарк — „найбільший державний діяч Німеччини“! Зате значно гірше змальовано революціонерів усіх часів. Вже „кривавому“ Кальвінові дається відчуття, що він не був пацифістом. Дантон, на думку складача, „без глузду скарав на гільйотині тисячі народу“ — ультрареакційна історична брехня, що нею перед війною не паскудив собі язика навіть найправіший ревізіоніст (напр., Блох). Про Гегеля, що накоїв стільки шкоди своєю філософією, ми вже згадували. Цікаво, далі, що в літературних порадах рекомендується всякого сорту сміття, от як „земельна реформа“ пана Дамашке та „Радикалізм у німецькому робітничому рухові“, злиденна брошурка Курта Гайера, що виводить увесь революційний рух Німеччини з незадоволення потреб полового життя

і в буржуазному юнацькому рухові. Та це ще не закид. Закинути голій гімнастиці треба було - б тоді, коли - б вона ставала певного роду новою релігією. Культурою голізни цілком класової боротьби не заміниш! Тут небезпека опинитися в сучотках „реформаторства життя“ — лежить на долоні.

де-кого зі здичавілих інтелігентів. І ні одної згадки про Карла Маркса та Фрідріха Енгельса! Коли-б цей календар позначав нову лінію „Уранії“, то вся рація її загинула-б. Це значило-б, що в останню хвилину впливи соціалдемократичного парткерівництва — а проти останніх у Єні досі так уперто оборонялися — все-ж досягли перемоги. Вся наша розвідка про „Уранію“, як про орган представників певного лівого крила в Німеччині — втратила-б останній ґрунт. Проте, поки-що ми гадаємо, що цей календар — тільки збочення, хоч і катастрофічне, звичайно. Тільки цілком гостре зречення його може знову налагодити вчинену ним шкоду в очах робітників з чистим класовим відчуттям.

5. ПІДСУМКИ Й КРИТИКА

Припустім тепер — а ми гадаємо, що з нашого знання відносин ми можемо це припустити — що в календарі висловлено приватні думки людини, що протистоїть редакції журналу і що нині, нарешті, вилетить з нього на свіже повітря. Тоді ми маємо тут в усій його вазі питання про освіту пролетарського лівого крила в Німеччині, ще й на культурному полі. Ми знаємо трохи англійський лівий рух, саме з його освітнього боку, „плебс“-рух і робітничі коледжі. В Англії комуністи заздалегodi мали ініціативу відносно багато де-чого, що виявляється там тепер як рух меншости, то-що. В лівих журналах, от як хоча-б у „Sunday Worker“ вплив комуністи мають поважний. В німецькому лівому русі ми маємо діло, навпаки, почасти з цілком іншими відносинами. „Уранія“, напр., перебуває не тільки матеріально в руках соціалдемократичної установи, а й її видавництво та редакція ведеться хоч і лівими, та все-ж соціалдемократами. Нас, комуністів, запрошують до співробітництва. Друкують приязні речі про Радянський Союз, в книжці про Індію стають на нашу позицію, з наукового твору автора цієї статті передруковують значний уривок, приєднуючись до нього. Головування над усім об'єднанням передають великому прихильникові більшовиків, проф. Шакселеві. На конференцію співробітників запрошують групу партійних комуністів. Ми виступаємо там, критикуємо, пропонуємо зміни. Ухвалюється, що ми можемо заступати нашу думку без застережень, що ми свій світогляд у запропонованих автором цієї статті англійському й хінському номерах можемо висвітлювати як хочемо повно. На всі умови, поставлені автором за порозумінням з німецьким Ц. К., — згоджуються. Що-ж далі?

Коли безглуздя, от як той календар, більше не повторюватимуться, коли природознавча постановка питань поглиблюватиметься діалектично, коли в суспільствознавчій рубриці ставитимуться серйозні питання і ми зможемо обмірковувати їх з лівими соціалдемократами в одвертій дискусії, як ці справи дискутується хоча-б у органах англійського лівого руху, коли нам справді — а не на словах лише — дадуть змогу співробітничати в реорганізації журналу, — тоді, що правда, тільки тоді, тут може повстати орган, що на культурному полі стане збірним пунктом класовосвідомих елементів лівого німецького робітничого руху.

Ми гадаємо, що англійський шлях був би кращий. Однак, ми мусимо, раз відносини в Німеччині випадають инакше, ніж по той бік каналу, спробувати створення класовосвідомого пролетарського єдиного фронту і за менш сприятливих умов. Роля й значіння комуністичної партії при тім зовсім не обмежуються; навпаки, вони набувають цілком особливої ваги. Це була-б тільки ліва дурість, — не починати роботи тому, що вона змушена розпочатися за неприємних умов. Було-б справжнім свинством у справі лівого єдиного фронту знехтувати ролю й лицем комуністичної партії, щоб за всяких умов хотіти тільки запевненого, хоча-б на шкоду власним принципам. Мистецтво правильних компромісів — це-ж основа ленінської реальної революційної політики. В випадкові з „Уранією“ як у шклянці води відсвічує вся сума проблем, що перед нею стоїть тепер німецька комуністична партія на всіх ділянках робітничого руху.

1/XII—25.
Frankfurt a. M.

О. БІЛЕЦЬКИЙ

Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року¹⁾

2

Російська революційна проза починає свою історію від 1918-1919 р. Наша — молодша: „Сині етюди“ Хвильового — перший етап її розвитку — видрукувано 1923 р. Кажучи просто, треба признатися, що іще рік-півтора тому говорити про післяжовтнєву українську прозу було досить трудно. Сім письменників ще не становлять белетристики. А їх було лише сім, якщо повірити свідченням сумлінного „Підручника історії української літератури“ — єдиного, що довів цю історію до наших днів і неохочий упереджено замовчувати правду. І сказавши про цих сімох (з них двох завчасно вирвала смерть з письменницьких рядів — Г. Михайличенка та А. Заливчого — і мова власне йшла про п'ятьох — М. Івченка, В. Підмогильного, Г. Косинку, М. Ірчана та М. Хвильового), автор підручника назвав ще ряд авторів, про яких нічого було сказати, крім того, що вони „потроху виявляють свою творчу індивідуальність“. А втім з люб'язністю прихильного до сучасності історика наприкінці свого огляду він оптимістично зауважував, що за найближчих років — „ми будемо спостерігати в українській літературі блискучий розцвіт прози, як це вже й сталося в Радянській Росії“.

Про розцвіт нам думати, мабуть, завчасно. Якби те, що нині врунилося, зараз-же розцвіло — виявилось-би, чого доброго, багато пустоцвіту. Немає ще цього розцвіту і в Радянській Росії, де ґрунт більш підготовлений і де минулий, приміром, рік визначився друком таких великих (по-різному) творів як „Цемент“ Гладкова, „Барсуки“ Леонова, „Города и годы“ Федіна. Це вже досягнення, але і їх для розцвіту замало і вони не є тими шедеврами, яких можна сподіватися в майбутньому. А тим часом умов розвитку нової української літератури не можна порівняти з тими, в яких твориться нова російська. Організація нового читача, шукання нових форм для нового змісту, шляхи до цих нових форм, відповідна рівнобіжна робота теоретичної думки — все це і там натрапляє на труднощі — але відбувається налагодженіше, досягається легше. Не кажемо вже про те, що російська література не переживає нічого схожого з наслідками штучного та важкого розриву, який відокремив наддніпрянську Україну від Галичини і позбавив Галичину змоги брати участь своїми живими силами в будіванні нового життя й літератури. Нарешті, не

¹⁾ Почат. див. „Ч. Ш.“ № 2.

зважаючи на не раз оголошуваний у Радянській Росії розрив з традиціями, ці традиції в галузі літературній мають багато сили і нерідко дуже плідотворні. Молоді російські автори багато дечого навчилися в Горького. Мистець — Лев Толстой у свою чергу був за вчителя не самій тільки Сейфуліній. У нас таких сильних традицій не було й не могло бути. Принаймні, наша молода проза всіма способами намагається їх перемогти.

А в тім це стосується не до всіх її представників і зокрема не до всіх явищ прози багатого на жнива 1925 року. Винниченко, Коцюбинський, Стефаник ще мають своїх наслідувачів. Серед книжок 1925 р. ми можемо виділити для розгляду в першу чергу деякі, де традиції ще досить сильні.

Така, наприклад, нова книга М. Івченка „Імлистою рікою“. М. Івченко — один із старших і першим своїм збірником він дебютував ще 1919 року („Шуми весняні“). Вже тоді критика відзначала незначну ступінь оригінальності в його творчості. „Знайдете тут і од Коцюбинського й од Винниченка, од Чехова й од Андрєєва, од Гамсуна й од Арцибашева... різні елементи переплутуються між собою і це збиває з певної відповіді на питання — чи автор дійсно шукає, чи лише випадково одбиває на собі те, що йому сказала остання з прочитаних книг, останнє з літературних вражіннь“, писав тоді С. Єфремов у „Книгарі“. Безперечно, ми мусимо вважати за заслугу письменника, що він не почав, як це багато де-хто робить, шукати оригінальності за всяку ціну після цього і подібних зданнів. М. Івченко дивиться, очевидно, на своє письменницьке діло серйозно, друкувати не поспішає, не прагне і все надруковане неодмінно видати окремими книжками. В новому збірнику зібрано речі, датовані від 16-го до 1924 року — наслідок майже 8-літньої роботи. Є тут і велика передреволюційна повість „В рідній оселі“ — і ряд творів, написаних уже по революції і звязаних з нею тематично. В них іноді змінюються звичайні дієві у Івченка особи і замість селян-хліборобів ми бачимо фігури інтелігентів, що так або инакше стали попутниками революції, але, як побачимо зараз, суть оповідань Івченка від цього змінюється мало. З різними відтінками у нього повторюється по суті одна дієва особа, оточена різними іншими — але ці інші завжди на другому плані, потрібні переважно лише для того, щоб зав'язати нескладну і повільну дію, щоб надати оповіданню хоч аби яку подобу сюжетности. Ця особа — селянин іноді з усіма рисами зовнішньої реальности, але селянин зовсім не натуралістичний. Це — носій своєрідного більш ліричного, ніж філософського пантеїзму культу „Землі“, всеплодючої матери“, що розуміє і буйну радість весняної природи і голос таємничо-неосяжного степу, що вірить в єдину й безпосередню правду, „що повстає просто з землі“, та мріє „тисячі-тисячі років жити, щоб висмоктати всю силу земної любови“. За вихідний пункт для утворення цього образу були авторові реальні спостереження. Збірник „Імлистою рікою“ дає легко простежити, як протягом років письменник відходив від цих спостережень далі й далі. У творах 1916-1918 р. він ще відзначає кілька варіантів укоханої ним особи, цікавиться завданням утворити типи, здібні бачити реальні обставини, що оточують героїв, в усій їхній

мізерності. Земля прекрасна, але люди зробили її темною і брудною; одворотні, брудні хати, де по вікнах, по лавах повзуть довгі вусаті таргани, де заплісніли, закурилися невеличкі віконця, де всюди сила старих, непотрібних, недбало розкиданих, розірваних та поламаних речей, де життя нудне й одноманітне („Чорні ріллі“, „В рідній оселі“). Дієві особи перших оповідань збірника ще недалеко відходять від народницького канону: такий старий хлібороб Степан, що за плугом забуває про всі пережиті смутки („На весні“), й особливо Федір, про смерть якого розказано так, як розповіла-б благочестива легенда про смерть праведника („В рідній оселі“). В творах 1922-24 року той самий персонаж починає змінити свій одяг. Тут ми бачимо, приміром, його у вигляді інтелігента, що свідомо пристав до комунізму і б'ється в червоних рядах, але й цей інтелігент повний віри в „правду землі“, жде, що „розлітеться знову люд по землях, обсадить будівлі садами й квітниками“, зненавидить сіре брудне каміння, що люди нагромадили в містах собі на лихо. Іноді це — колишній актор, нині продагент, що цілком випадково щасливо визволився з бандитських рук; тікаючи від них, чує він у душі своїй „глибокі тужливі пісні“: „це я співав землі моїй“ („Смертний спів“) — так само, як чув і співав їх селянин у казці 1919 року „Мужича пісня“: „Землице, матінко рідная. Травице моя, ласкавице“. І навіть незаможник Кіндрат, після років напруженої боротьби, коли душа його ніби вже стала холодною й залізною, повертаючись до старого культу, бачить сні про молоду землю, уквітчану квітами після довгої льодовикової доби, упивається теплою тугою весни, питає сам себе: „як може людське серце вмістити всю радість весняної землі“? — а на ранок збирається до міста на з'їзд Комнезаму („Земля в цвіту“). Очевидно, що цього Кіндрата автор не мислить реалістично, що ми не мусимо його уявляти незаможником у стилі „97“ або „Комуни в степах“. Тут зовсім інша справа: всі ці Федори, Вільгельми, Мірти, Кіндрати, всі ці неназвані власним ім'ям „я“ — тільки символи авторських думок та настроїв, тільки різні еманції того самого творчого „я“.

За межі цього ліризму, що проймає кращі з останніх творів М. Івченка, автор пробує виходити рідко, і не можна сказати, щоб виходи ці були особливо значні („Векша“, „Пан Коломбицький“). В цьому ліризмі, що досяг саме у таких творах, як „Горіли степи“, свого апогею — є основна риса М. Івченка, ні в кого не позичена, не зважаючи на настирливі аналогії — і в новітніх оповіданнях вона дає себе відчувати мабуть прикріше, ніж раніш. В повістях та оповіданнях 1916-1919 р. йому давалося іноді бути більш об'єктивним. Допомагали і сторонні впливи: Коцюбинський, народники та російська література. Само собою постає, приміром, зіставлення повісти „В рідній оселі“ з „Мужиками“ Чехова. І тут і там одна схема: відірвавшись від землі, чужа людина приходить назад додому, спостерігає оточення новими чужими очима, відчуває взаємне де-далі більше нерозуміння й ворожість, відчуває безглуздість, незграбність сільського життя, але й сама не змогла-б допомогти, зарадити цьому. „І все робиться, як сотні років тому назад і хоч-би тобі хоч на краплину змінилось. Бідніє люд, земель меншає, а обробляють так, як і раніш — толку мало з цього“ — „і коли тільки прийде хто-небудь,

хто їх виведе на кращий шлях, розколунає все їхнє життя, покличе їх до чогось нового. Мабудь, ніхто й ніколи" і т. д. Такі промови звучать зовсім по-чеховському. Але й у Чехова немає ознаки цієї пожадливості й любові до землі, що досягають високого патосу у згаданому образі старого Федора, який у російській літературі нагадує щось далеко раніше — „Пахаря“ Д. В. Григоровича. Городянинів Чехову, як і його героєві, чужий у „Мужиках“ — сільський світ: він зображував розклад старого села. М. Івченко в цей розклад не вірить, настроям своїх „Чорних ріллях“ не піддається — і його останній (за порядком оповідань у збірнику) герой, незаможник Кіндрат, міркуючи про городян, їх не розуміє, їм дивується: „невже-ж і в них нема... відчуження чогось іншого по-за роботою?“

Інше — це, звичайно, лірична побожність перед Землею і цілковите єднання з нею. Ми що-йно сказали, що в цьому ліризмі головна своєрідність М. Івченка й головна чарівливість його оповідань. Що залишилося-б у них без цього? Проблема сюжетности авторові виразно нецікава. Різноманітності типів, глибини побутових спостережень в останніх його творах немає. Кінець-кінцем немає в них і багатства думок. Революція має деякий відбиток в цих оповіданнях, але не видно, щоб автор її глибоко пережив, щоб вона зробила „революцію“ в його творчості. Сила М. Івченка — в пантеїстичному ліризмі, але він-же поки-що і перешкоджає його талантові далі розвиватися. Він перешкоджає авторові утворити справжню прозу — особливий тип художнього мислення, в нашій літературі ще не віддиференційований як слід від поезії віршованої. А втім серйозне чинення авторове з своєю письменницькою роботою дає сподіватися, що він не спиниться на досягнутому ним і все-таки ще далекому від сучасності ступневі. Зрозуміла річ, зближення з сучасністю ми вбачаємо не в чиненні з „сучасним“ сюжетом, що розгортається в якійсь доведеться або в традиційній формі. Якби це було так, Б. Антоненка-Давидовича, автора книги „Запорошені силуети“, довелося-б вважати вищим за М. Івченка. Але це звичайно не так. Чи погано це, чи добре, М. Івченко опанував обрану форму; що до автора „Запорошених силуетів“ — він з формою бореться, але вона йому ще не піддається. Не в пригоді йому і допомога літературних предків, що є до того-ж недоречна (на взірець, приміром, недоречних розмов про полові питання в першому оповіданні книги). Сліди цієї боротьби весь час впадають в очі. По-перше, в самому заголовку книжки: „Запорошені силуети“ (чому власне „силуети“? і чому вони „запорошені“?). Адже це зовсім не дрібниця, як назвати книгу: вибір назви — також художній акт, що має значіння не для самої лише книжко-торговельної вітрини. У нас ще не виявлено в цьому розумінні майже ніякого мистецтва — а подивіться-но, які вибагливі в своїх заголовках французи та німці, як удосконалено в цьому розумінні російську літературу! — По-друге, ті самі сліди боротьби в самих темах. Від сатири автор перекидається до сантиментального оповідання, від безсюжетного нариса до чогось схожого на новелу, від героїчної романтики до гуморески в чеховському стилі. Ніби поки-що йому однаково, про що саме писати: чи про те, як по жертвувала собою для революції Синя Волошка, чи про те, що тов. Бурдун не буде

ні в якому разі пити самогону, чи про те, як гинуть на пероні вокзалів голодні, чи про те, як старий пес, викоханий у передреволюційній казармі добре відчув себе, прибудившись і до червоної казарми. По-третє, нарешті, — в стилі. Хочеться дати ефект сердечного ліризму, а, не до речі прислуговуючись, пам'ять підсовує заявлені шаблони: „айстри далеких спогадів“, „перламутрові ранки наших мрій“... хочеться дати героїку революції — і з'являється вартовий Чапенко, в морозяну ніч на чаті згадуючи історію Фавста — або невідомо для чого трипочуть та шепчуть тополі, багатознавці, спокійні, горді — тим часом як міськими вулицями денікинці гоняться за комуністом. Сатира — зривається на грубий шарж, і навряд чи кого нашішть неймовірна історія про просвітян, що винесли, ідучи з охрестами, портрет Шевченка і раптом затурбувалися, що зображений на ньому Тарас у шапці. Дуже часто перо зраджує письменника: одно з найкращих оповідань „Сонячні плями“, де так вдало змальовано рідкі в нашій белетристиці зразки „оповіди“¹⁾ (лист посланий від райпродкомісара Шийки до дяківни Романіки, його промова на мітинзі то-що) — оповідав у стилі В. Шішкова або Зоценка — зіпсоване вставкою про те, як „під Оріховим курів бій залізний, в гармати ненавистю кований“, і зовсім зайвою кінцівкою про „байдужі патріархальні верби“, які мовчать і мріють (як тополі в оповіданні „Комуніст“). — „Про що могли мріяти боромлянські верби?“ лірично питає автор, а нам, читачам, це ані трохи не цікаво і, посміявшись до схочу над дурнуватим Шийкою, ми не хочемо (і не можемо) вдаватися в ліричну задуму про верби.

У письменника немає єдності в стилі — бо немає і єдиної виробленої ідеології... Але, написавши ці слова, відразу-ж згадуєш непозбавлені правдивості скарги автора „Силуетів“ на диспуті про сучасну українську літературу в ВУАН. „Коли являється письменник у ту чи іншу організацію, то його перш за все питають: в яких організаціях ти був, який у тебе стаж, цікавляться ідеологією, але зовсім не питають і не цікавляться самою суттю того, що утворює письменника, його здібністю, його творами“ — казав Б. Антоненко-Давидович. А вже-ж, звичайно, якщо це так буває, це негарно: як-же, справді, зважити письменника, не цікавлячись його писанням? Але з цього не випливає, що письменницька суть є щось незалежне від ідеології. У людини може бути вироблена, стала ідеологія, але може не бути письменницького таланту, це так; але правильно й те, що художня (формальна) досконалість неможлива без виразного, виробленого світогляду. Одно з одним неподільне: а якщо одно від одного відокремлюється, музика зараз-же починає фальшувати — і на жаль не раз це фальшування голосу чуєш, перегортаючи сторінки „Силуетів“. А втім, це-ж перша, якщо не помиляюсь, книга. Сказати тільки на цій підставі, що дебютант зазнав фіяско, ніяк не можна.

І. М. Івченко й Антоненко-Давидович мають досить помітні коріння в передреволюційній українській прозі. Група письменників, до яких ми тепер перейдемо, це коріння також має, але звязки її з Жовтнем глибші й безпосередніші — так само, як і звязки з основопо-

¹⁾ Російською мовою — „Сказ“.

ложником справжньої нової української прози, автором „Синіх етюдів“ та „Осени“ — М. Хвильовим. Для нього минулий рік був роком не так художньої роботи, як роком полеміки та боротьби, що розворушили молоду українську белетристику, яка була почала опочивати на лаврах. Полеміка триває і тепер — то на сторінках „Культури й побуту“, то на сторінках „Плужанина“ та інших видань і розглядати її ми не станемо. Для письменницької братії вона більш присутня, ніж для читачів, яким, маючи справу не з літературними маніфестами, а з художньою продукцією, трудно було помітити різницю, залежну від того, що автор належить до того чи іншого літературного угруповання. Різниця мабуть і взагалі була невелика. Недаремно-ж ті самі імена траплялися иноді і в списках членів „Плугу“ і в списках „Гарту“ (О. Копиленко, І. Сенченко та інші). Може з утворенням „Вапліте“ („Вільної Академії Пролетарської Літератури“) ми її відчуємо. Поки-що не слід забувати, що той самий М. Хвильовий, що нині воює з „Плугом“, у свій час — якщо не „юридично“, то фактично — був за одного з головних художніх керівників „Плужан“, своїм впливом допоміг їм визначити нові шляхи і ще перед „Камо грядеші“ й „Думок проти течії“ в своїх художніх творах накреслював теорію нової прози, потрібну для молодих авторів, що вийшли після Жовтня на літературне роздоріжжя. — „Переспівувати — не творити, а малювати. І читач — творець, не тільки я, не тільки ми — письменники. Я шукаю і ви шукайте. Спершу від новаторів — і я теж. Це нічого: від них, щоб далі можна“... „Завдання художника полягає зовсім не в життєвій правді: в художній“ — ці й інші подібні їм, нині такі загальновідомі слова глибоко западали в думки, помагали визволятися „з лабетів просвітянської літератури“ задовго ще перед початком славнозвісної від нині дискусії 1925-26 р. Наука ділом завжди показовіша, ніж викривання та напучування...

Звичайно і листи до літературної молоді Хвильового (ці неперевіщені його опонентами зразки літературної полеміки та памфлету), матимуть своє конструкційне значіння. По чім знати, може почасти під їхнім впливом починають виразно підвищуватися вимоги письменників до власної продукції. Художники стають „вибагливішими“ і в цьому самому вже важливе досягнення нашої молоді літератури.

Про вплив Хвильового вже й писалося й говорилося чимало. Його зазначувано — і в способах будови оповідання, і в ліричних вибухах, і в доборі імен, осіб, і в назві місць і в конструкції фраз і т. д. Він досить виразно, насправді, впадає в очі в деяких творах П. Панча, в давніших творах О. Копиленка, у Сенченка й у В. Вражливого, у Микитенка й Жигалка, не називаючи багатьох інших. Засвоюється попутно і ті способи, що їх сам Хвильовий узяв у „новаторів“, зокрема в Пільняка (з останнім у нього так багато облудної схожості при глибокій і часто непомітній поверховому поглядові різниці). Такі, приміром, історичні ремінісценції Пільняка (від революції — до усобиць XVII ст. і далі до сарматів та гунів), вдало засвоєні Хвильовим — але вже малопереконавчі в белетристів іншого складу, що підлягли лише впливові автора „Синіх етюдів“. Читаючи, приміром, у Панча в повісті „Реванш“ про те, як —

спросоння дрижали кам'яниці й кутались у димові завіси, як у сірі брезенти, а високі дзвіниці хоро марили про багрянці сонця й багряницю Христа, і ввижались ветхим: Смутні Часи, Гермогени, Пожарські, а їдкий дим міста через горні отвори продирався до віктарів і давив на груди" й т. д. —

ви відчуваєте, що відсутність цих „історичних довідок“ міському пейзажеві ані трохи не пошкодила - б. Механічне засвоєння техніки Хвильового починає ніби йти на зменшення — але в белетристиці 1925 року його ще досить. Знаменита, своєрідна „Свиня“ починається, як ми всі пам'ятаємо, цитатою з зоології: „Має 44 зуби. *Sus domesticus*“ і т. д. Коли така сама, тільки ботанічна, цитата — і не одна, а цілих дві разом в'їжджають в текст невеличкого оповідання І. Сенченка „Тирса“ — вам здається, ніби автор хотів дати пародію на Хвильового: тільки ця пародія чомусь не вийшла чудною.

Але значіння „Синіх етюдів“ та „Осени“ для молодшої української прози звичайно не вузько технічне. Вплив цих книг ширший. Вони по суті визначили все коло тем нашої революційної белетристики і випадки виходу з цього Хвильовим накресленого кола почалися порівняно недавно. Три основні жанри накреслила проза Хвильового. Перший — героїка революції (Хвильовий воліє говорити „романтика“) — від співучої, як стара дума, „Легенди“ до високо трагічного „Я“, що силою своєю не має собі аналогій в новітній прозі. Розгортаючи книги групи харківських белетристів, видані 1925 р. — у Панча, Копиленка, Сенченка, Вражливого ми знайдемо не мало тематичних аналогій до цього жанру. „Кіт у чоботях“ Хвильового — і „В ніч“ Копиленка; „Солонський яр“ — і ціла серія бандитських історій у того самого Копиленка, Вражливого, Сенченка то - що. Другий — революційна сатира: зображення обивателя, що до цього часу ще безсмертний, пристосовується до умов нового життя, заражає очищене грозою повітря своїм смердючим диханням, несе в новий побут сморід старої тривіальності. З одного боку — тут „Заулок“, „Свиня“, „Шляхетне Гніздо“ та інші — а з другого „За пустелями сел“, „Будинок, що на розі“, „Сальто-мортале“ Копиленка, „Калюжа“, „Мишачі нори“, „Зелена трясовина“ Панча, „Паштетня“ Вражливого та інші. І третій, нарешті — сатиричне, що інколи переходить в елегію — „горьким смехом моим посмеюся“ — зображення внутрішнього неладу в середовищі колишніх ідейних борців, розпаду, що веде до смутку, до зміщання, до того самого обивательського багна, до моральної смерті. Але цю третю, широко зачеплену Хвильовим царину — його наслідувачі розробляють порівняно рідко і крім оповідання „Ессе homo“ О. Копиленка тут можна назвати небагато інших. Що - ж залишається за межами цього кола або становить його поширення? Це ми побачимо далі, а поки - що спинімося на творах названої харківської групи трохи докладніше.

Почнімо з П. Панча. Саме з нього — хоч - би через те, що дані книжкового ринку свідчать, що з сучасних белетристів його найбільше читають тепер. І ще через те, що почавши Панч свою роботу порівняно недавно (1921 р.), за 5 років розвинув велику діяльність, виявивши себе за здібного різними сторонами письменника — і якщо

не найшов свого остаточного стилю, то - вже став на шлях широкіх та багатих можливостей. Минулого року він видав дві невеликі — „Калюжа“ й „У містечку Б.“ — і дві великі книжки: „Солом'яний дим“ і „Мишачі нори“ (другу, закінчену друком наприкінці минулого, за звичаєм позначено поточним 1926 роком), в сукупності по-над 20 творів, що мають різні жанри, які накреслюють кілька ліній шукання. Перша лінія веде від шаржу до гуморески: комічна стихія взагалі, як побачимо, невід'ємний елемент Панчевої творчості. Від оповідання про простодушність селянина, що задумав обігнати своїм трьохколісним возом автомобіля (хтось із рецензентів цілком слушно не поняв віри, що в сучасному селі є люди, які не мають жадної уяви про автомобіль), до смішної історії спекулянта Зіцермана, що потрапив у тенета, які сам собі наставив — і далі до образу спантеличеного циркулярами обновленської церкви, суперечливими вимогами родичів, незвичністю до нового життя панотця Ананія: шлях, що нагадує почасти етапи розвитку Чехова, з яким у Панча є цікаві збіги і в задумах (порівняйте „Помилку“ Панча і „Злоумышленники“ Чехова — хоч про наслідування або про внутрішню спорідненість цих двох творів не може бути й мови). Проте добротливий, недошкульний гумор, очевидно, не справжня царина Панча. Час вимагає не гумористики, а сатири. І, звичайно, не самої лише сатири. Царина „героїки“ також пориває автора — і аж до кінця 1925 року творчість його хитається між цими двома сферами: з одного боку він робить спроби утворити оповідання героїчно революційного типу, оповідання про великі діла, утворені маленькими і непомітними людьми, що вміли боротися, перемагати й умирати за діло своєї класи; з другого — безперестанно звертається думкою до обивательського багна „Калюж“ глухої провінції, її „Мишачих нор“ то-що. Іноді ця тема вплітається в іншу, як це зроблено, приміром, у повісті „Там, де верби над ставом“ і почасти в інших творах, що протиставлять людей старого світу — борцям та будівникам нового життя. На першому шляху Панч випробував свої сили майже відразу в утворенні великого оповідання, де окремі особи — лише деталі великого тла — Жовтневої революції в українському селі. Спроба вийшла художньо невдала: повісті „Гнізда старі“ й „Там, де верби над ставом“ — не повісті, а конспекти ненаписаних повістей; а зображення подій від Жовтня до наших днів — лише програма можливого зображення. В першій творі поміщика пана Нерубацького протиставлено неможликові Давидові Кузьменкові; у другій селянських обивателів Олексія Люшню та Омеляна Ступу, що примазувалися до всіляких режимів, — неможликам Доробі та Лапшевичеві, одначе, тільки-тільки накресленим швидким пером. Але образи дієвих осіб — навіть не зважаючи на вдалі окремішності у другій з названих повістей — лишаяються схематичним; героїчне тло — навіть не зважаючи на яскравість фарб в окремих місцях (вибух буйної зненависти підчас розгрому садиби пана Нерубацького в „Гніздах старих“) — тьмяне, а чіткість оповідання псує лірично-пісенний його склад, ліричний і в той самий час позбавлений того буйного патосу, що так пориває у Хвильового. І очевидно, відчувши свою невдачу, Панч звертається незабаром після цих двох творів до короткого стислого і матеріалом

і способом передачі оповідання, одмовляючись від лірики, пробуючи утворити справжню епічну прозу в оповіданнях „Земля“, „Дороговказ“ „Смерть Янулянса“—що з них два перші є поки-що за найбільші його досягнення на цім полі. Чіткість та викінченість сюжету, скупе багатство образів та слів, простота, під якою помітно велику пророблену роботу, роблять „Землю“ та „Дороговказ“—одними з найкращих зразків нашої революційної прози взагалі.

Якщо в цих останніх творах Панчеві вдалося, мимо всього іншого, розв'язати для себе і проблему сюжетности оповідання, то в спробах суто-сатиричних—навіть поставити цю проблему було трудніше. Які-ж події, яке „порушення життєвої норми“ можливе там, де вся суть життя в тому, що в ньому нічого не трапляється, вся мрія лише про те, щоб вернувся час, коли й навколо нічого не траплялося?

Великої зовнішньої різноманітності в способах зображення цього життя у Панча немає. Вона стає перед нами на його сторінках в тих самих сталих символах—все одно як зветься містечко, де ми її спостерігаємо—„Зелені могили“, чи „Мишачі нори“, чи „Совине око“. Всюди на майдані, як у давньому Миргороді, величезна не висохла „калюжа“, навколо якої символічно відбуваються зустрічі персонажів та їхні розмови півголосом. Вулицями та базаром вітер гонить між старезними крамницями, гори сміття. День проходить за днем, ночі зливаються в тижні, в місяці і всі вони глухі й сірі, як сови на старих дзвіницях. А за порогом убогих домів, в сімейних квартирах, де на вікнах облізлі геранії, а на покутях прикрашені вишитими рушниками божниці, де, ніби віками зібраний, задушливий порошок піднявся з засижених мухами полиць, на яких стоять порізнені „Приложевия к Ниве“—„кисейна цвіль“, від якої нудьга стискує серце всякої людини, що заблукала сюди з сторони. Тут під шипіння старого грамофону зітхають про добрі старі часи, коли „все можна було дістати“, про загублену можливість спати без просипу „дві-три тисячі літ“, втішаються читанням об'яв на пожовклих уривках старих газет. Така обивательська провінція. Є тут і свої благословенні традиції, постійна тиша, яку іронічно називають сплячкою і ще друга—вимазування воріт дьогтем...

Виблиски гумору рідкі в цих похмурих картинах, написаних жовчним пензлем. Автор сатири лише показує, не втручаючись ні ліричними викликами, ні звертаннями до читачів. Він нещадний до всіх своїх Василів Марковичів, Петрів Миколаєвичів або їм подібних, які раніш сиділи по футлярах, як слимаки в шкаралупах, а тепер—та й то в кращому випадку—повисували голови та й сичать мов гадюки та один з перед одного ніжку підставляють... Не оживляє цих безрадісних картин і звичайна, приміром, у Хвильового лірика природи. Пейзажні вставки невиразні в „Мишачих норах“: „бродив поміж хат вечір прозорий легкий, мов ладо в гаю на галяві“. Цього ладу не побачиш так, як бачиш учительку Анету Павлівну в її дражному пальті й подертих черевиках, які грузнуть в пісок, з портфелем, коли вона йде і фігура її ломиться, як старий віник. Тільки в одному—видатному—нарисі „Зелена трясовина“ пейзажним мотивам дано багато місця: але їхня роль тут цілком особлива. Природа в

цьому нарисі одна з головних дівчих осіб — і яка природа! Чудові весняні ночі слобожанського містечка, що тоне в садах, коли „по-між білими кужілями квіткого ясмину стрибав місяць“, „сплетення гілля творило зелену печеру, ясною оздобою світилися тини, золотою мережею заткались шпориші“ — і звідусіль від берестів до верби гудуть, як трамвай, жуки, шепочуть сади, левади, гаї — „і в тиші гулом гуде гомін, співи, гук... Але вся ця красота тільки „омана“ тільки „зелена трясовина“ і в героя нарису (як і в автора) заснуло під її чарівливістю містечко викликає гнівні, ворожі почуття:

„Все прилипло до землі, як кора до дерева, і вросло в неї, як само дерево. І здавалося, коли - б раптом з фабричного димаря гудок роздер своїм гуком оцей блакитний поділ, все - б від звіряти й до людини прожогом кинулося в нори й завило в розпуці, як виють собаки на пожежу“...

В цім прикрім тоні (чи не збільшенім) мимоволі відчуваєш особисте: автор сам лише недавно із труднощами переміг у собі „сільське“ і може з зайвим аскетизмом відхрещується, як від чорта, від чарів буйної землі, кінець - кінцем неповинної в психології обивателів, що живуть на ній. Бажання дати ідеологічно витримане оповідання приводить його до деякої напружености, яка відбивається особливо в образах осіб, протиставлених обивателеві. Такий у „Калюжі“ по потребі схематичний товариш Молотов, що бадьоро перескакує через калюжі: „спали дві тисячі, три тисячі літ... Не сплять три — п'ять років... На зібранні хай буде тридцять чоловіка, а тисячі будуть спати... Ще рік, два, десять... на зібранні будуть тисячі, а спатимуть тридцять“... Такий у „Зеленій трясовині“ т. Олег — чия твердокам'яність серед місячних ночей, зеленого царства весни та дивної симфонії звуків уже не така переконавча. Такий, нарешті, і Мартин Скеля, інженер у „Мишачих норах“. Він уже відзначається деякою простотою життєвості: але автор пильно стежить за ним, залишає його на задньому плані в ролі спостерігача, і контрасту, який міг - би ясным образом підбадьорити читача, так і не виходить.

На сатиричних нарисах письменник, проте, в своїх шуканнях не спинився. Проблема сюжетности почала його цікавити знову і ще більше, ніж раніш. Це можна бачити і в невеличкому оповіданні „Загублена шапка“, яке через невиразність розвязки та незакінченість так і не довелося перетворити на новелу, — але особливо з повісти — „Реванш“ (у збірнику „Мишачі нори“). Шириною задуму вона могла - б стати цілим романом, якби автор, уже раз переробивши свій текст (першу редакцію друквано в альманасі „Квартали“) проробив нову поглибну роботу.

Українська революційна проза йде до великих повістярських форм і звичайно прийде до них, як прийшла сучасна російська проза. Цілком неправильно, ніби урбанізація країни — „нервовий темп міського життя“ (як кажуть деякі з наших критиків) унеможлиблює форму роману, примушує переходити до новел, начерків та нарисів. Російські критики люблять посилатися на Чехова, якому ніби - то психіка городянина перешкодила стати романістом, примусила вживати малих

форм. Саме провінціяльне „Таганрозьке“, що все життя сиділо в Чехові разом з безкрилістю настроїв восьмидесятника, перешкоджало письменникові підійти до форми великого синтезаційного роману. „Темп міського життя“ не перешкоджав ані Золя, ані Полеві Аданові, ані Р. Роланові, ані багатьом іншим французам, англійцям та німцям утворювати цілі величезні цикли романів, як „нервовість“ не перешкоджала типовому городянинові Достоевському ще раніш писати твори розмірами і обсягом не менші від творів урівноваженого „феодално-селянського“ Л. Толстого. Місце тут не має ваги: тут треба можливості синтези, в свою чергу визначеної соціально-економічною базою, тільки не так просто, як вважають деякі з швидких на узагальнення критиків. Ця можливість синтези, гадаємо ми, вистигає в українській літературі і черговим завданням наших письменників буде спроба утворити новий революційний роман. До останнього часу ми мали в цій галузі лише „американців“ О. Досвітнього, книгу цікаву більше, як мемуар, ніж як твір літературного мистецтва, мемуар, що набував, до речі сказати, особливо широкого інтересу за наших часів в звязку з подіями на Сході. „Санаторійна зона“ М. Хвильового за самим задумом автора не роман, а повість.

Отже, „Реванш“ П. Панча — одна з перших віх на шляху до майбутнього революційного українського роману. І коли навіть цю віху поставлено нетвердо, коли вона придасться і на недовгу читачеву обіхідність, історики літератури про неї згадають.

Задум „Реваншу“ — складний. Автор хотів, передусім, утворити авантурний роман, з розгалуженою інтригою, з поривною дією. На такі „цікаві“ романи й передреволюційна українська література небагата. Творів на взірець, приміром, „Графа Монтекрісто“ Дюма або „Вічного Жида“ Євгена Сю (що в нього Достоевський навчився багато дечого) — вона не має. Зрозуміла річ, що авантурний роман за наших часів не може не бути разом із тим хоч-би в певній мірі соціальним романом. Автор зважив це: тема його роману — білогвардійська змова за перших років НЕП'а, вчасно викрита і знешкоджена пильністю тих, хто стоїть на варті Революції. Проте, розвитком цієї теми, самим тільки утворенням соціально-авантурного роману письменник не задовольнився. В авторі „Мишачих нір“ міцно ще сидить сатирик-побутовець — і в „Реванші“ він не занехаяв своїх недавніх, вже знайомих нам, сатиричних тем. Але і це ще не все. Автора поривало завдання зобразити психологію „колишніх людей“, що їх Жовтень змів з вершини соціальних східців, а по ліквідації білогвардійщини впали вони аж на дно, змішавшись з люмпеном. Головний герой його повісти Сашка Кларнет, нині босяк, а колись пишний офіцер Яхонтов, один з уламків старої дворянської культури, з якою він звязаний не самим походженням та вихованням, а й усією своєю внутрішньою суттю. Після краху денікинщини недавній корнет „вовчого загону“, що ночує тепер під ганками великих домів — морально вмер: його участь у контр-революційній змові — це невдала спроба воскреснути з мертвих. Така сама й героїня — вулична проститутка Лілі, в минулому чарівна, що ніби зійшла з сторінок Тургенівського роману, Людмила Забойська; вона зберегла з цього минулого — золотий медальйон та сховане в несвідомості кохання до корнета Яхонтова, що з ним

зустрітися знов довелося їй коло отвору каналізаційної труби на брудному березі смердючої річки великого міста.

Отже, аж три завдання: авантура, соціально-побутова сатира, особиста (а разом із тим) і класова психологія. Ці завдання довелося розв'язувати на просторі чотирьох з гаком аркушів, засуджуючи цим себе на domeжну стислість — а її досягається лише в наслідок великого художнього досвіду. Звичайно, виконати їх не вдалось, та й трудно авторові ставити це в провину. Закинути йому можна хіба тільки те, що він узяв завдання не по силі. Але як перемогти спокусу труднощів? Лише нездібні та недбалі їй не піддаються. Авантурна частина потерпіла через те, що подробиць змови не з'ясовано не то що Сашці Кларнетові, а й нам, читачам: нам доводиться не тільки догадуватися, а й гадати, за що саме Сашка одержує від Джойса-Карости червінці, які доручення він виконує, який план здійснити він допомагає. „Повалити радянську владу“? Але зрозуміло, що цього не досягти невдалою агітацією на розі двох великих улиць перед п. Калошею, або залякуванням просвітянина Горобчика, що мріє зробитися отаманом Горобцем, або вирізуванням „фиглей-миглей из картоня“. Хоч які наївні білогвардійці, проте, їхні змови не утворювано в такі дитячі способи. Але Сашка — лише знаряддя в руках якоїсь англійсько-польсько-російської компанії: проте, чинність цієї компанії лишається таємницею. Авантуру соціальну замінено на авантуру особисту: пригоди Сашки спочатку в великому місті, де випадок зводить його з Джойсом-Каростою, а переважно на провінції, в містечку „Совине Око“: але тут інтрига несподівано входить у старе річище, таке знайоме нам з комедії на взірець „За двома зайцями“ — і набуває водевільного відтінку. Чи-ж можна дивуватися, що завдання психологічного зображення, яке вимагає від автора максимального напруження сил, щоб пройти в душевні світи, йому чужі — лишилося невиконаним? Романтичне кохання до Людмили погано в'яжеться як з образом очайдушного корнета-шкуровця, як і з образом агента на послугах у Джойса-Карости. Перетворення героя і героїні, що в суто-авантурному романі не вимагали-б особливого мотивування, в повісті психологічно-авантурній є несподівані та непереконавчі.

Велика побудова не дається Панчеві й через те, що увагу його відвертають од цілого частковості. Спостерігач побуту часто перешкоджає художникові в його композиційній роботі. Приміром, у „Реванші“ — епізод Сашчиної зустрічі зі старцем-глухонімим (розд. IV), що займає цілу сторінку, можна було-б викинути без усякої шкоди для цілої повісті, а оповідання про статтю Максима Петровича Сороки проти більшовиків і зв'язаний з цією статтею анекдот про „чудо“ (безпосередньо взятий з фольклору революційної доби) гальмує і так не дуже динамічну дію. Пригадується, що й раніш, прим., у повісті „Гнізда старі“, траплялися такі необов'язкові для цілого екскурси (приміром, у царині кохання пані Нерубацької). Зайвий раз переконуються, що справжня майстерність не так у багатстві зібраних матеріалів, як в умінні добирати й комбінувати. Цього мистецтва — добирати й самообмежуватися — Панчеві иноді не вистачає. За цікаву ілюстрацію до цього твердження можуть бути деякі факти з його

стилістики. Панч кохається в порівняннях і розсипає їх по своїх сторінках, ніби щедрий епічний співець. При цьому, звичайно, він шукає порівнянь свіжих і йому дається, прим., навіть про місяць сказати щось несхоже на шаблон: „місяць як із кабіти люк“, „над лісом китайським лихтариком — місяць“, „квіткою ясмину стрибав місяць“ і т. д. Але в той самий час жодної внутрішньої закономірності, системи в доборі цих порівнянь у нього немає. Іноді їх узято з буденної, для всіх спостережної сфери: „самовар, як сліпий лірник, заграє на одній струні“, „безупинно, мов мухи на шибці, снували люди“ (по вулицях міста), „від берестків до верби, як трамвай — жуки, або: „згадка борсалась в голові, як миша в чавуні з водою“, „забута постать, як миша з-під соломи, виринула поверх“, „рука, як миша у норі, засмикалась по кишенях“ і т. д. Але іноді письменник раптом вдається в нарочитість, вишуканість — і як-раз тут він і зазнає поразки, то звертаючи на „оздобний“ шаблон, до того-ж старовинний („в її синіх очах цвіли волошки, як цвіли маки в напіводвертих устах“, „подібна до травневого ранку усмішка“, ображена дівчина „як зів'яла лілія“, „кучерявий дим, як офірний фіміям, струнчився в безмовну просторінь блакити“ і т. и.) — то даючи порівняння просто нещевні, що не сприяють конкретизації образу, цеб-то тому, для чого вживається порівнянь. Закоханий корнет Яхонтов стоїть перед Людмилою — „зачарований, як закоханий нарциз“: але нарциз, як кажуть, закоханий в самому собі і навіть дивитися на кого іншого не хоче. „Як на манежі коні, стрибали події останніх років“: що було-б у манежі, якби, справді, коні там заскакали, як „події останніх (цеб-то революційних!) років“? Або ще: „стіни будинка в сірих зморшках, які (стіни? зморшки?) вже, як забуті в домах пані, давно не вживали ні пудри, ні вирм'ян“... „Рекомендаційний лист п. Калози... вплинув на п. Сороку, як привита для підмоложення залоза“ і т. и. Все це надумане, неточне і не дає потрібної наочності.

Але не затримуємося на недоглядах письменницької техніки П. Панча. Візьмімо в першу чергу в письменника те, що йому дається. А по сторінках названих чотирьох книг стільки влучних та розмаїтих спостережень, стільки добре примічених та вдало зафіксованих фігур — що вони примушують пробачити авторові недогляди. Згадаймо — крім відзначеного вже раніш — прим., розмову діда Панаса телефоном (навіть у такому творі, як „Там, де верби над ставом“ — в одній з перших спроб!), яка свідчить про не аби-які здібності Панча в переказі мовних своєрідностей — або незабутню постать бідної Карпихи, що гине підчас хресного ходу в місті („Барма“) — або типічну фізіономію Тристана-Трохима в „Мишачих норах“ — або такі деталі „Реваншу“, як картина базару біля повітової каси Наркомфіну, де дядьки купують порізнені додатки до „Родини“, користуючись ними одночасно „як гаманцем і папірцем“! Автор добре знає село — від простака Савки до героя-незаможника, і такі його твори, як „Земля“ й „Дороговказ“ переживуть, треба сподіватися, багато оповідань, повістей і драм з побуту революційного села. Автор виявив себе, нарешті, не аби-яким майстром сатири — і, йдучи шляхом, що його визначив Хвильовий — не став йому наслідувати. Хвильовий звичайно зображує обивателя, що вже з усіх боків

оточений новим життям і виявляє вмiле пристосування до нього й самоохорону; Панч веде нас на провінціяльне болото, де, навпаки, за носіїв „нового“ є поки що окремі особи, що мимоволі або лишаяються в ролі спостерігача (Мартин Склея) або тікають геть, як Олег у „Зеленій Трасовині“.

Всі ці риси примушують вбачати в Панчеві, вже тепер, не абияку силу молоді революційної прози і з цікавістю ждати дальшої добре початої роботи. Багато дечого ще невиразне в його дальшому шляху — але очевидно, що в нього цей шлях є і при тому шлях самостійний.

Цієї самостійности поки що менше в иншого письменника, що минулого року видав чималеньку книгу „Буйний Хміль“ — О. Копиленка. Книга ця звернула на себе увагу критики, викликавши з одного боку перебільшений захват, з другого — не завжди слухні закиди; матеріял, зібраний у ній, дуже різноманітний, в цьому її вартість — але ще питання, чи походить ця різноманітність від того, що художник широко охопив життя, від багатогранности його таланту — чи від того, що він ще пробує свої сили в роботі над різними темами й формами? Цікавлять його сільські теми — з епохи громадянської війни, бандитизму й життя сучасного села. Береться він і за картини міського життя — міську сатиру, напрямком, визначеним Хвильовим, вивчаючи обивательщину, уламки старого світу, в оточенні чужої й революційної життєтворчости. Якщо в більшині Панчевих творів опрацювання побутового тла переважає над опрацюванням характерів та психології — у Копиленка, навпаки, в центрі художньої уваги — особи, в зображенні тла немає нічого своєрідного, пам'ятного. Зате, якщо в Панча Василь Маркович та Петро Миколаєвич із „Калюжі“ лише набувають виразніших обрисів, перевтілившись в Максима Петровича й Івана Семеновича в „Реванші“ — у Копиленка обивательщину змалювано не одною, а цілою серією різностатей: від споріднених героям Панча романтика самостійности Петра Макогона („За пустелями сел“), лицарів індустрії на взірець Діми Кислохвата („Сальто-мортале“) й Георга („Федерація“), розчуленого провінціяла Варіянтова („Архит. Історія“) — до підлазливого та самозадоволеного слимака Васі Валяйченка, феноменальної людини Тараса („Ессе homo“), голодного декадента амораліста Макара (в „Арх. Іст.“). Розмаїтість та галерея „нових людей“, серед котрих, поряд з ескізними постатями Дори („За пустелями сел“), Лізи й Льоньки („Федерація“), Наталки й Нестора („В ніч“), Наталочки й Сергія („Будинок, що на розі“) — впадають у пам'ять яскраві образи безмежно відданої будівництву нового життя, по-дитячому простодушної товаришки Берг („Федерація“) й Македона Блина, що про нього нам ще доведеться згадувати.

Образи Васі Валяйченка, Макара Гармаша й особливо Тараса примушують згадувати то Винниченка, то Коцюбинського, з яким у Копиленка є й тематичні збіги (пор. „В полум'ї“ Копиленка й „Він іде“ Коцюбинського). Але над усіма можливими впливами домінує вплив Хвильового і творчий шлях автора „Буйного Хмелю“ схилився, оскільки можна бачити, до того, щоб цей вплив перемогти в собі і здається, що в певній мірі в першому збірнику цього вже досяг-

нено. У збірнику є ще безпосередні переспіви „Синіх етюдів“ — хоч би взяти оповідання „Будинок, що на розі“. Ці починання оповідання з ліричних пейзажів, ці переривання їх ліричними вибухами ідуть також від Хвильового, й читаючи, прим., в „Іменем українського народу“ такий уступ:

„Перепелиний крик. — Крик птиці і твердий слід звіра-вовка — вие голодний в хугу. — Далекий Сибір — кедрі, сосни... Тирсу колись оспівували в піснях... Степ—сльози. Стоптаний збитий степ... Колись тирса, воли... Тепер — машина. Тепер — радіо, пропелери. Колись про тирсу пісні, а тепер: „Я на бочке сіжу, бочка вертітся — у комуни не пойду, Троцькій сердітся“. — Степ стоптаний — сльози. — ..Вогкий запах та синій прозорий смак ранкового степу“...

думаєш, що (за Пільняковим прикладом) автор просто цитує якесь ніби знайоме і в той самий час забуте, може, осуджене самим автором, оповідання Хвильового. Але в Копиленка, нам здається, такі вставки — стороннє тіло. Хвильовий перейшов до прози від віршів, і в прозі „Синіх етюдів“ це виразно відчувається. Копиленко — епік, а не лірик. Ми знов тут підходимо до питання (вже разів мимохідь зачепленого) — про природу дійсної прози, як особливої словесної форми. Сучасні белетристи — й українські й російські, — наближаючи прозу до віршів і перетворюючи вірші на прозу (доля „верлібру“), на нашу думку, роблять помилку. Між прозою та віршами лежить глибоке провалля і що воно глибше, то проза досконаліша. Звичайно, треба шукати нової форми. Але нової форми повістарства не утворити напівмеханічним з'єднанням прози та віршів. Від того, що Андрій Білий збивається на гекзаметри, проза його не кращає. Навпаки, проза Гете або Флобера, проза Пушкіна або вистигла проза Лермонтова („Герой нашего времени“) таких зривів на вірші не мають. Українська проза наших часів, безперечно, прийде (і вже приходить) до емансипації від віршованої мови — і аж тоді ми казатимемо про її розцвіт, як форми.

Лірику стилю визначає і ліричне сприймання дійсности. Копиленко починає свою книгу з великої хроніки „Буйний Хміль“, написаної на сільську тему — повстанський рух у селі Загуляївці підчас білогвардійщини. За дієвих осіб селяни в нього і в інших творах — в оповіданнях „Весняні закутки“ („стилізація“) Кара-Круча („легенда“) — і в оповіданнях „Іменем українського народу“ й „Македон Блин“. Читаючи перші (за порядком розміщення в книзі) твори, здається, що сам автор психологічно далекий своїх героїв: відійшов від них — або, навпаки, ще не з'єднався з ними? Селянинове сприймання в нього не чуже певній романтиці, що примушує згадати, приміром, навіть Івченка. Селянин та Земля — неподільна цілість:

„Очі мужицькі — тайна, як каламутна вода — взнай, що там, взнай, що під чорною землею — земля — тайна, земля — чорна. Недаром Семен од більшовиків добро в землю закопує, бо земля й Семена не зрадить, а свого земля знає, свого земля не зрадить. Знає земля, чиї ноги її стоптали, чия кров за неї в ній“. („Буйний Хміль“ стор. 35).

Цю майже містичну спілку селянина з землею визначає і піжно-люб'язне ставлення до природи (згадаймо, як один з повстанців Сидір дивиться, розлучений з землею-кормителькою, на небо, зітхає: „люблю я дерево всяке, люблю, коли пахне, люблю коли бугай водяний кричить“), до найдрібніших її творінь (дід Свирид урятовує жука з вогню: от, дурненький, куди-ж ти в огонь, згориш, бідна тваринко, от нерозумна!“). Революція — це боротьба за землю, і радість перемоги — це радість єднання з одвічною любов'ю. Минулися грози й хуги — і ось настає щаслива мить, коли незаможник Петро, позирнувши навкруги, може з твердою сказати певністю Мар'янці: „Отже не думав, що прийдеться оцю радість випити. А от тепер п'ю і радію. Ти-ж поглянь на всі кінці, всюди наша земля... Всюди наша земля“. І зрозуміло, це не вибух почуття власності: наша, цеб-то селянська, а не Петрова й Мар'янчина. Це споріднення з землею робить мужика мудрим і глибокогуманним. В протилежність російській, особливо „попутницькій“ белетристиці, яка дуже охоче (навмисність тут не обов'язково вбачати) зображує звіряче в селянинові, що потрапив у революційне полум'я, Кошленко підкреслює гуманність селянина, і його повстанці раз-у-раз кажуть: „не вбивать — задаром не вбивать“... „не вбивай чоловіка — він-же нам нічого не зробив“ (автор пояснює: „і не скінчив Сидір, жаль було... Жити любить Сидір, і землю любить — пухку землю“); спиняють чужого, що приєднався до їхньої боротьби: „з-за коня чоловіка вбивати, звірюка чортова!“ і т. д. Навіть самосуд над полоненими ворогами робиться лише тому, що вскакує божевільна від білогвардійських насильств Варка і своїми викриками та скаргами позбавляє натовп здатності міркувати й стримуватись. Але інших полонених — нашвидку мобілізовану від білих „армію“ вчителів, чиновників, студентів — відпускають, провчивши тільки одного „товстопузого“ — та вилаявши добре решту, чого, мовляв, лізуть на село.

Осібнo відзначаємо ще етюд „Дитина“, останній у книзі, де ця гуманна тенденція має поривний вияв. Нарис, можливо, зроблено трохи недбало — але і в такому вигляді образ великого бородатого салдата, який що-йно з своїми товаришами громив єврейські дома і раптом, побачивши мале жиденя Оврамчика, згадав про свого сина і відчув у собі людину — повний сили й зворушливості. Хай він не новий, хай в ньому, як і в селянах, що не хочуть убивати, найдуться пережитки старої буржуазної „філантропічної“ літератури, відбитки народницького сантименталізму: ми так пересичені натуралістичними зображеннями потворних гримас раннього селянського повстанства (особливо в російській літературі!), що ці образи впливають, як струмок свіжого повітря.

Але самого автора цей ток і стиль, очевидно, не задовольнили. Незабаром лице мудрого, людяного селянина, сина землі, починає в його творчості змінюватися. Ось Андрон, що по суті виконує лише акт справедливої заплати своєму особистому й класовому ворогові („Кара круча“): але цей акт зроблено з усім дикунством неорганізованої, що не знає норм спільного життя, людини. І автор закінчує свою „легенду“ поясненням: „Глухе село. І Андрон у селі. Може він нащадок далеких, татарської крові, скифів-дикунів, бо очі його розрізані косо, ніздрі широкі, дикі, звірячі! Глухе село“.

Звідси хитання в художній манірі. Ми достотно не знаємо хронологічної послідовності зібраних у книзі О. Копиленка творів, і тому позбавлені змоги потверджувати щось про процес розвитку письменника. Але разом з відголосами „народницького сантименталізму“, сільської романтики (що відбивається і в концепції дієвих осіб і в розвитку сюжету) ми натрапимо у кінці на сліди простолінійного натуралізму — переважно в оповіданнях, написаних пізніш. Може перехід до натуралістичної техніки — спроба визволитися від сантименталізму й романтики й вибитися на якийсь новий шлях?

Автор починає особливо виразно підкреслювати негарне, брудне одворотне в людській природі й побуті, спиняючись на фізіологічних, патологічних процесах. Село в повісті „Буйний Хміль“ — і село в оповіданнях „Македон Блин“, „Весела історія“ (у книзі з тією самою назвою вид. „Книгоспілки“ 1925 р., де крім згаданого оповідання вміщено ще два „Еспанія“ і „Христя“) — яке між ними провалля! Селянин Сидір, ніжно замріяний про дерева, про пахощі лісу й ланів — і дядьки й хлопці „Македона Блина“ — що

„п'ють самогон од нудьги, чи ще од чого, ригають довго біля тину, виригують назад самогонку. Ригають — здається, що вириваються кишки, лізе все нутро через рот і випадає у грязюку. Собаки злизують ту їжу“... (стор. 282).

Пригадаймо в тому самому оповіданні портрет попа Олифіра та його „кривогузої“ попаді, опис їхньої бійки, постать рудого бандита, що на дозвіллі розважається ськанням на собі — нарешті, кінцеву сцену, і ми відразу-ж побачимо, як змінилася маніра письменника. Тепер він користує з найменшої змоги поставити в центр читачевої уваги — то образ бандита, що „брудною рукою обламував нігті на чорних, як земля, ногах“ — то вчуття героя на другий день після п'ятки, то специфічні запахи („охопила його шию рукою і він відчув на своїх губах терпкий, солоденько-масний дух губної помади, а вона запах жареної телятини з портвейном“). Правда, повної єдності ще не досягнуто: поряд з портретами вошивих і сифілітичних бандитів може стояти знову напівгероїчна постать бандита Куцця (стор. 283), змальована старою епічною манірою. Але фарби прикріпі й виразніші: від „Буйного хмелю“ до „Македона Блина“ й „Веселої історії“ — великий, швидко перейдений шлях, і шлях цей підноситься вгору і майстерність письменника міцнішає.

Від лірики й патетизму — до реалізму, хоч він ще й перетворюється на примітивний натуралізм; від лірикою облямованої, майже безсюжетної повісти — до сюжетного (див. особливо „Веселу історію“) оповідання, написаного справжньою прозою; від героїв схематичних і традиційних — до типів, що стають у всій своїй життєвій яскравості. Македон Блин, колишній червоноармієць, тепер маляр, з його характеристичним жаргоном, з усіма прикрими рисами його поведінки, це вже справжній тип, один з небагатьох поки що в нашій побутовій белетристиці. Учень Хвильового й Коцюбинського, Всеволода Іванова і, мабуть, Є. Замятина — Копиленко вже в першій великій книзі виявляє подеколи свою постать самостійного майстра. Є друківані

відомості, що автор „Буйного хмелю“ пише тепер великий твір з доби махнівщини і, безперечно, наслідки його художніх шукань до 1926 р.— відіб'ються і в техніці цього нового твору, що на нього читачі чекають з законною і цілком зрозумілою нетерплячістю.

Якщо ми так довго спинялися на збірниках П. Панча й О. Копиленка, то про книги інших молодих письменників харківської групи—Ів. Сенченка („Оповідання“) й В. Вразливого („Земля“) — нам доведеться говорити менш. І не тільки тому, що зовнішні розміри їхніх збірників та вміщених у них творів менш значні, ніж у двох раніш розглянутих авторів, але й тому, що їхня творча зважливість менша, що вони осягають вужчу царину життя, що напрямок їхніх шукань не такий виразний. Перший із них, Ів. Сенченко вже не дебютант у літературі. Друкувати свої твори він почав від 1921 р., йому дається місце в навчальних хрестоматіях нової української літератури, куди ще не потрапили ані Панч, ані Копиленко, за ним кілька років літературно-організаторської праці, а втім здається, що справжні досягнення цього обдарованого письменника, який працює над своїм удосконаленням, ще в майбутньому. Прозаїк-повістяр ще бореться в ньому з ліриком, поетом настроїв, і не завжди перемагає перший; обіхідний імпресіонізм стилю позбавляє і осіб, і події найменшої чіткості обрисів, оповідання, задумане, як оповідання, раптом перетворюється на „Stimmungsskizze“ (нарис настрою), сюжет розсипається, а непевна гра письменника з читачем (під Хвильового) закінчується „нічиєю“. Сільські теми переважають, але що варті ці теми без типів, без яскравості побутового стилю, без своєрідності сюжетної проблеми! В кращому разі ми тут маємо або героїчну пісню в прозі—варіяції в стилі „Легенди“ Хвильового („Дмитро“, „Під революцію“), або звичайне безпретенсійне, що читається його не без задоволення, але-ж і вражіння швидко зникає, оповідання на кшталт передреволюційної селянської белетристики („На весні“). В гіршому—невразливу лірику настроїв, що для них сам автор не добере слів („хочеться, хочеться... невідомо чого“), ліричні оздоби, які своїми розмірами пригноблюють мізерність картини. Управитель звів Серафиму, вона завагітніла, а потім і Ликера: факт, що сам по собі може бути і сумний, і обурливий, і типовий, і випадковий; але чому, розповідаючи про нього, треба мобілізувати хуртовину, примусивши її „ревіти всім животом“—і чи обов'язкові для даного сюжету патетичні заклики до радянської землі—„коханої країни безмежних гін“—це лишається нез'ясованим. Добре хоч те, що все-ж таки без особливих труднощів добираєшся до суті справи. В таких міських оповіданнях, як „Футурист“—це була-б тяжка річ.

Є в Сенченка не зовсім звичайні в нашій белетристиці і тим паче цікаві спроби утворити фантастичну повість—„Фантастичне оповідання“ і „Казка“. До цього часу самий жанр науково-технічної фантастики з майбутніх часів був чужий українській прозі. Тепер ходять поголоски про великий роман „утопічного“ характеру, що його написав Винниченко; підготовлено до друку кілька подібних творів і в письменників радянської України. З молодих маловідомий поки що Сандро Касьянюк має дані зробитися в майбутньому українським Уелсом з пролетарською ідеологією: але його великий талант перебуває ще

в ембріональному стані розвитку, і творів хоч трохи викінчених він дав мало — а в тім і хаотичні його нариси дуже цікаві для тих, хто здатен зацікавитися творчістю, яка не дійшла ще ступіня мистецтва. Звичайно, „утопія“ Сенченка „Фантастичне оповідання“ — багато літературніша; але його фантазія далеко бідніша („С. весь час розглядав сад, фонтани, всі дрібниці, які зустрічав по дорозі“), а картина черги коло вищої ради Комун на одержання ордеру на самогубство („Крім того уже є постанова Вищої ради Комун, що хто хоче, той за візою останньої може залишати життя... — І такі є? — Є, і багато“ стор. 70) викликає зовсім не ті думки, які хотів би навіяти читачеві автор — якщо тільки, звичайно, в нього не було таємного бажання дати пародію на романи з майбутніх часів. Для пародії оповідання надто серйозне; а для серйозного твору... надто насичене елементами пародії.

Стомлений шуканням обрису нечітких сюжетів, уривчастими фразами, що нищать суцільність і так не дуже добре збудованих оповідань, ескізністю образів дієвих осіб — читач з приємним подивом спиняється на оповіданні „Інженери“, що написано ніби іншою, певною і вмілою рукою. Критика, здається, вже давно відзначила це оповідання, як один з найкращих творів автора, що дивно зобов'язаний своїм першим досягненням зовсім не „сільській“ темі. Типи інженера Круніса й тов. Левади, знайдені автором у живій дійсності, показано в малім колі, на частковім випадку: від цього вони тільки виграла в своїй художній переконаності. Один з критиків навіть запевняв, що до них можна доторкнутися руками... Ми, правда, цього не пробували робити: але порівнюючи маленького Круніса в невеличкому оповіданні Сенченка з грандіозно-символічною постаттю Клейста (також інженера) в величезній книзі Ф. Гладкова „Цемент“ — ми віддавали перевагу першому.

Якщо з чотирнадцяти творів, зібраних у книзі, один без довгих заперечень художньо-визнаний — це добре, це дає сподіватися й вітати книгу. Кінець-кінцем і Панч викликає в уяві насамперед „Земну трясовину“, а Копиленко — „Македона Блина“ — не вважаючи на те, що їм далось виявити себе ширше, ніж авторові „Інженерів“. Так і В. Вразливий впадає в пам'ять, переважно, як автор першого з восьми оповідань — яке дало назву і всій книжечці („Земля“: назва, якій, до речі, пощастило: ми згадували вже про „Землю“ Панча і могли-б згадати про талановиту, що не ввійшла в збірник, „Землю“ Сенченка). І тут не можна сказати, що цілком незначні решта творів: навпаки, спроба обивательського жанру „Паштетня“ — ще одна історія „колишніх людей“ — дає цікавий pendant до декотрих сторінок Панчевого „Реванша“ — хоч і краще було-б не називати хазяйку-вертепу, безсумнівну негідницю, Негодячкіною; не позбавлене цінности зображення люмпена в оповіданні „Вовчі Байраки“; просто й чітко розказано повну трагізму буденности невдачу двох землекопів — селян Каленика й Федора в нарисі „В ярах“ і т. ин. — але „Земля“ визначається серед цих творів тією виразною спрямованістю до чистої прози, що в ній (спрямованості) ми вбачаємо засновок до перемоги славнозвісної „кризи“, яку переживає тепер і українська і російська белетристика. Швидкий темп багатого на факти невеликого оповідання,

коротка, чітка фраза, як - найкраще передаючи гострість та швидкість переживань оповідача — все це примушує згадати кращі зразки доброї прози недоброго старого часу — російської і західно-європейської. Правда, в кінцевих словах автор таки піддався спокусі дати „кінцівку з настроєм“ — „Ліс стояв мовчазний і дерево ховалось одне за одне, як злочинці“ — але такі кінцівки, на жаль, наші молоді белетристи вважають за майже обов'язкові, хоч і заязлений уже цей спосіб. В того-ж таки Копиленка, прим., у „Буйнім Хмелі“ — після опису самосуду над полоненими — читаємо: „А небо синє-синє, холодно-металеве, як загартований, гостро-нагострений клинок, звисало бай-дуже“. Або розповівши, як Петро вистрілив у божевільного пана Гливу („Весн. Закутки“): „А далечинь лежала сіра, похмура, бай-дужа“. Або наприпослідку жалісної історії голодного філософа-декадента Макара: „А небо, як намочена ганчірка, мжичило плоттю хмар і висіло сірим, брудним, як онучі шматтям“ і т. д. Так і в В. Вражливого. Непогана кінцівка: „То була осінь не жовта й не павутинна, а задумлива на роздоріжжі“ — але чи не надто вже вона хороша для історії батрака Гордія, що заблудив між трьома жінками? А ось і інша, просто взята з запасів Хвильового: „Ех ти, серце осіннє, ех ви Вовчі Байраки!“ А ось іще одна — з гатунку „оздобних“, але нікчемних: „А з гори дивився на цих людей срібногорий молодик“ і т. д.

Звичайно, вартости оповідання не визначає його остання фраза. Можна подумати, що ми прискіпаємось до дрібниць. Але з дрібниць складається техніка; від найдрібнішого шрубика може залежати якість механізму: кожен майстер це потвердить. Ліричні кінцівки тим паче зайві оздобы до оповідань Вражливого, що, оскільки можна бачити з книги „Земля“ — епічна стихія в письменникові переважає. Він не співець, а оповідач. Він уперто шукає сюжетности і, поки що, звертається до судової та кримінальної хроніки: з восьми його оповідань — шість („Земля“, „Ліс“, „Вовчі Байраки“, „На станції“, „Темрява“ та й „Паштетня“) — ще історії, які міг-би розповісти судовий протокол, кримінальні історії. Не завжди вони дужче вражають через те тільки, що їх узявся розповісти художник: іноді не можна не пошкодувати, що того внутрішнього, що було приступне зорові письменника, він читачеві так і не показав. Але в цім нахилі до сюжетности здорова риса молодого письменника і засновок його майбутньої досконалости.

Про потребу в гостро-сюжетній прозі нам трублять, можна сказати, на всі заставки й українські, й російські критики сьогодинського дня. Попутно українська критика, приміром, засуджує шляхи, що їх деякі письменники обрали для цієї славнозвісної сюжетности — репортерщину, фейлетонщину й мемуарщину. „Не завжди письменник може одразу в цю-ж хвилину зорієнтуватися в певній події, взяти з неї те, що одразу-б дало змогу сюжетно її оформити. Це насамперед одрізняє художника від репортера, фейлетоніста й автора мемуарів“, каже прим., Ф. Якубовський у недавній статті „До кризи в українській художній прозі“¹⁾. Звичайно, не завжди: а все таки різниця між художником і репортером, фейлетоністом то що цілком умовна, і в самім жанрі репортажу чи мемуаристики немає анічогісінько не-

¹⁾ Життя й Революція 1926, 1, 41.

певного або другорядного. Що таке, прим., „Севастопольские очерки“ Л. Толстого або „Огонь“ Барбюса, чи не репортаж? Або „Детство“ того-ж таки Толстого або Горького, „Жан Кристоф“ Р. Ролана — хіба це не „мемуарного характеру література“? Чи пошкодили художності цих творів зазначені обставини? А романи Сінклера — і „Нетри“ і „Король Вугіль“ — хіба не репортаж чистої води? А тим часом факт, що й вони захоплювали й хвилювали не згірш (якщо не краще), ніж вища „гостро-сюжетна проза“. Ф. Якубовський так просто й пише: „Косинчин „Троєкутній бій“ — це чистий фейлетон, тоб-то напівхудожнє виявлення... Шкуруцієві „Дні січневої комуні“ — це мемуарного характеру література“. Ах, добре зроблений талановитий фейлетон вартий цілої книжки нудних, розведених ліричною водицею оповідань з ідеологічними вартостями, з „новими прийомами впливу — на читача“ — який, горенько моє, на цей вплив не зважає! Для історії російської літератури лєнінградські формалісти довели значіння так званих „малих“, „другорядних форм“. Другорядні форми — це резерв, з якого в потрібний момент користають, щоб зруйнувати старі, канонічні, що стають шаблоновими, „високі“ форми: це антигеза, завдяки якій уможлиблюється утворення нової синтези. Для української літератури це твердження, що його „опоязовці“ перевірили на Некрасові, Лєрмонтові, Лєскові та на инш. — немає потреби доводити особе. І крім того, само собою зрозуміло, що добрий фейлетон або гарні мемуари незмірно цінніші за кепську художність. А тому не біда, коли така, мовляв, повість, скидається на фейлетон, а така на мемуари, а ще будь-яка на анекдот: це природний шлях підчас шукання нової форми. Що-ж до „потреби гостро-сюжетної прози“ — то це — поки що: „просто треба кричати про те, що болить“, як каже Ф. Якубовський, — але не слід вважати, що тут „всех загадок разрешенье“. Адже, йдучи далі шляхом цієї думки, довелося-б знову натрапити на потребу приладновуватися до попиту й смаку „середнього“ читача. Але художникове завдання все-ж таки не пасивно виконувати його „замовлення“, а й організувати самий „попит“: „не снисходить, а возвышает“ (Фет) і це ще питання: чи не являє собою сюжетність в серйознім творі тільки рштування, яке допомагає читачеві сходити на щось більше, вкладене від письменника в книгу? Але все це складні питання¹⁾, які завели-б нас далеко від нашої безпосередньої теми.

Факт тяжіння нашої прози до сюжетної насичености безперечний і тяжіння це визначилося раніш, ніж про потребу в сюжеті заговорила критика. Минулого року це особливо виразно посвідчили збірники О. Слісарєнка, Г. Шкуруція, почасти Ю. Яновського й М. Йогансена. Ми не будемо, проте, спинятися на невеличкій книзі останнього „17 хвилин“. Ми не знаємо, чи визначає вона, сама по собі взята, поворот відомого поета від віршів до прози, чи це щось написане між ділом, для розваги, і це ймовірніше; є в ній і твори невдалі, і твори, цілком придатні до читання в залізничному вагоні, в лікарській прийомній — легкого читання, на жаль тільки на

¹⁾ Зокрема про суто допоміжну роль сюжетности в Достоевського, прим., див. цікаві уваги в Л. Гросмана „Композиція романів Д-го“ в „Рестн. Европы“ 1916, IX, 121 — 155.

17 хвилин... Розбирати цю книжку докладніше значило - б з недостатньою повагою поставитись до її автора. І так само недовго спинимось ми на збірнику одного з наймолодших наших письменників Гео Шкурупія, що, в одному виданні зветься „Переможець Дракона“ (ДВУ), а в другому, скороченому, — „Пригоди машиниста Хорна“ („Книгоспілка“) — збірнику розмаїтому, талановитому і насамперед молодому, як і його автор, цей вундеркінд нашої літературної сучасності, що не скінчила ще свого особистого, юнацького Sturm und Drang'у, який зовнішньо збігся з добою Sturm und Drang'у суспільного. Молодості властиві романтичні настрої — їй потрібні „пустини, волн края жемчужны, и море, и обрывы скал“ (Пушкін), яскраві фарби, незвичайні ситуації, авантура й екзотика. От чому дія, приміром, у повісті „Штаб Смерти“ відбувається в українській Мексиці, яка „широко розляглася... з лісами, степами, балками, з Каліфорнією золотих ланів, жита й пшениці“, де ходять „тубільці в широких штанях, у чоботах, помащених дьогтем, а на них чигає з природо-рожних ланів, високого жита, з балок і лісів небезпека й жах“. Через це й бандит Чучупак набуває романтичних рис чи то Мельмота, чи то Корсара; тільки даремно цей фантастичний коханець Смерти припилює до своїх грудей портрет вождя пролетарської революції; від цього він не стає до неї ані трохи ближчий, і вся сцена його з більшовиком Калеником робить вражіння якоїсь незручності. Дуже цікаво „учуднено“ в оповіданні „Тисяча пройдисвітів“ нічні пригоди на київських улицах бездокументального гульвіси — перетворені в бурхливу плавбу старого морського вовка, від бухти Сан - Ресторано до бухти Сан - Домо, з несподіваним полоненням в бухті Дель - Районо... „Учуднення“ зроблено так легко й невимушено, що найдосвідченіший читач потрапляє в сімце авторської містифікації. І навпаки, твори, де екзотика неможлива й недоречна, даються авторові поки що менші і, не зважаючи на всі його композиційні здібності, повість „В огонь та хугу“, присвячена дням січневої комуни, вдалась трохи суховатою — хоч її і врятовує „мемуарність“ змісту, що захоплює читача незалежно від форми оповідання. В цілому „Переможець Дракона“ — цікава книга: що правда, не так для рядового читача, як для осіб, що так або инакше мають чинення з літературою, разом з тим і для молодих наших белетристів, хоч-не-хоч вихованих на „просвітянській“ літературі. Шкурупій, зрозуміла річ, орієнтується на Європу. Молодість, пожадлива на всякі вражіння, разом з тим і літературні, зробила його збірник надміру літературним: майже кожне оповідання викликає книжкові спогади: з приводу „Переможця Дракона“ згадаєш „Бога Динамо“ Уелса, „Чорна Неміч“ і „Штаб Смерти“ нагадають Леоніда Андреева, „Патетична Ніч“ — О. Генрі, а то й давню еспанську новелу, спроектовану тут в обставини міського бандитизму часів громадянської війни. Додамо до цього з російських письменників А. Гріна, з чужоземних Джека Лондона й давніх авторів „пригод на морі й суходолі“, але згодьмося, що в цілому збірник Шкурупія — цікаве явище в нашій молодій белетристиці, хоч явище, може, й невеликого суспільного значіння. В літературі, яка по суті тільки тепер зіп'ялася на ноги і виходить у „великий світ“, такі явища потрібні і допомагають їй іти вперед.

Таке саме, більше лабораторне значіння має й невелика, де включено тільки частину писань її автора, книга Ю. Яновського „Мамутові бивні“ (вид. Книгоспілки). Книга подобалась деяким критикам, що мали від автора „вражіння свіжого вітру“ і сподівалися, що Яновському „легко буде заповнити сюжетно-ідеологічну програму нашої художньої літератури“ (див. здання Ф. Якубовського в „Житті й Революції“, Могилянського в ж. „Червоний Шлях“). Сам автор, треба визнати йому справедливості, не вважає, що це для нього справа легка. „Вищий суд“, що його чинить собі цей художник, приваблює своєю свідомістю й обезброює причепливу критику:

„Я тепер що-йно наповнюю себе промінням зор, таємницями хвилин. Тепер я лиш відчуваю велике, і перо мое ворогує з думкою. Тепер в мені хаос. А пройде час, а зігнуться мої юнацькі плечі і перше срібло на голові немиче надійде — я буду суворим майстром. Я не випущу тоді блукати між рядками зайвого слова, я не дам бачити будування своїх будинків. Моє перо холодно ліпитиме рядки і книжка, як дім, чекатиме недовговічного хазяїна — чужої думки (стор. 76).

Будує оповідання Ю. Яновський поки-що, справді, одверто — з усім „викриттям способів“, як сказали-б формалісти. А ці художні способи (як уже правдиво відзначила критика) спрямовано поки-що не так на конструкцію, як на деструкцію старої форми, на відрив од традиції. Це не визначає, що Яновський цілком вільний: він учить, але вчитися для нього не визначає втратити свою особистість, своєрідність лишається, хоч як помітно в його Большакові (з оповідання „Туз і перстень“) присутність Бабеля, а в двох перших оповіданнях („Мамутові Бивні“ й „Історія попільниці“) — вплив серапіїоновців і почасти Хвильового, що також переживав період „деструкторства“. Своєрідности Ю. Яновський шукає вперто: це відбивається в усій оздобі його стилю, в його метафорах, порівняннях. Сонце в нього — „електричний лихтар неосяжного неба“ (до цього часу, здається, тільки місяць порівнювано з електричним лихтарем), сонце співає на небі, як канарейка і вітер дмухав, як вентилятор — або „дмухав у ліс, як у велику волторну“, ніч — „поналивала в калюжі чорного атраменту“, нічні тумани „викурили немало махорки“, куркулі „задумливо плювали на небо, що пливло в воді глибоко й синьо“ і т.д. Звичайно, не вся ця образність однакової вартости: степ широкий, як кльош“, прим., це просто жарт пера та й годі; але слід, криткуючи образи автора „Мамутових бивнів“, мати на увазі основну їхню мету — надати деякої новини читачевому сприйманню, що вже наоскомилися, прим., на шаблонних та невизначних оповіданнях про вбивства сількорів або білогвардійських шпигів у червоній армії. Може й не дуже вдало припасовано повістярські рямці з зображенням старого мамута до історії замаху на сількора — але в цих рямцях історія, подібна до тих, про які розказано вже в десятках статей, оповідань і драм, виступила все-ж таки яскравіше, поривніше, а кінцева фраза — „та дайте-ж, хоч перед кінцем сеансу, виплакати флейті“ пролунала гіркою та сильною іронією.

Ю. Яновський не байдужий оповідач, яким може здатися іноді Шкурупій, що в нього на першій плані література, а іноді сама література. Оповідання його „сюжетні“ — хоч великого цьому значіння він і не надає: доказ хоч-би в тому, що оповідання „Історія попільниці“ й „Роман Ма“ написано на ту саму тему. Поступово, особливо починаючи від третього оповідання („Роман Ма“), починає вставати перед автором і проблема утворення дієвих осіб: але поки-що вона на другому плані, навіть в останньому оповіданні — „Туз і перстень“. А проте, в цьому останньому, при всіх цікавих частковостях, помітніша за все та хаотичність, яку собі закидає сам молодий письменник. Шматки Большаківської оповіди якимось незграбно зшиті з шматками авторського оповідання (також оповіди) й утворюється досадливе вражіння строкатості. Збірник Ю. Яновського — серія нарисів, але нариси ці варті іноді картин, що їх видається нам за викінчені твори.

І Г. Шкурупій і Ю. Яновський зв'язані були з футуристичною групою письменників, у складі якої перший, очевидно, й лишився. Вона допомогла їм визволитися від традиції, „європеїзуватися“. До цієї самої групи належав і третій зі згаданих раніш белетристів — О. Слісаренко, що його творчий шлях далеко складніший, так само як і літературна кар'єра багато протяжніша. Друкуватися він почав ще від 1911 р., а 1919-го він уже був автор цілого збірника „На березі кастальському“, одного з продуктів українського символізму. Для тих, хто в свій час читав цю книгу віршів і навіть для тих, хто пізніш, 1923 р., знав О. Слісаренка — футуриста, автора відомої „Поєми зневаги“ (частково перекладена російською мовою) — був, звичайно, несподіваним перехід поета до прози — і при цьому до прози, яка зовсім не нагадувала а ні його символічних, а ні його футуристичних віршів і взагалі трохи незвичайної в українській літературі. Окремі твори, правда, вже друковано і в альманасі „літсектору АСКК“ — „Гольфштром“ („Сотні тисяч сил“, „Шпоньчине життя та смерть“) і в журналі „Червоний Шлях“ і в інших виданнях — і все-таки збірники, видані 1925 р. один за одним — „Сотні тисяч сил“ (10 оповідань) і „Плантації“ (7 оповідань) відзначені були як новина, викликали обговорення. Досить багато відмінювано ім'я їхнього автора вже на згаданому вище диспуті 24-го травня 1925 р. в ВУАН („Шляхи розвитку сучасної літератури“), на якому дехто запевняв, що П'єр Бенуа „кращий від нашого Олексі Слісаренка“, інші, що Слісаренко „тисячу раз кращий, ніж якийсь там Бенуа“, треті докоряли белетристові за силу „похабних слів“, яких ніби-то в книжці „Сотні тисяч сил“ — „на сторінку припадає більш, як по одному разу“... Треба признатися, що нам особисто не довелося перевірити правдивість останньої догани: за першого читання інкримінованих слів ми не запам'ятали, а тепер от знов, перегортавши книжку, ми не зуміли на них натрапити: критик, очевидно, все-ж таки перебільшив цю рису белетристову, яка, за його словами, йде поряд „з очевидним намаганням утворити читабельний цікавий сюжет“ у Слісаренка. Так само й П'єра Бенуа потурбували, звичайно, лише в розпалі полеміки: Слісаренко ані ліпший, ані гірший від Бенуа, він просто не має з ним нічого спільного. Та про Бенуа після диспуту й не згадували: в паралель узяти

іншого, що випадково став у нас модним за російськими перекладами, по революції, хоч і зовсім не сучасного автора — американця О. Генрі. Ім'я Генрі досить міцно причепилося до характеристики оповідань Слісаренка, хоч ніхто й не робив ніякої порівняльної аналізи, захопившись першим вражінням випадкової схожості. У Слісаренка зміцніла репутація „найсюжетнішого“ з усіх наших нових белетристів, і з цього погляду прихильники „сюжетности“ готові визнати його за одну з найпередовіших сил у нашій літературі.

До питання про Слісаренка й Генрі, так само як і до загальної оцінки всього, що зробив до цього часу автор „Сотні тисяч сил“ для нашої прози, ми ще вернемо, а поки що спробуємо зафіксувати безпосередні вражіння від читання двох книжок його оповідань. Перше, що відрізняє їх від збірників Г. Шкурупія та Ю. Яновського — це їхня надзвичайна ніби простота. Жодної лірики, ніяких романтичних або героїчних (за невеликими винятками) настроїв. Один раз із сімнадцяти — пейзажне облямування, таке неминуче в багатьох інших наших прозаїків („Крючковар“). Дієві особи — ніби навмисне взяті з середовища непомітних маленьких людей.

„Є у світі багато непомітних людей, імена яких історія не записує на свої скрижалі. Для цього потребувався-б занадто великий штат істориків. З цієї безименної маси інколи висуваються одиниці, на один лише мент спалахують їхні імена падучими зорями на тлі визначних історичних подій і зникають у темній безвісті. Сидить собі людина й нічого не відає, а сліпий випадок пристібає її ім'я, як гудзика, до якоїсь „історії“ (Сотні тисяч сил, 6).

Такий несподіваний для самого себе герой та полководець на час — Яшка в „Запалівській історії“, такий в „Випадковій сміливості“ Сержога, що сам дивується своїй сміливості, або Кухарчук, що діє під впливом випадкових „вибухів“ у своїй психіці, або Крючковар — „людина без роду і без племені, з єдиним умінням писати ордері без штатної посади“, або Канонір Душта, що повісився на війні під впливом страху смерті, або мовчазний „дідок“ у „Присуді“, або вчитель Лопатка та другий учитель Петренко в оповіданні „Вихор в затишку“. І також невидатні місця, де відбувається дія. Це або „найглухіший закуток Українського Полісся“ або Личаки, де „все мертво, люди їдять кору, мова тих людей ледве нараховує сотню слів“ — за характеристикою спритного професора Шахринського — або якась станція Кислокапустянка на вузькоколіній залізниці, або ще раз поліські болота, ще раз поліське село, пасивності якого не можуть розворушити салдати, зреволюціоновані на фронтах, повертаючись до нього. „Вони, як гарматні знаряди в болоті, заглухали в нетрях трясовини“.

Словом, — за винятком трьох темою зв'язаних з імперіялістичною війною та її закінченням оповідань („Редут № 16“, „Канонір Душта“, „Спроба на вогонь“) — в більшині решти оповідань обставини й людей добрано так, що, здавалося-б, виключається можливість самої „сюжетности“. Своєрідність нашого письменника і полягає в тому, що

в таких обставинах, з участю таких дівчих осіб, він знаходить і розвиває сюжети. Він бере як-раз ті моменти, коли „спалахують“ його герої „падучими зорями на тлі визначних історичних подій“, коли в їхньому житті виправдується та теорія вибухів, до якої шляхом довгих міркувань прийшов Кухарчук, герой написаної в стилі ранніх Чеховських юморесок новели із збірника „Сотні тисяч сил“. Особа сама по собі може бути незначна — але „завше лежать товстим шаром між людьми запаси вибухової матерії“. В момент великої соціально-політичної катастрофи вони вибухають: на місті побуту — виникають події, імена найменших людей пришивається, як гудзики „до якоїсь історії“.

Але історії ці, всупереч сподіванням читачів, що наслухалися критики, не вразять, за невеликими винятками, ані своєю незвичайністю, ані самою складністю. Іноді вони схожі на анекдоту, але й анекдота ця найбуденніша: „це дуже проста історія — така проста, як і штани, що їх носять тисячі мужчин із заробітками сільського вчителя“. Хотів один із таких — учитель Микифор Іванович — купити собі нові штани, а в городі на базарі його обдурили, відсунули йому не одні, а цілих п'ятеро штанів — і все саме шмаття. А ось у начальника районної міліції заболів живіт... „Можливо коли-б живіт належав Олександрові Македонському або Наполеонові, то ця хвороба-б стала причиною великих і знаменних подій, але приналежність хворого живота начальнику міліції усувувала можливість таких наслідків“... Фершал, злякавшись, що переплутав ліки, почав рятувати вмирущого — але виявилось, що недбалість посланого з опієм і без того запобігла нещастю і він зняв бучу цілком даремно („Пригода Сидора Петровича“). Але таких напіванекдотичних оповідань в автора небагато. Порівняно рідко він, обдарований безперечно великим гумором, шукає тільки комічного вражіння. Уже в першому збірнику — „Сотні тисяч сил“ — такі оповідання, як „Випадкова сміливість“, „Крючковар“, „В болотах“ — зовсім не веселі історії. Ще менш комізму у другій книжці „Плантації“, де тільки в нарисі з життя одного з колишніх людей — пана Слимаковського додержано відтінку комічної сатири (якщо не мати на увазі деталей у повісті „Вихор у затишку“ і розвязки в новелі „Спроба на огонь“). Маленька звичайна людина перед лицем великих подій, великих явищ і реакція „макрокосму“ на „мікрокосм“ — ось звичайна тема другої групи Слісаренкових оповідань — оповідань „серйозних“. І йому дається різноманітно, то вводячи перед нами цілу групу несхожих один на одного людей („Редут № 16“), то зосереджуючи увагу на одній — двох особах, показати цю реакцію — в різноманітних її виявленнях: від боязкуватого Серьоги, що з несподіваною сміливістю викриває себе комуністом перед лицем гаданого бандитського отамана („Вип. сміливість“) — до темного жилуватого коваля („В болотах“), перевихованого революцією, який відчув, що вона несе з собою закон — „але закон наш, а не чий інший“.

Так під покровом зовнішньо цікавого, ніби позбавленого описовості побуту і психічної аналізи оповідання автор у більшині своїх творів пропонує читачеві серйозний і глибокий зміст, не вдаючись ані в тон моралізатора, ані в тон агітатора, посміхаючись над патетикою, лишаячись скупим на слова та „поетичні красоти“ — „Автор... грубий

прозаїк і не любить відходити від сучасного дня в прекрасну напівмістичну старовину“, читаємо ми на початку гуморески „Шпоньчине життя та смерть“. А наприкінці того самого твору: „не думайте, любий читачу, що я хотів вивести тут якусь мораль. Що правда, Шпонька загинула, побігши на клич старого життя, але вона могла-б і не загинути, коли-б не випадковий вагон трамваю... „Проте, коли хочете, робіть з цього мораль. Це буде зайвим приводом похвалити автора“.

Такими шляхами — шляхами удавання, жартівливими звертаннями до читача, штучним „зниженням стилю“ (див. початок оповідання „Пригоди Сидора Петровича“, цит. вище), ведеться шукання нової форми й боротьби з шаблоном і при тому шаблоном не тільки переджовтневої прози, а і з змертвілими формулами революційно-побутової повісти, якій загрожує небезпека втопити події та особи у водиці ліричної патетики. Згадаймо відступ в оповіданні „Сотні тисяч сил“:

... „Урочистість стилю моєї лірики хай не лякає вас, мій читачу, вона не подібна до тієї, що починається вигуками: „Ех“, „Гей“, „Ой“, „Ах“ і просто „О“... Припоручаю ті вигуки талановитішим од мене письменникам або принаймні тим, про яких у дружніх часописах пишуть: „Хоча оповідання й шкутильгає на всі чотири, але пролетарське походження автора робить твір вельми талановитим“. — Припоручаю їм ці перли і діаманти українського слова, собі-ж лишаю скромні та песимістичні: „Ох“ і „Ух“.

Одним з кращих засобів боротьби з консервативним канонем повістярської прози є, як відомо, „оповідь“ — художня імітація монологічної мови, яка, втілюючи в собі повістярську фабулу, ніби будується в порядку її безпосереднього творення¹⁾. В нашій белетристиці цю форму, улюблену російськими прозаїками сьогоднішнього дня (Бабель, Зоценко, Леонов, Огньов та інші), порівняно мало ще використано, і про це не можна не пошкодувати. В „оповіді“ ми ніби безпосередньо чуємо живу мову в усій її розмаїтості; „оповідь“ дає широку можливість поновити та освіжити прозу, що загрожує виробитися в шаблон, — новими „неканонізованими“ позалітературними формами. Слісаренко досить часто або користується з форми повістярського монолога, або надає своїм творам оповідного відтінку. Найкращий поки-що в нього зразок — „Президент Кислокапустянської Республіки“, що вигідно відзначається від подібних російських спроб („Записки Ковякина“ Л. Леонова й інші) — „портативністю“ своїх зовнішніх розмірів. Від першої особи розповідається і в оповіданнях „Запалівська історія“, „Сотні тисяч сил“, „Випадкова сміливість“ та в інших. Але спроби з формою оповіді є тільки в першій книзі. У другій — „Плантації“ автора цікавлять інші завдання. Йому хочеться, приміром, до максимуму довести динаміку дії, не виводячи її за межі побутової імовірності. І йому дається скомпонувати стислу, але сильну повість —

¹⁾ Див. статтю В. Виноградова. „Проблема сказа в стилістиці“ у „Временнике отдела словесных искусств“ Гис'а „Поетика“, Лгр. 1926, 24 — 40.

мініатюрний кіно-роман — „Плантації“ з епохи аграрних рухів після першого десятиліття цього віку. Його увага починає затримуватися і на психологічних проблемах („Редут № 16“, „Канонір Душта“ та інші), які в першій книзі або лишалися занедбані або ставлено їх з іронічними застереженнями.

Вже зі сказаного видно, що казати про вплив Генрі на Слісаренка можна було тільки під першим та поверховим враженням. Мабуть знайдеться щось спільне в задумах оповідань „Сотні тисяч сил“ та „Катедра філантропоматематики“ (з „Оповіданнями жуліка“ Генрі): але тематичні аналогії на цім випадку і обмежуються. Може саме в Генрі вчився Слісаренко будувати новелу, даючи їй несподівану розвязку, що раптом освітлює снопом проміння центральний момент попередньої дії. Але цей спосіб „несподіваної розвязки“ в нашого автора ми подибуємо не так то вже часто. Його добре вжито, приміром, у „Випадковій сміливості“, у „Спробі на вогонь“, у „Присуді“, ще подекуди: але й тут автор не зміг або не схотів використати всі одержувані від нього ефектні можливості. Шкурупій у „Тисячі пройдисвітів“, „Патетичній ночі“ виявив себе більш уважним учнем Генрі. Зате гостра ідеологічна різниця між Генрі та Слісаренком: а при її наявності нема чого й казати про глибоку формальну схожість. Запах життя в оповіданнях нашого автора сильніший від запаху літератури. І хай поки-що в цих двох перших книжках деякі оповідання роблять враження випадково написаних, інші додержуються лише зовнішньої і навіть дешевої цікавості, треті мають характер стилістичної неохайності: все-ж таки збірник „Плантації“ проти „Сотень тисяч сил“ — ступінь уверх і можна сподіватися, що в свою чергу він буде ступнем до чогось значнішого.

За Слісаренком можна визнати також заслугу поширення кола тем нашої молоді прози. Коло це по суті ще надто тісне і вкраїнському белетристові наших часів ніяк не можна повторити стару скаргу поетів, що все вже сказано давно до них. Як ми бачили з усього передущого, теми рухаються напрямком, що визначив Хвильовий, порівняно рідко набуваючи помітних ухилів, та й на обширі цих напрямків залишаючи багато дечого незачепленим. Ми спинялися на фактах видатніших, але те саме довелось б сказати і про факти другорядні або такі, що тільки-но визначаються. До числа таких належать, приміром, книжки Гр. Епіка „На зломі“ і П. Іванова „Навколо праці“. Своєрідно і палко переживає „героїку“ революції Гр. Епік. Це — поет революційної молоді — п'ятнадцятилітнього Івася, що добровільно гине в боротьбі з білими бандитами за діло пролетаріату — героїчних дівчат Валі, Надії, що віддають своє тіло на поталу білогвардійським катам, але до останнього зітхання вірять в перемогу пролетарської революції. Книга спогадів, одягнених в примітивну, часто недосвідчену, художню форму, але все-ж таки поривних, не зважаючи на дефекти цієї форми. Таких дефектів ще більше в Павла Іванова. Він пише поспішливо, короткими фразами, очевидно, не виправляючи, а лише побіжно переглядаючи написане (інакше, напевне герой оповідання „Із щоденника молоді людини“ не читав-би повісти Горького „Матвій Гордєєв“ (стор. 76) — а читав-би або „Хому Гордєєва“ або „Матвея Кожемякіна“), ставить

цікаві проблеми (родини й шлюбу, прим., -- у згаданому оповіданні і в першому „Навколо праці“), пробує сатирично занотувати риси нещасливого побуту („Батистова історія“), проїнятися психікою людини півночної раси („Лі-Пен-Чан“), і залишає читача своєї книжки незадоволенним, але з надією, що дальший виступ буде продуманіший і певніший.

Події років революційного вибуху, що їх пережила країна — і побут, що встановлюється або переживається по цих роках — ось дві тематичні сфери, в яких поки-що обертається наша проза, в яких оберталась і наша проза 1925 року. Осторонь у ній стоїть невеличка повість Гр. Косинки „Мати“ з її інтересом до світу переживань суто особистих (і в той самий час загальнолюдських), хоч і розгортаються вони на тому самому військовому тлі (до речі сказати, написаному з майстерністю найкращих батальних живописців; а в тім деякі деталі цього тла надхнула також сучасна російська література; репліка — „трудно, братан, руку стримати“ — так і здається вихопленою з Бабеля), повість насамперед психологічна, одна з найсильніших та найзворушливіших в белетристичній спадщині 1925 р. Цілком осторонь від наших художніх шукань стоїть і книга В. Шопінського „Фабрична неволя“ (ДВУ), що прийшла з Канадської України і зацікавлює своїм змістом, написана зі знанням побуту невольників американського капіталу. Число творів українською мовою, що виходять за межі специфічно українських тем, починає зростати і вже не так самотньо стоїть у молодій нашій белетристиці незвичайна постань О. Досвітнього, чий (відзначений раніш) роман-хроніка „Американці“ на початку 1925 року вийшов окремим виданням¹⁾, як недавно вийшла новим виданням книга новел з життя китайського народу „Тюнгуй“ того самого автора, перекладена 1925 року і російською мовою²⁾. З погляду старих уяв про українську літературу яким дивним видався-б цей виступ письменника з екзотичними китайськими темами! Що це, — П'єр Лоті чи Клод Фарер — мовою, якої і до цього часу не можуть визнати за справжню літератори, що пишуть у ленінградських журнальчиках?

Вони можуть заспокоїтися: Досвітній так само мало схожий на Лоті або Фарера, як Слісаренко на П'єра Бенуа, але революція утворила чудо, що віщував ще Гоголь у „Страшній помсті“ — „Раптом стало видно далеко на всі краї світу. В далені засинів Лиман, за Лиманом розлилося Чорне море, бували люди взнали й Крим, що горою піднісся з моря і багnistий Сиваш. По ліву руч було видно землю Галицьку“ . . . І ще далі і ще ширше: в Азію, в Європу, в Америку й Китай виявилось можливим глянути з меж літератури, яка, здавалося-б, волею долі засуджена на те, щоб жити, віривши, „що тільки й світу, що в вікні“.

Ми далеко не вичерпали всього матеріялу нашої художньої прози за минулий рік. Можна було-б спинитися ще на прозі журналів та збірників, на творах К. Аніщенка („Мироносиці в „Червонім

¹⁾ Про цей роман див. ст. М. Доленга „Повсталий Схід“ у „Ч. Ш.“, 1925, № 4, 210 -- 215.

²⁾ Автор цієї статті до оцінки й розгляду „Тюнгуй“ в зв'язку з новим його виданням гадає ще вернутись.

Шляху“), Головка, Я. Качури, С. Жигалка, Микитенка, Гордія Коцюби (якому давно-б уже слід виступити з окремою книгою) і багатьох інших відзначених або недостатньо відзначених критикою. Але вичерпати матеріал, також як і всі порушені ним питання, ми й не збиралися. Почекаємо виходу окремих книжок. Ось одна з них — „Буремна путь“ Аркадія Любченка (вид. Книгоспілки), яку видано недавно, дає підставу сподіватися, що врожай 1926 року якістю принаймні не поступиться минулому. Ще завчасно казати про розцвіт, але зокрема проза 1925 року — симптом гарного й великого майбутнього.

Треба тільки продовжити роботу в справі поширення кола тем та форм. Не тільки в далекому — тут під руками лежать побутові шари, майже ще не зрушені. Не критикові пропонувати художникам теми, — але не можна не подумати про те, що белетристика наша ще мало висвітлила, приміром, життя фабричного пролетаріату, або побут нового пролетарського студентства, або життя й настрої української еміграції, або навіть неспівський побут, який звичайно може дати матеріали не для самих тільки веселих анекдот. Не кажемо вже про такі великі та цікаві завдання й галузі як, приміром, зображення масових рухів, масової психології або світ трудових процесів та техніки, або завдання показати не тільки розклад старого побуту, а й конструкцію нового — нових людей не тільки як ілюстрацію до того або іншого пункту партійної програми, а як живих, що мислять, почувають та терплять; людей, що іноді болісно розв'язують для себе проблему у відношенні особистого до загального... До всіх цих завдань наша белетристика вже підходила, але вони потребують глибшого та ґрунтовнішого оброблення.

А історичне минуле нашого народу — хіба там мало тем та сюжетів, які ждуть, щоб за них узався письменник з пролетарською думкою? У російській літературі нещодавно одна сибірська письменниця, Ганна Караваєва, дала, приміром, цікаву спробу — повість „Золотой ключ“ з життя XVIII віку. При цьому слові — „російський XVIII-й вік“ згадуються романи Гр. Данілевського, Саліаса, стилізації поетів початку століття, малюнки Бенуа або К. Сомова. Але в противагу цим образам старого мистецтва в повісті Караваєвої головними дієвими особами є не дворянські особи у вишиваних камзолах та напудрованих париках — а робітники „Кольванско-Вознесенских его императорского величества заводов“. Епоху перших років Павлового царювання показано не зверху, а знизу — з копалень, казарм, сел, робітничих хат, де кипіло життя, де творилася своя, чужа дворянському мистецтву, історія. Наше минуле, що давалося його нам до цього часу тільки повитим у романтичний серпанок, тільки під специфічним сосом, багате на теми, здатні схвилювати, не відриваючи від сучасності: від великих масових рухів XVIII віку до трагічної історії військових поселень на Слобожанщині за Аракчєєва¹⁾ — і ще далі...

Побіжно з поширенням тем ставитиметься і розв'язуватиметься формальні завдання. Відрадіним фактом є збільшення інтересу до

¹⁾ Мимохідь відзначаємо, що історію цих поселень на Слобожанщині, до останнього часу взагалі мало відому, дослідила О. Д. Багалій-Татарінова в роботі, яка незабаром вийде друком.

питань теорії літератури, до теорії літературної техніки — в колі молодих письменників. Зовсім не треба приставати на погляд „формалістів“, щоб визнати важливість та актуальність цих питань. Цілком слушно один з учасників літературного диспуту в ВУАН (24 травня 1925 р.) підкреслив їхнє загальнодержавне значіння. — „Коли ми протиставляємо свою державну й військову міць Європі, ми відчуваємо потребу закладати Доброхем, напружувати всі свої культурні ресурси. Чому-ж у літературі ми вважаємо за краще зоставатися при кустарництві, „просвітянстві“, проти танків висуваємо тачанки, а то й вози, цілий козацький табір з возів складений¹⁾).

Здається, що з „табором“ цим скінчено і що в даний момент ніхто з письменників, що серйозно ставляться до справи, не буде „помірковані бажання“ учасника диспуту визнавати за нездійсненні та максимальні. Ми ладні потверджувати це на підставі всього передущого огляду. Стилістично, очевидно, художня проза і далі буде йти визначеними двома шляхами. Один, зміцнений традицією, шлях ліричної повісти — рапсодії, з інтродукціями й фіналами з переходом ритму на вірші, з піклуванням про звукову інструментовку, з музичністю композиції. Цей тип встановився в літературі досить тривало. Сучасний критик, маючи його на увазі, вважає, приміром, що „український імпресіонізм є трохи що не расова риса“. Що до „расових рис“, ми міркувати не будемо, але для кінця ХІХ та початку ХХ віку ця риса справді характеристична. Другий шлях — до прози, як до особливої стихії словесного мистецтва, до прози, яка „потрібує думок та думок“ (Пушкін), яка одмітна проти лірики самим способом сприймання дійсності, особливою „іронічною“ (іронія може бути і співчутлива) об'єктивністю, особливим ритмом, несхожим на ритми віршів, — до чіткої, точної — „класичної“ прози. Саме вона властива великим задумам, великим побудуванням — що до них наша белетристика тяжить і неминуче мусить прийти. Побіжно стане поширюватися словник, очищаючись також від засмітливої образної шумихи передреволюційної доби.

1925 рік дав нам велике число новел, оповідань та нарисів. За найближчих років, поряд з цими малими формами, ми мусимо сподіватися на появлення в нашій літературі великої форми — роману.

¹⁾ Зеров у „Шляхах розвитку“ стор. 29.

П. РУЛІН

Артистичний шлях М. К. Заньковецької

I

„Чому такі нецікаві та подібні одна до одної автобіографії сценічних діячів? Немов спеціальна схема існує для таких мемуарів: поривання до сцени, яке опановує ще з дитячих літ, змагання з батьками, потім перемога і т. и. ?“¹⁾ Хоч і слушні цілком ці спостереження відомого російського театрального критика А. Кугеля, все-ж можна тільки пожалкувати, що М. К. Заньковецька не писала, або не опубліковувала своїх мемуарів, в яких зафіксовано було-б найцікавіші моменти її життєвого та сценічного шляху, бодай і в тій уривчастій формі, як це зробив її товариш по сцені М. К. Садовський.

Брак як таких мемуарів, так і документальних даних примушає бути занадто обережним, накреслюючи біографічні схеми життя Марії Костянтинівни. Краще сказати мало, аніж ще раз повторювати неперевірені факти і ускладняти таким чином роботу майбутніх дослідників... До того-ж блискучі і для російської театральної критики цілком несподівані успіхи М. К. Заньковецької утворили коло її імення щось подібне до якогось німбу: тому й надавали різні інтерв'юери начеркам її життя якогось шаблону, що за ним складалося воно з низки головокрутних перемог, де все було незв'язане з її оточенням та повставало наче-б якесь чудо. Не маючи наміру йти цими утвореними вже стежками і зважаючи також на брак потрібних для докладного життєпису акторки матеріалів, спинюся я у цій роботі своїй головно тільки на тих фактах, що сприяли М. К. Заньковецькій вийти на шлях українського театру. Власне, цікаві тут два питання: як постала та розвинулася у Марії Костянтинівни її любов до театру і що допомогло їй, здобувши величезних сценічних успіхів, залишитись на українській сцені?

Народилася Марія Костянтинівна 22-го лютого 1860 р.²⁾ на хуторі Заньках, біля Ніжина, в сім'ї дрібних українських дідичів. Не відомо чому, але дала Чернігівщина протягом XIX віку Україні багато культурних діячів — Куліша, Білозерських, Марковича, Глібова, Кониського, Кистяківського та багато інших... По маленьких хуторах панство — нащадки козацької старшини — зберігало традиції романтичного народництва, шануючи елементи рідного фольклору. Умови їх життя дозволяли їм близько придивлятися до звичаїв і побуту селянства, і не завжди ці спостереження були тільки „з панського

¹⁾ А. Р. Кугель (Ното повис). Театральные портреты. Петроград, 1923, стр. 70.

²⁾ Дату народження М. К. встановлюю за її паспортом. В. Модзалевський (Малоросейский родословник. Київ, 1908, т. I, стор. 7) зазначає 1856 рік.

крильця“, як колись закидав Куліш Гоголеві. У всякому разі був тут один елемент, що тісно підтримував цей інтерес до народу — українська пісня, яку так добре знали люди того часу...

В такій самій атмосфері зросла і Марія Костянтинівна. Батько її Костянтин Костянтинович Адасовський був давнього козацького роду¹⁾. Освіту свою дістав у Ніжинському Ліцеї; тут таки, на посаді по судових установах, або, під час відпочинку, на хуторі Заньках, і проходило його життя. Отже й сприяло це перебування в маленькому повітовому місті підтримуванню українського струмка в родині Адасовських. Дружина Костянтина Костянтиновича була родом росіянка (хоча й з Чернігова); проте говорив він дома не зрідка й по-українському. А крім всього частенько таки чувала Марія Костянтинівна ще за свого дитинства українських пісень. Добре співав їх її батько, вчила нянька Сухандиха, що до того-ж бавила свою вихованку й народніми казками.

Отже ці перші українські вражіння й стали за той фундамент, що його зруйнувати не могли ні роки виховання в російській школі, ані російське здебільша оточення, що в ньому перебувала на Україні-ж Марія Костянтинівна. І далше життя її, до того ще часу, коли з'явилася вона на українському кону, давало їй іноді нагоду ще зміцнити оці українські елементи свого виховання²⁾.

З Ніжина перевезено Марію Костянтинівну до Чернігова, де вчилася вона в пансіоні С. Ф. Осовської, польки з народження. З учителів, як про це з любов'ю згадувала завжди Марія Костянтинівна, найбільший вплив мав на неї Микола Андрієвич Вербицький, свідомий українець і навіть поет (псевдонім Миколайчик Білокопитенко). Учениці поважали й широкі любили його, і російська література, що її викладав він, була одним з найлюбіших їм предметів. Од цього-ж Вербицького не раз чули вони й українську мову.

На святах Марія Костянтинівна перебувала у родичів своїх — в сім'ї Олександра Івановича Марковича, що дуже кохався в українських народніх піснях; тих пісень навчав він своїх дочок та разом з ними і Марію Костянтинівну.

Ще за дитячих років позначалися в неї різноманітні здібності, що дуже рано впали в очі всім, хто її часто бачив. У дворянському пансіоні вчили дітей танцювати; отже пансіонський балетмейстер Прушинський звернув увагу на успіхи своєї маленької учениці і мріяв, що стане з неї не аби-яка балерина. А дружина його, що вчила дітей співати, захоплювалася її голосом і певна була, що з неї вийшла-б визначна співачка.

Зрештою виявився у Марії Костянтинівни і той талант, що дав їй потім велику славу.

¹⁾ В. Модзалевский, там-же, 1 стор., 5 — 8.

²⁾ М. Марковський (Невідома драма Панаса Мирного. Україна. 1924. № 1—2, 163 — 169) вбачає причину любові М. К. до рідного краю у впливі Дм. Пільчикова через І. К. Тобілевича і М. К. Садовського. Проте автор не довів самого впливу Пільчикова на М. К. Садовського, що його життя проходило в інших порівнюючи до І. К. умовах. А Марія Костянтинівна зустрілася з Миколою Карповичем вже після перших виступів своїх в „Наталці Полтавці“ в Ніжині, коли, як побачимо ми нижче, дало їй її життя чимало українських вражіннь.

Цікаво зазначити, що вже дуже рано М. К. здатна була удавати з себе якусь іншу людину, грати імпровізовану ролю. Її вміння змінити своє обличчя та голос доходило до того, що навіть близькі до неї люди не пізнавали її. М. М. Старицька чула ще од батьків М. К. чимало оповідань про це¹⁾. Досить буде навести тут, що одного разу М. К., напнувшись хусткою та вбравшись старою поміщицею, що частенько приїжджала до її батька з скаргами на свого сина, гак влучно підробила її голос та маніри, що батько М. К., розмовляючи з нею деякий час, дізнався про цю містифікацію аж тоді, коли ця „поміщиця“ розсміялася.

Була з неї надзвичайно жвава і весела дитина; проте, вміла вона спостерігати все, що навколо неї робилося, і ці особливості її вдачі виявилися ще в пансіоні. Один учитель пансіону мав дуже ревниву жінку, що турбувалася за нього навіть тоді, коли він давав свої лекції дівчатам, і не соромилася заглядати у класні вікна; наслідком цього були голосні бешкети, що ставали відомі всьому пансіонові. Отже Марія Костянтинівна вкупі з своєю товаришкою Марією Марковичкою й склала невеличку п'єску „Шалабан і Шалабаниха“, що виводила на світ ці відомі всім сцени. Марія Костянтинівна грала головну ролю — ревнивої жінки, потішаючи своїх глядачів сценами гніву, обурення і навіть гістерики²⁾.

Цей нахил учениць до драматичної гри М. Вербицький вмів використати в інший спосіб. За його керуванням уряджено в пансіоні дитячу виставу „Дочь Кощея“, в якій майбутній артистці довелося грати сирітку, що заблудила в лісі і співала пісню з відомої мелодрами „Материнское Благословение“. А пізніше, вже перед скінченням навчання, випало якось М. К. читати на лекції монолога з „Антигони“. Читання її надзвичайно сподобалося Вербицькому: „проси, мала, (так звали М. К. в пансіоні за її малий зріст) свого батька, щоб він оддав тебе вчитися для театру: це буде для тебе краще, ніж тут у пансіоні“. Марія Костянтинівна була тоді ще так далека від думок про театр, що зрозуміла, немов Вербицький незадоволений був з її шкільної роботи.

На Чернігів припадає і перша знайомість Марії Костянтинівни з справжнім театром. Раніше, з початку 60-х р. р., не рідко уряджалася тут українські аматорські вистави, організатором яких був Панас Васильевич Маркович, а потім Глібов³⁾. Але за часів перебування М. К. в Чернігові такі вистави-гри вже не відбувалися. І взагалі можна вважати, що не був тоді Чернігів таким містом, що здатне було-б приваблювати до себе гарні трупи. Принаймні, року 1876 зазначає театральний часопис, що Чернігів, який був раніш „золотим дном“ для акторів, прийшов тепер до занепаду⁴⁾. Проте

¹⁾ М. Старицька. Воспоминания о М. К. Заньковецкой, Киевская Мысль. 1908. № 18.

²⁾ Подаю відомості за ці вистави за словами самої М. К. В. С. Петлюри (До юбілею М. К. Заньковецької. Україна. 1907. II. 53) переказано його з деякими одмінами: грала за ним М. К. ролю самого вчителя. Проте, можливі її виступи, як в одній, так і в другій ролі.

³⁾ Див. Павло. Украинский спектакль в Чернигове 12 и 15 февраля. — Основа 1862. № 3. 71, 75. — Русская Сцена. 1864. XII. 174 — 177.

⁴⁾ Театр Газета. 1876 № 173.

довелося тут бачити Марії Костянтинівні одного з найвідоміших на Україні акторів Милославського¹⁾.

Скінчивши Марія Костянтинівна пансіон, повернулася до Ніжина та Заньків. Тут міцніє в неї любов до театру. Невеликий гурток, що скупчувався коло тодішнього „предводителя дворянства“ Раковича, уряджає аматорські вистави на користь бідного студентства, і Марія Костянтинівна бере в них активну участь. Репертуар легенький — комедії-оперетки та водевілі: „Дядюшка із Тамбова“ (М. К. грає тут якусь балерину-співачку), „Вспышка у домашнього очага“, „Дочь русского актера“ — знаменитий водевіль Григор'єва. Нарешті, виставляють „Наталку-Полтавку“; М. К. грає чільну роль Наталки; решта розподіляється поміж студентами ніжинського лицею (Лагода, Недзвецький, Милаченко та ин.)

З великим успіхом пройшли для Марії Костянтинівни ці вистави. Вона звернула на себе загальну увагу; знайомі починають умовляти її батька віддати її хоч-би до консерваторії вчитися співів. Але тут *semper idem*... Самій-же молоденькій дебютантці все зрозуміліший стає її дійсний шлях. Мрія про сцену опановує її. Здавалось, не було такої жертви, на яку-б не відважилася вона, аби здійснити своє бажання...

Марія Костянтинівна виходить заміж... Проте, це не робить її вільнішою: одна неволя змінилася на другу. Сцена, консерваторія знов одходить далеко... Але даремно кажуть, що справжній геній вийде завжди на свій шлях, знайде й конче потрібне йому оточення. Після деяких мандрівок слідом за чоловіком — (Поділля; Київ, де наприкінці війни лічився її чоловік), Марія Костянтинівна оселяється в Бендерах. Там-то й знаходить вона людей, що підтримують в неї любов до мистецтва, підбадьорують її в перших несмілих кроках на цьому шляху. Дружина одного з військових — Осипова, учениця відомого Еверарді допомагала Марії Костянтинівні вчитися співів. А далі збирається цілий гурток музик та співаків, що уряджає вечірки та концерти. Приїздить на відпочинок до Бендер вже професійна акторка з трупи Милославського — Качевська²⁾ і уряджає аматорські вистави. Іде драма „Роковой шаг“³⁾; М. К. грала роль якоїсь княгині чи баронеси. Знов величезний успіх, знов розмови про те, що єдиний її шлях — на сцену. Качевська навіть пропонувала телеграфувати до Одеси Милославському, запевняючи, що таку акторку він візьме до своєї трупи на яких завгодно умовах. Проте не здобула ще тоді Марія Костянтинівна волі розпоряджатися собою...

¹⁾ За словами М. К. За С. Петлюрою (цит. стаття) перша вистава професійного театру, що її бачила М. К., це була трупа, що на її чолі стояла акторка Гейбович. За цю акторку відомо мені лише те, що вона грала р. 1857 в Харкові (Музыкальный и Театральный Вестник, 1857, № 40).

²⁾ За кілька років перед тим Качевська грала в Чернігові і кореспондент „Театральной Газеты“ характеризував її; *ingenue* на первые драматические роли и опереточная любовница. Очень даровитая особа. Она чрезвычайно добросовестно относится к своим ролям... пользуется вполне заслуженною любовью публики“. (Театральная Газета, 1876, № 173).

³⁾ Сантиментальна нудна драма Ф. Киреева: мала як на ті часи успіх А. В о л ь ф. Хроника Петербургских театров. С.П.Б. 111, 54.

Далі ще раз іде вистава „Наталки-Полтавки“. Миколу грає Микола Карпович Тобілевич — офіцер Бендерської залоги. За цим разом, після великого успіху, справа трохи посунулася: чоловік М. К. обіцяв відпустити її на сцену, коли дозволено буде українські вистави¹⁾.

Деякий час після Бендер М. К. перебувала вдома, а далі життя знов кидає її далеко: вона на півночі — в Свеаборзі. І тут нарешті здійснюється хоч частина її мрій: вона почала одвідувати філію петербурзької консерваторії, що існувала тоді в Гельсінфорзі. На цей раз має вже вона за керовників не аматорів, а кваліфікованих учителів — брата відомого скрипача проф. Гржималі. Крім російських пісень, співали його учні й українських. Товариші Марії Костянтинівни по консерваторії — Вейгердт, Мощинський, Давидов, доктор Лепявко, вчитель Сикорський (з Чернігівщини), уряджають музичні вечірки та вистави. Але тепер для „Наталки-Полтавки“ не було вже потрібного ансамблю, і її не виставляли... Більшість цього гуртка належала до революційної організації; де чим допомагала їй і Марія Костянтинівна; організацію цю після 1 березня р. 1881 ліквідовано, був трус і в Марії Костянтинівни, але на її щастя не дав він випадково лише наслідків (М. К. переховувала в себе деяку нелегальну літературу). І вже значно пізніше, коли вона була вже відомою артисткою, довелося їй числитися з наслідками своїх свеаборзьких знайомостей. І тільки велика популярність Марії Костянтинівни допомогла їй тоді увійти великих прикрощів.

Півтора року вчилася майбутня артистка в Гржималі, досягла великих успіхів; про неї знали вже по-за межами тісного кола. Як згадувала Марія Костянтинівна, директор гельсінфорзької опери Ребінс пропонував їй ангажемент і, не зважаючи на те, що вона не мала свого репертуару, обіцяв їй гарну плату.

II

І хто його знає, що було-б з Марії Костянтинівни, коли-б вона була вільна в той час? Чи не привело-б її прагнення до театру на російську сцену? Але під цей час (в осені 1881 року) прийшов од М. К. Тобілевича — тоді вже Садовського — лист, в якому чоловікові Марії Костянтинівни нагадувалося за його обіцянку відпустити її на українську сцену.

Проте, ще майже рік довелося Марії Костянтинівни чекати дозволу; потрібні були й довгі розмови, і допомога брата — Євтихія Кост. Адамовського, щоб нарешті здобула вона можливість поїхати до Кропивницького. Тоді-ж, в осені 1882 року, відбувся в Єлисаветі її дебют, що дав їй самій певний шлях на все життя, а українській сцені одного з найвидатніших її діячів.

Під час дебютів Марії Костянтинівни український театр не мав, як це добре відомо, своєї постійної оселі, і доводилося йому мандру-

¹⁾ Чоловік М. К. був великорос з походження та виховання. Умову, яку він їй поставив, розуміли раніш за прояв гонору: він ніби-то не хотів, щоб його дружина грала на російській сцені з українським акцентом. Але навряд чи могло це його дійсно турбувати. Очевидно, не міг він знайти іншої одговірки, як ця випадкова.

вати з одного міста до другого: резервуар глядачів, що до театру мали змогу ходити, був ще досить обмежений. Кропивницького в Єлисаветі добре знали, і не тільки тому, що це було його рідне місто; досить відомий був він вже тоді як актор і драматург. Отже місцева газета „Єлисаветградский Вестник“ і вітала його приїзд на три вистави до рідного йому міста¹⁾. Проте вони спізнилися на 2 дні тому, що, як повідомляла за це газета, чекав він задля повнішого ансамблю „артистку Заньковецьку“²⁾.

Нелегкі були перші кроки Марії Костянтинівни на сцені. До цього часу знала вона тільки світське оточення, в якому й звикла жити. А тут довелося їй ознайомитись з своєрідним побутом провінціальної трупи, де були свої звички до життя, свої інтриги та рахунки. Ефектний вигляд М. К., її вбрання, маніри, навіть російська мова — од української вона вже трохи одвикла — все це утворювало несприятливі для її дебютів в трупі Кропивницького умови. Навіть і сам Марко Лукич, як згадує М. К., поставився до неї може навмисне грубо, запропонувавши їй для першого виступу роллю баби Зачепихи³⁾ в „Дай серцю волю, заведе в неволю“. Але М. К. знайшла в себе відваги на те, щоб відповісти, що дебютувати вона згоджується тільки в „Наталці“. Вступилися за М. К. і інші члени трупи — Садовський, Стоян. Отже другого дня призначено репетицію „Наталки-Полтавки“. Вороже зустріли її перший виступ товаришки по трупі, що вбачали в ній конкурентку своїм успіхам, прозвали її „Королевою з Сандвичевих островів“. Проте репетиція справила гарне вражіння як на трупу, так і на випадкових глядачів — юнкерів з військової школи.

Увечері того-ж дня (27 жовтня) — вистава⁴⁾. Публіки зібралося повнісінький театр⁵⁾. Схвильовано починає Марія Костянтинівна свою роллю. Всі шпильки та ворожнеча, що їх зазнала вона протягом цієї єдиної доби перебування в театральній атмосфері, забирають у неї останні сили; відра падають з рук, замість співу вириваються з горла якісь хрипкі ноти.

І може тому тільки, що на виставі були ті-ж самі юнкери, що чули М. К. вранці на репетиції — цей дебют не обернувся у ганебний провал. У другій дії Марія Костянтинівна опанувала себе і провела її блискуче. „Єлисаветградский Вестник“ щиро озвався на цю виставу, зазначивши, як особливішу її прикмету, єдиний художній ансамбль; „всі виконавці, зазначає він, наче-б злилися духом“, щоб справити гарне вражіння. Проте рецензент виділяє зо всіх акторів одного лише Кропивницького. За два дні відбувся другий дебют Марії Костянтинівни. Грала вона на цей раз Галю з „Назара Стодоли“. Не зважаючи на те, що артистці довелося виступити в цій ролі

¹⁾ Єлисаветградский Вестник. 1882. № 116.

²⁾ Єлисаветградский Вестник. 1882. № 117.

³⁾ За словами Марії Костянтинівни. Певна річ, що робив це Кропивницький, жартуючи.

⁴⁾ За початок сценічної роботи М. К. вважали завжди 30 листопада, день її першого виступу в Києві. Встановлюю цю дату 27 жовтня за „Єлисаветградским Вестником“ 1882. № 117, 118.

⁵⁾ Єлисаветградский Вестник, 1882. № 118.

вперше, мала вона не аби-який успіх. Принаймні, „Елисаветградский Вестник“, зазначивши високу художню вартість ансамблю, а зокрема гри Кропивницького, згадав і про Заньковецьку, яка на його думку чудово виконала роль „Голубки Гали“¹⁾. Далі, 2 листопада відбулася третя вистава трупи Кропивницького — його-ж п'єса — „Невільник“. Газета не згадує нічого за цю виставу; тому й не можемо ми точно сказати, чи брала в ній участь М. К., хоч напевно так воно й було.

Після цих дебютів М. Л. Кропивницький запропонував М. К. ангажемент у свою трупу, але вона зазнала за ці дні стільки прикрих вражінь, що деякий час ще вагалась. І. К. Тобілевич, що бачив її на цих дебютах, згадує про це так:

„М. Заньковецкая дебютировала в Елисаветградѣ, и хотя дебюты ея были вполне удачны, но, очевидно, она сама была недовольна ими и хотѣла послѣ пяти спектаклей бросить трупу, едва уговорили ее остаться по крайней мѣрѣ на мѣсяць подѣ условиемъ бросить сцену потомъ, когда ей угодно“²⁾. Зрозуміло, що Марія Костянтинівна була незадоволена не з себе, а з всього того, що побачила вона при своїх перших кроках на сцені.

Далі трупа подалася до Полтави. Умови невеликого міста не дозволяли на довгий час зупинитися на одному місці, і в Єлисаветі, не зважаючи на великий художній успіх, одна лише вистава української трупи пройшла з аншлагом. Театральний рецензент місцевої газети скаржить на відсутність серйозних постійних смаків у публіки³⁾. Можливо проте, що причина полягала не в цьому, а в загальному стані міста; принаймні, ми знаходимо в тій-же газеті вказівки на кволий темп торговельного життя в місті: крамницям бракує покупців, збіжжю цін⁴⁾.

У Полтаві відбулося 5 вистав; грають ті-ж самі п'єси, що в Єлисаветі з додатком „Сватання на Гончарівці“, де виступає і Марія Костянтинівна.

Для всієї трупи стає вже за доведене, що нова артистка має визначні здібності, що вона може посісти в трупі перше місце. В одних викликає це щирі радість, у других — заздрість. І дуже нелегко було Марії Костянтинівні в ці перші роки її роботи на сцені.

Далі Київ. Тут мав відбутися справжній іспит для М. К. Не маленькі міста, що раді були аби-якому театрові, а великий Київ, що в ньому гостювали часто-густо гарні трупи, а навіть столичні гастролери і всесвітні знаменитості. Вже вдруге приїздило сюди товариство українських акторів. І знов таки, як уперше, воно викликало щирі радощі з одного боку, заздрощі та інтриги з другого...

Почали 30 листопада „Наталкою“. „Звилась завіса — згадує за цю виставу Л. М. Старицька-Черняхівська — і на сцену вийшла молодесенька дівчинка, струнка і надзвичайно гарна. Вся постать її вабила до себе чимось ніжним, хорошим, граціозним, „женственным“...

¹⁾ Елисаветградский Вестник. 1882. № 119.

²⁾ З уривку нескінченої замітки І. К. Тобілевича про М. К. Заньковецьку (з архіву С. В. Тобілевич, якій і складаю свою щирі подяку за дозвіл скористатися з цього матеріалу. Зберігаю мову й правопис оригіналу.

³⁾ Елисаветградский Вестник. 1882, № 132, № 143.

⁴⁾ Там-же. № 123.

З потоком дії виростала й артистка; вже в її голосі бренили ті чудові металеві тони, що захоплюють, як найкраща музика, серце глядача... „Видно було, що Марія Костянтинівна хвилювалася. Але, „чим більш опановувала себе артистка, тим голосніше панував її чудовий голос, а коли вона заспівала „Чого вода каламутна“—весь театр вже був за неї“¹⁾.

Помалу М. К. знаходила визнання і в пресі. Прихильна до українського театру „Заря“ по першій таки виставі писала: „П. Заньковецька має слабкий, але дуже симпатичний голос та помітно добру гру. Деякі місця п'єси вона провадить з захопленням“²⁾. Далі труппа грала „Сватання на Гончарівці“, „Невольника“, потім „Кума-Мірошника“. „П. Заньковецька—читаємо ми там-же—чудово виконала ролю бойкої та хитрої „хохлушки“... Сцену з кумом-мірошником Заньковецька провадить чудово, як і сцену з дурним чоловіком, що повернувся з млина;—тільки занадто поблажливо була вона свого рудого дурня в „потилицю“ та „скубла за чуприну“; крім того, вона не втримувалася та всміхалась, дякуючи своїй комічній ролі. З п. Заньковецької обіцяє стати видатна артистка; комічні ролі даються їй найкраще“³⁾.

Цікаво спостерігати, як багато випадкового в рецензіях на ці перші виступи артистки. Хвилювалася вона під час першого свого виступу—і рецензентові здається, що голос у неї слабкий; не було в артистки нагоди виявити себе в драматичному репертуарі—маємо висновки, що талант її переважно комічний...

Проте, навіть і ці перші рецензії зазначають одну з найвластивіших рис акторської вдачі М. К.—її вміння рятувати невдало окреслену ролю; так було під час цих гастролів з виставою „Щирої любови“⁴⁾.

Закінчилися гастролі „Чорноморцями“... „М. Заньковецька справляла, можна сказати, фурор. Всю ролю „козир-баби“ провела вона так тонко, що кращого вже й не можна вимагати“⁵⁾. Таким чином, у Києві артистка мала вже безперечний успіх, хоч талант її не міг ще з'явитись у своєму справжньому амплуа—драматичних ролях. І дивно тепер читати ворожого „Киевлянина“, що, вмістивши одну лише замітку про всі гастролі труппи, писав про Марію Костянтинівну такі рядки: „Цього року виступила якась Заньковецька та заняла досить помітне амплуа *ingenue*, та-ба. Не довелось на сцені ані разу побачити живої особи; був лиш якийсь манекен, який так викрикував, що не здригалися тільки люди з мотуззяними нервами“⁶⁾. Як бачимо, хоч з одного боку зазначаючи велике вражіння, що справляла гра Заньковецької на публіку, Киевлянин мимохіть сказав правду.

З Києва труппа поїхала майже на місяць до Чернігова. Тут довелось Марії Костянтинівні грати не тільки в українських п'єсах, але і в російських. Грала вона головну ролю в репертуарній, як на ті часи, комедії Шпажинського „Майорша“. Тут виставлювано також дві нові п'єси Кропивницького, — „Глитай“ і „Доки сонце зійде, роса

¹⁾ 25 років сценічної діяльності М. К. Заньковецької. Рада. 1908. № 12.

²⁾ Заря, 1882. № 268.

³⁾ Там-же № 271.

⁴⁾ Там-же.

⁵⁾ № 272; там-же.

⁶⁾ Киевлянин. 1882. № 285.

очі виїсть“, що дали акторці змогу виявити ті сторони свого таланту, які були ще майже невідомі публіці. „Важку ролю, читаємо ми в дописі з Чернігова до „Зарі“, грала п. Заньковецька. Різноманітні відтінки страждання, якими живе ця роля, знайшли свій вираз в її нервовій гарячій грі. Артистка мала величезний успіх, хоч це й коштувало її справжньої непритомности і справжньої гістерики на сцені¹⁾“. Далі М. К. грала в „Доки сонце зійде“ „З чарівною привабливістю та щирістю виконала вона ролю Оксани і в сцені рішучої розмови з матір'ю Бориса захопила всю залю...“²⁾.

Отже, хоч і коротенькі ці чернігівські дописи про виступи Заньковецької, та дозволяють вже і вони вбачити найхарактерніші риси її акторської вдачі — вміння справляти величезне вражіння на публіку, зворушувати її до глибини істоти; сила гри М. К. полягала в тому, що вона доходила до справжніх сліз і навіть до гістерики. Очевидно, не володіла ще вона собою, не могла ще керувати зовнішніми проявами своїх емоцій; наслідком цього і були такі непотрібні для театру фізіологічні ефекти. А це, хоч і вражало публіку, але примушало, поруч з таким закінченим актором як Кропивницький, віддавати йому найбільше уваги, що і відбивають ці газетні дописи.

Далі трупа поїхала до Харкова. І бере жаль, що брак матеріалів не дозволяє крок за кроком накреслити певну еволюцію гри М. К. Заньковецької в ці перші найважливіші роки її сценічного життя, коли формувався її талант, вироблювалися методи сценічної роботи. Перебираючи газетні фоліанти, ще раз упевняємось, як дуже залежать всі ці рецензентські присуди від темпераменту та сценічного смаку їх авторів. Олена в „Глигатаї“, що таке сильне справляла вражіння на чернігівського кореспондента „Зари“, — значно менше подобається рецензентові харківського „Южного Края“. На його думку, Заньковецька „грала непогано, але, здається, де-інде з зайвою екзальтацією³⁾ І поруч того, зазначає він в деяких моментах її гри „щирість і сердечність“⁴⁾. Ця суперечність відгуків свідчить, можливо, лише за те, що Марія Костянтинівна не знайшла ще тоді потрібної для сцени твердості. Принаймні, з приводу гри її в п'єсі „Дай серцеві волю, заведе в неволю“, — той самий рецензент зазначає гарне виконання маленької та невдячної ролі Марусі; йому здається, що з кожною виставою Марія Костянтинівна чим раз більше призвичаюється до сцени і обіцяє згодом зробитися гарною акторкою“⁵⁾. А інша, теж харківська газета на прикінці сезону навіть віддає „пальму первенства“ Марії Костянтинівні, характеризуючи її, як „талантливую драматистку“⁶⁾.

III

Одвідавши далі Пелтаву та Ростов, трупа після літньої перерви реорганізувалася. За антрепренера став М. П. Старицький, принісши

1) Заря. 1883. № 13.

2) Там же № 22.

3) Южный Край, 1883, № 735.

4) Там - же № 742. № 751.

5) Там - же № 803.

6) Харьковские Губернские Ведомости, 1883. № 114.

трупі не тільки широко відоме ім'я письменника та громадського діяча, але й гроші, що дали можливість краще обставляти п'єси. З початком сезону трупа опинилася в Одесі. Велике місто, що майже з самого заснування свого знало театр, в якому довгі роки перебувала постійно італійська опера, зустріло добре українську трупу... Часописи містили просторі рецензії, на різний спосіб вихваляючи українських акторів. Трупа дивувала чудовим ансамблем, Кропивницький—старанними постановками та майстерним виконанням своїх ролей. А з акторів відзначалися міццю своєї гри Садовський і особливо Заньковецька, що в ролі Оксани („Доки сонце зійде“) мала надзвичайний успіх. Рецензент „Одесского Вестника“ зазначав мистецьку витриманість її гри; особливо подобався йому її голос. Якщо перша частина п'єси не давала Заньковецькій можливості розгорнути свої сили, то в середині її вона вже цілком опановувала глядачів. Виступи її в цій п'єсі закінчувалися справжніми оваціями артистці¹⁾. Характеризуючи її вдачу, рецензент зазначав у неї „священный огонь“²⁾, що, на його думку, відрізняв її від звичайних акторів. Нарешті він подав детальну характеристику її таланту.

„Не знаю, хто зазначив: великість актора в його нервах. Дійсно, тільки той актор може справляти величезне враження на глядача, який, так-би мовити, живе, а не тільки грає на підмостках, той актор, що так зростається з типом, якого він удає, що немов-би втілюється в нього, страждає, мучиться, так само, як у житті страждала-б, мучилася-б, раділа-б особа, що її драматург утворив. Таку здібність забувати своє особисте „я“, відокремлятися повною мірою від сцени, має п. Заньковецька... Треба бачити цю артистку, щоб зрозуміти, як може проста селянка кохати, страждати, де-коли жартувати, а під впливом обставин і помститися на зрадникові до самозабуття, аж до своєї загибелі. На нашу думку, найбільш щастить п. Заньковецькій з утворенням типів забитої пригноненої жінки, як Олена в драмі „Павук“, або Оксана в драмі „Доки сонце зійде...“ Ці перейняті глибоким драматизмом моменти (божевілля, смерть) п. Заньковецька удає з особливою силою та нервовістю. В „Глигаї“ ви бачите перед собою не артистку, а живу Олену, жінку, що надмірно страждала, що по-малу переходить од шаленого горя до сьмних п'яних веселощів. У драмі „Доки сонце зійде...“ п. Заньковецька утворює шляхетно-горду особу Оксани з такою реальною правдою, що ви знов таки спостерігаєте на сцені живу людину з знівченою душею. Розуміння народнього побуту, тонке оброблення ролей, високий трагізм—все це доводить, що з п. Заньковецької є незамінна драматична *ingénue* для української трупи“³⁾.

Отже вогонь цей, що відрізняє Марію Костянтинівну од інших акторів того часу і викликав іноді непорозуміння. Ми пам'ятаємо, що вже харківський рецензент докоряв акторці зайвою екзальтацією, а розумний та освічений редактор „Зари“ писав про її гру під час гастролів у Києві такі рядки: „У страшній та прикрій сцені

¹⁾ Одесский Вестник. 1883. № 182.

²⁾ Там-же № 183.

³⁾ Там-же № 192; пор. № 196.

божевілля вона, хоч і справляє відповідне вражіння — це доводить її талант, — проте, взагалі вона перш над усе акторка, що впадає в шарж, утрирує — а це вже велика хиба. Крім того, вона якось дивно тримає себе на сцені і цілком не розуміє пластики та рухів...¹⁾ Проте, це, очевидно, був особистий погляд редактора; принаймні, інший рецензент тої самої газети зазначав „бездоганність“ гри Марії Костянтинівни²⁾. А далі і третій вже рецензент „Зари“ дивувався грі артистки з приводу її виступів в „Глигатаї“. На його думку, збудовано п'єсу дуже кепсько; зокрема зазначити це можна що до ролі Олени: „потрібно залізних нервів, щоб усю масу ненатуральних, нічим незмотивованих страждань... передати так художньо, як це зробила п. Заньковецька³⁾).

Отже й треба саме в такому характері ролів Марії Костянтинівни вбачати причини тих, бодай і нечастих докорів зайвою екзальтацією, навіть шаржем. Глибоко відчуваючи страждання своєї героїні, артистка удавала їх цілковито з тою самою навантаженістю, що з нею їх подано у п'єсі. І було в цій манірі гри щось цілком оригінальне, що не нагадувало сценічного трактування в інших інсценіях того часу. Тому де-які рецензенти, які швидче за всякого глядача при звичаються до певних шаблонів, і вважали, що така надзвичайна щирість виходить по-за межі звичайного виконання; звідси і негативні оцінювання, що давали вони самій грі артистки.

Звичайно, ці перші роки театрального життя Марії Костянтинівни не могли обійтись без деяких художніх помилок. Але, очевидно, вони траплялися нечасто, бо рідко зустрічаємо згадки за них. Проте, міцний талант акторки утворював такий яскравий образ, що не зверталосся вже уваги на окремі дрібні помилки.

Завернувши з Києва на короткий час до Житомира, трупа Старицького знов осіла в Одесі і ці півтора-місячні гастролі стали за перший дійсний її тріумф.

Вже два роки збиралася ця трупа. Осередком її ще з року 1881 були Кропивницький та Садовський; тоді-ж приєдналася до них Жаркова, досить відома на Україні провінціяльна акторка. Року 1883 вступив у Полтаві до трупи Максимович, в Харкові — М. К. Барілотті-Садовська, у серпні, в Одесі — Опанас Карпович Саксаганський; по трохи зібралися й інші, менш помітні, актори. Одне слово, на грудень 1883 р. це вже була досить велика група, що мала і своїх двох драматургів — Кропивницького та Старицького (Карпенко-Карий написав тоді лише свого „Бурлаку“), які своєю роботою поширили й репертуар; окрім традиційних „Наталки-Полтавки“, „Назара Стодолі“ та Квітчиних комедій, а також деяких виробів Дмитренка, Велисовського, був і свій добір п'єс, що давав змогу вибирати з репертуару особливо вигідні для окремих акторських індивідуальностей п'єси. По вступі до трупи М. П. Старицького з'явилася можливість більше за художній бік вистав дбати. А великий режисерський досвід Кропивницького та бездоганне його знання українського побуту

¹⁾ Заря. 1883. № 225.

²⁾ Там-же № 227.

³⁾ Там-же № 229.

сприяли що - вистави чудовому ансамблеві, яким особливо захоплювалися рецензенти. Отже, розпочинаючи в грудні 1883 року свої вистави в Одесі, ця трупа репрезентувала український театр дуже гарно — явище для більшості глядачів цілком нове та несподіване.

Знайшли одеські вистави цього сезону й дуже уважливого рецензента в особі якогось „Земляка“¹⁾, що майже по кожній виставі вміщав в „Одесском Вестнике“ докладні статті, розглядаючи в них детально як п'єси, так і гру окремих акторів. Вони і дають нам яскраве уявлення, як грали корифеї нашої сцени за тих далеких вже від нас часів. А по - за всім тим, вже самий факт, що редакція давала так багато місця цим рецензіям, свідчить за ту велику вагу, якої надавалося тоді вкраїнському театрові.

Марія Костянтинівна була хвора під час початку гастролів. В її ролях виступала здебільша М. К. Барилотті - Садовська, талановита, обдарована гарним голосом акторка, комічні ролі виконувала менш відома акторка — Гай. Успіх трупи означився відразу і майже кожна вистава скликала повнісінький театр. Що до ролів Заньковецької, то рецензент „Одесского Вестника“ зазначав, що М. К. Садовська звертає більш уваги на комічний бік ролі²⁾; проте, все було гаразд і жадних докорів не було.

Але не було й іншого. Не зазначали рецензії міцного вражіння, що глибоко зворушувало - б глядачів, об'єднувало - б спільним почуттям геть увесь театр... І це сталося тільки з приїздом Марії Костянтинівни. Частина ролів її на довгі часи лишилася за Садовською („Наталка - Полтавка,“); Олену, Оксану, Цвіркуньку, Приську знов стала грати Заньковецька. Отже і стріваємо ми в рецензіях описи надзвичайно сильного вражіння від її гри — сльози і гістерики не тільки серед жіноцтва, плакали й чоловіки — до таких афектів доходила публіка під впливом гри Марії Костянтинівни. Не кажемо вже про численні виклики та овації. „Так приймали у нас тільки Федотову“ — писав „Одес. Вестник“ — досить велика похвала акторці, що тільки три роки була на сцені.

Не можна казати, щоб ці просторі рецензії звертали особливо багато уваги на Марію Костянтинівну. Ми бачимо докладні і дуже інтересні описи перших її виступів у всіх її ролях; а надалі рецензент обмежується тільки коротенькими хвалами окремим її виступам. Вона, на його думку, першорядна зірка; вважаючи її гру за класичну, радить він навіть інших акторів цієї трупи вчитися в неї. І тільки наприкінці гастролів, роблячи підсумки перебуванню в Одесі української трупи, рецензент вмістив спеціальну характеристику Марії Костянтинівни. „Пані Заньковецька є першорядною зіркою, першою українською¹⁾ акторкою без жадних хиб. Говорити за неї детально, перелічуючи всі її гарні акторські прикмети, і зайво і нелегко. Зазначимо проте найголовніше. Чудовий талант її надзвичайно різноманітний: у драмі викликає вона що - вечора гістеричний лемент глядачів, у комедії примушає вона реготатися без краю, в оперетці вона

¹⁾ На жаль, міг я дізнатися за нього тільки те, що був це якийсь директор народних шкіл в Одесі.

²⁾ Одесский Вестник. 1884, № 4.

³⁾ Автор цієї статті, як і всі російські рецензенти, пише звичайно „малорусская“.

не має собі подібних — різнобарвність жіночої акторської вдачі, якої і не було ще на українському коні. Найвластивішою рисою цього таланту є повний правди, простоти і натуральності реалізм. Цей реалізм відзначається у кожному слові і рухові акторки. Володіючи саме таким талантом, акторка, з її найчутливішою нервовою системою, може довести свою гру аж до самозабуття; і його наслідком є таке-ж самозабуття публіки, що перед її враженими і здивованими очима вже не пані Заньковецька, що наслідуючи чи то сумній, чи то веселій дійсності, а сама дійсність, якої вигляд легко може викликати як сміх, так і сльози. Від її гри глядачеві і моторошно і лячно; бачучи смерть, горе, нещастя, він плаче (дослівно) тими-ж сльозами, які ллються з очей акторки, а її сльози є сльози героїні, звичайно пасербиці життя... Охоплюють глядача нещодоблені веселощі, коли він бачить явища життєві, що заслуговують на сміх; він і сміється тоді щиро, весело — тим сміхом, від якого далеко стоїть усенький натяк на підроблення, сміхом, що ним сміялася й артистка, а її сміх знов таки — є сміх героїні, здебільша пестухи життя. Запровадити такий правдивий реалізм до гри з співами це вже занадто важко, але і в цій царині панує п. Заньковецька...¹⁾

Варто зазначити, що на той час репертуар Марії Костянтинівни Заньковецької був ще досить обмежений. „Глитай“, „Доки сонце зійде“ — з обсягу драматичних ролей, „Чорноморці“ — з комічних — отакі п'єси, що виставлялися частіше за інших і давали акторці найбільшого успіху; коли-ж додати до цього „Назара Стодолю“, — то й матимемо основний репертуар Марії Костянтинівни. Справді, доводилося їй іноді виступати в більш-менш випадкових ролях — наприклад Проня (За двома зайцями); але більшість веселих, жвавих ролей, що раніш грала Заньковецька, дісталися тенер М. К. Барилотті-Садовській.

Трупа скінчила сезон в Одесі з великими як матеріальними, так і художніми здобутками. Урочисто пройшла остання вистава; Кропивницького, Садовського та особливо Заньковецьку публіка вшанувала адресами та подарунками. Марії Костянтинівни зокрема дякувала публіка за те, що вона з'явила українську жінку „у всій її простоті з усім її безмежним горем та рідкими радощами, з хибами та помилками, з високою моральною чистотою“. Овації та проводи трупи були такі, яких рецензент „Одесского Вестника“ не пригадує для Одеси²⁾.

Перебування трупи в Одесі та її надзвичайний успіх безумовно мали велике значіння для її репутації. Велике місто, яке мало тісні звязки з російськими столицями, в якому театральне життя відбивали аж три газети, щиро прийняло українських акторів; високо цінуючи їхні художні досягнення, тим самим підготовувало воно їм добрий прийом у столицях. Але і після цього, ще два роки мандрували українські актори на півдні. Виставляти українські п'єси в генерал-губернаторстві Дрентельна (Київщина, Волинь та Поділля) було заборонено, тому й доводилось обмежуватись Одесою, Харковом, Полтавою

¹⁾ Одесск. Вестник. 1884, № 14. № 27.

²⁾ Там-же, 1884. № 41.

та іншими, менш цікавими для театральних справ осередками. Марія Костянтинівна на короткий час їздила разом з М. К. Садовським до Кишинева та до пам'ятних обом їм Бендер¹⁾; влітку вся трупа була в Воронежі²⁾, в осені — у Харкові; на зимовий сезон знов в Одесі і т. д... Кілька разів за ці часи реорганізовувалася трупа; одійшов М. П. Старицький, заснувавши окрему трупу; на короткий час став на чолі товариства М. К. Садовський; нарешті, по дорозі з Ростова до Миколаєва трупа зустріла Кропивницького, що саме тоді збирався до Петербурга³⁾; знов тоді з'єдналися вже справжні „корифеї“ українського театру і ухвалили поїхати всі разом до північної столиці.

Ці два роки дали українським акторам і режисурі чималий досвід. Вони звикли грати по великих містах перед вибагливою публікою. Хоч і розходилася кілька разів трупа, але в складі її були тоді найталановитіші українські актори і ввесь час користувалася вона матеріальним успіхом. І це було як-раз за часів частих банкрутств багатьох провінціальних підприємств. Отже, в осені 1886 року товариство під керуванням М. Л. Кропивницького і з'явилося до Петербурга. У склад його увіходили Заньковецька, Садовська-Барилотті, Затиркевич, Вірина, Переверзева, Маркова, Кропивницький, Садовський, Саксаганський, Максимович, Карпенко, Мова. Не вистарчало тільки Карого, що його „волею судеб“ затримано в Новочеркаському.

IV

На яку саме публіку могли числити в Петербурзі українські актори? Чим могли вони вразити пересичену всіма формами театрального мистецтва, — як російського, так і закордонного, — публіку?

Театральні смаки Петербурга, здається, ще з часів Мочалова, Щепкина, Садовського і Островського можна вважати за нижчі, як рівняти до московських. Можливо, що тут відбивалася близькість до двору, на який мусів скеровувати своє життя „імператорський“ театр; впливав тут і більший звязок з закордоном, де театр, орієнтуючись виключно на касу, звик уже потурати всім вимогам вибагливих верхів суспільства. З особливим запалом озвався Петербург на загальне захоплення оперетою. Одночасно з українцями перебували в Петербурзі з російськї і 1 французька опереткові трупи⁴⁾. За таку-ж саму мала частина публіки й українську трупу, проте для цього дійсно були деякі підстави. З 67 вистав, що дали українці в Петербурзі⁵⁾ 15 припадає⁶⁾, на саму „Наталку-Полтавку“; крім неї, були в репертуарі „Чорноморці“, „Запорожець за Дунаєм“, „Гаркуша“; багато співів було і в інших п'єсах, що й наближало їх до опереток.

1) Одесск. Вестник. 1884 № 63.

2) Див. В. Кендзерский. Малорусская трупа М. П. Старицкого в Воронеже. СПб. 1885.

3) М. К. Садовський. Мої театральні згадки. Літературно-Науковий Вісник 1907. VIII. 197.

4) Новое время. 1886. № 3855.

5) А. Суворин. Хохлы и хохлушки. СПб. 1907, стор. 66.

6) Новое время. 1887. № 3930.

Отже на мою думку, такий добір репертуару дуже сприяв успіхові української трупи: він давав їй спроможність з'явитися петербуржцям в звичних для них зовнішніх формах, надавши їм нового, цілком оригінального оформлення та змісту.

А крім всього — Петербург давно вже полюбив українські пісні й танки; п'єси з українським колоритом, може з контрасту, петербурзькі театри радо приймали і раніше¹⁾. За велику протепомилку було б думати, що виключно цим — вокальною та музичною частиною своїх вистав — догоджували українці всій публіці. Окрім звичайних меломанів, одвідували театр й інші глядачі — демократична маса, що кохалася в театрі — численна українська колонія, що рада була почути рідної мови в чужому та далекому од їхньої батьківщини Петербурзі. І рецензенти петербурзьких газет завжди зазначають присутність на українських виставах надмірно палких „южан“, що іноді з'являлися серед пишної столичної публіки в свитах та смушкових шапках і проявами свого щирого та голосного захоплення дратували холодних театралів²⁾.

Отакі були об'єктивні обставини, що сприяли успіхові українців на півночі. А далі все залежало від самої трупи, її хисту та репертуару.

Отже, переглядаючи газети, що озивалися на українські вистави, зустрічаємо ми в них панегірики акторам і вибачливу, або й зовсім негативну оцінку української драматургії. І дійсно, не дуже збагатився репертуар український за ці останні роки. До своїх коронних ролів Марія Костянтинівна додала „Одарку“, з „Запорожця за Дунаєм“, далі дебютувала вона ще в Ростові та Одесі в трьох нових п'єсах І. К. Карпенка Карого: — „Наймичці“, „Бондарівні“ і „Розумнім та дурні“³⁾: п'єси цікаві були не тільки тим, що позбавлено їх пісень та густого етнографічного офарблення — своїми громадськими та соціальними ідеями були вони значно вищі від попередньої української драматургії. Проте, порівнюючи цей репертуар з тим, що давала петербурзьким глядачам російська драматургія, не можемо ми вважати, що був з цієї української драматургії серйозний конкурент. За 80-х років запанувала на петербурзькій сцені далеко не першорядна драматургія — п'єси Віктора Крилова, Сумбатова, Шпажинського, Ге, Гнедича та інших, деякі з цих іменнів давно вже позабував і російський театр, і російська література⁴⁾. Але були це п'єси в сучасного світського оточення, трактували вони проблеми кохання, слави, чести, грошей у близьких до того-ж глядачам формах. Українці - ж приносили з собою цілковито інших героїв — селян і селянок з щирим і палким коханням, що утворювало в суперечності з владою батьків та матеріальними злиднями глибокі, але нескладні конфлікти. Проте ці п'єси перейняті були чимсь новим, здоровим і свіжим, безпосередністю, що приваблювала до себе перевтомлених занадто складними проблемами столичних глядачів.

¹⁾ Маю надію докладно з'ясувати ролю українського елемента на петербурзькому кону в іншому місці.

²⁾ Новое Время. 1886. № 3846, № 3852.

³⁾ М. Садовський. Там-же, VIII — IX. 194 — 195.

⁴⁾ Див. П. Гнедич. Хроника русских драматических спектаклей на императорских сценах 1881—1890. Сборник Историко-Театральной Секции. Петроград. 1918. т. I, стор. 1—66.

Треба, проте, згадати ще одну обставину. У житті кожного, театру чималу ролю відіграє, як це добре відомо, преса. Вона підготовлює публіку до сприйняття його вистав, вона з'ясовує в них те, що здається з першого погляду незрозумілим. Отже театр український потрібував такої прихильної до себе преси. Саме цього й не було. Петербурзькі газети українськими справами не цікавилися, про культурний рух цієї „окраини“ вони нічого не друкували. І крім старого Д. Л. Мордовця, українці не мали серед петербурзьких журналістів приятелів. Тим цікавіше для нас, що українські актори скорили собі пресу, привабили глядачів і свіжим, бодай і елементарним репертуаром, і яскравими талантами, і чудовим ансамблем, і старанними постановками, що за них і прозвали їх „наші мейнінгенці“¹).

Участь Марії Костянтинівни в трупі, де налагоджено йшло мистецьке життя, утворювала з одного боку гарні обставини: легше було працювати в товаристві, що швидко привернуло до себе симпатії широких кол; але з другого боку потрібний був такий талант, щоб можна було відзначитись серед цього гурту талановитих акторів, завоювати собі особливу увагу глядачів. Проте перший вже її виступ у ролі Олени примусив газети занотувати міцне враження, що справила вона на глядачів та оцінити її, яко великий талант²). Те ж саме було і з другим її виступом („Бондарівна“) і з рештою³). А далі з приводу її гри висловився чи не найвідоміший тоді в Петербурзі театральний критик — редактор-видавець „Нового Времени“ А. С. Суворин, що вперше побачив Марію Костянтинівну в ролі Галі („Назар Стодоля“). „Це є актриса — писав він — з талантом великим, самостійним, оригінальним, натура, вся зіткана з найчутливіших нервів. Рухливість її обличчя, всієї постати підкоряється з надзвичайною правдою всім душевним рухам. Про цю акторку не можна сказати, що вона особливо гарна, вдаючи драматичні поривання, чи спокійніші прояви життя; всюди — вона сама правда, поетична правда з усією її привабливістю... Взагалі є з неї одна з тих небагатьох акторок, що з першого свого на кону слова стверджують нам свій видатний талант, його свіжість, незаплямовану жадним наслідуванням комусь іншому...“⁴). А через кілька днів по цьому Суворин видрукував свою знамениту статтю „Г-жа Заньковецкая в Наймычке“, де й подав докладний опис її гри, надзвичайно високо цінуючи акторську її вдачу. „Я не бачив ще на російському кону — зізнається він — наївності дівчини, так дивно вдової, як це робить п. Заньковецька. Мені доводилося бачити *ingéne*, роблену наївність, що перейшла до нас з французької сцени. Проте наївність простої дівчини щось миле та дитяче, — побачив я тепер уперше... Ось-де справжній талант, ось-де справжнє акторське мистецтво, що нагадує Мартинова і Щепкина. Це не Мочалов, якого проривало надхненням, це щось струнке, це жива людина, що лишається собі вірною

¹) Трупа герцога Мейнінгенського перебула в Петербурзі майже 2 місяці на початку 1885 року. П. Гнєдич, ів. 31 — 32.

²) Новое Время, 1886, № 3850. — Новости, 1886, № 316.

³) Новое Время, 1886, №№ 3854, 3874, 3886 і далі Новости, 1886, №№ 320, 321, 329, 335, 341.

⁴) А. Суворин. Хохлы и хохлушки. СПб. 1907. стор. 8, 10 — 11.

з початку й до кінця, як у сумі, як і в радощах, так і в розпачі... Я одверто кажу, іншої такої-ж акторки я не бачив. Я порівняв-би її до Сари Бернар, але ніколи не зворушувала мене ця акторка; у п. Заньковецької дуже багато почуття і нервовости в грі, що завжди вважав я за краще над мистецтво, в чому й спокутуюсь. Як на мене, була Сара Бернар холодною, бодай і прекрасною акторкою; Тургенєв обзивав її „противною кривлякою“, і тут є чимало правди¹⁾.

Великі статті присвятив Суворин і іншим коронним ролям Марії Костянтинівни — Оксані („Доки сонце зійде“...), Олені („Глитай“). „Яка-б чудова була з неї Офелія... яке захоплення викликала-б вона у цій ролі, які-б ролі здатна була-б вона воскресити на російському коні, як віджив-би театр. Проте скінчить, здається, п. Заньковецька своє життя в українській трупі, закабальючи свій язик в „хохлацьку“ мову, здобуваючи акценту і вироджуючись у „хохлушку“, що витягуватиме свої нерви до крайньої їхньої пружкості на одноманітні ролі, на ту-ж саму нещасливу жінку, яку визискує багатий куркуль (у „Наймичці“ та „Глитай“), або яку кинув молодий панич (в „Доки сонце зійде“). Великий талант має за свій обов'язок світити всім. Поневолюючи себе вузькій сфері місцевої говірки, місцевої драматургії, що навіть нічого не черпає з європейського репертуару, — призначає вона себе на другорядну ролі. І тепер вже кажуть: „Звичайно, вона чудова акторка, проте здатна вона грати лише селянських „хохлушок“. На ролі з освіченого кола, з європейського репертуару, що потребує багато тонкощів і певної звички, вона не здібна“. Як на мене, це несправедливо. Почуття всі люди мають однакові, засоби задля їх виразу так само. Але звичка конче потрібна“²⁾.

Що-далі, то дужче вихваляв Суворин українську артистку. І не тільки він: величезний талант її зазначили всі. Серед цього хору дружних рецензій фельетоніст „Санктпетербурзьких Ведомостей“ А. Морской надрукував 2 статті про українську трупу, де спробував холодними очима глянути на те, що захоплювало всіх (поміж інших і театрального рецензента тої-ж газети³⁾). Одвідавши українські вистави, А. Морской згодився тільки з тим, що дійсно таки добре грають українці; проте-ж радив він своїх читачів не захоплюватися їхньою грою занадто. Що-ж до Заньковецької — то, на його думку, рівняти її до Сари Бернар смішно. Суворинові зазначав він зокрема, що своїм надмірним вихвалюванням може він тільки зашкодити акторці⁴⁾. Суворин відповів на цей фельетон новою статтею — „Наши увлечения“

„Мені завжди здавалося, писав він, що ми занадто великі резонери. Ми боїмося висловити свої почуття вповні, ми боїмося власних радощів і власних сліз, наче-б то було щось ганебне, чи не досить серйозне“. Стверджуючи свою думку, наводить він далі кілька прикладів, коли критика розхолоджувала тих, хто з запалом ставився до величезних з'явищ російського мистецтва; так було з Толстим, з Гоголем, з Мочаловим, так само й тепер з Заньковецькою.

1) Суворин, там-же 16, 16 — 18, 19 — 20.

2) А. Суворин, стор. 36 — 37.

3) Санктпетербургские Ведомости, 1886, № 316, 339, 341, 345, 348.

4) Там-же, №№ 348, 355.

Проте з'явище вона величезне та своєрідне. „Це не п. Савіна, ані Стрепетова, це актриса сама по собі, цілком самостійна, що нікому не наслідує, акторка з душею, з надзвичайно розвиненою мімікою, чудлими нервами, дуже гарною постаттю. Вона мусить випробувати свої сили в репертуарі, більш різноманітному... і аж тоді зможе вона розвинути всі свої природні сили; інакше призначає вона свій дар на певний застій¹⁾... Немає такої акторки по російських сценах...²⁾).

Цілком свідомо подав я такі просторі витяги з статтів Суворина. Ніколи ще не висловлювався про Марію Костянтинівну такий компетентний критик, що палко любив театр та добре його розумів. Його слова чекали, не тільки російські актори з увагою ставилися до його думок, а навіть і чужоземні знаменитості³⁾, що знали багато тонких та досвідчених критиків. Отже благословення Суворина Заньковецькій мало чимале значіння для її репутації. Ipse dixit. Присуд Суворина багато говорив, як тій публіці, яка не вміла самостійно розбиратися в тому, що бачила на сцені, так і тим, хто жив по-за межами Петербурга. І. К. Тобілевич, що перебував тоді в далекому Новочеркаську, розповідає в одному з своїх листів⁴⁾ про свою розмову з князем Святополк-Мирським, тодішнім отаманом Війська Донського⁵⁾. Статті Суворина справили велике вражіння на генерала, примусивши його згадати, що він „сам малороссіянин“; багато говорив він з І. К. Тобілевичем про український театр, давав навіть деякі поради з приводу його гастрольних подорожів і нарешті просив передати привітання Заньковецькій.

Успіх Марії Костянтинівни в „Наймичці“, а разом з цим і весь цей приїзд українців-акторів до Петербурга, вважати можна за кульмінаційний пункт на її сценічному шляху, а одночасно і всього побутово-романтичного українського театру. Дійсно, ніколи—ні раніш, ані пізніш—не стояла Марія Костянтинівна так високо в очах публіки. „Новости“ дивувалися надзвичайній різнобарвності її таланту; кожна нова роль виявляє нові риси в ньому, ще не знайомі, несподівані. Зазначалося і велику здібність Марії Костянтинівни змінювати виконання однієї ролі. Проте ніколи її гра не була позбавлена двох найхарактерніших прикмет: надзвичайної драматичної сили, що дивує в такій молоденькій та „субтильній“ жінці, і простоти та натуральності, яких не зрікається акторка в найміцніших патетичних місцях своєї ролі⁶⁾.

Фахівці театральної критики звернули увагу лише на один суто-мистецький бік її виступів. Цікаві спогади М. К. Садовського гарно змальовують нам те громадське значіння, що мали її виступи в ролях пригнічених злиднями та скривджених „сильними мира сего“ селянок. Зазначаючи величезний успіх українських вистав,

¹⁾ Суворин, 44, 45.

²⁾ Там-же. 56.

³⁾ Ю. Беляев. Когда рассеялся ладан. Новое Время, 1912 № 1357. Пор. проф. Б. В. Варнеке. Суворин и театр. Наша Старина. 1914. № 2.

⁴⁾ Подаю далі цього цікавого листа з грудня 1886 р. в уривку.

⁵⁾ Кн. Микола Іванович Святополк-Мирський, 1833—1898.

⁶⁾ Новости, 1886. № 31.

пише М. К. Садовський про М. К. Заньковецьку такі рядки: „Особливо цей рух симпатій захопив весь Петербург після постановки п'єси „Наймичка“, коли виступала М. К. Заньковецька. Щось невимовне, дивне, неописане трапилось. Це був такий тріумф українського слова, якого більш ніколи воно не зазнавало. М. К. Заньковецька, цей велетень і талант, розвернула перед публікою такі дивні риси простоти і художництва, в яких вся столічна публіка, звикла до штучного і через те блискучого виконання імператорських артистів, потонула в тій божественній, художній простоті гри артистки.

Перший раз на життю своїм цей ситий, блискуче одягнений салон побачив дійсне мужицьке життя. Життя того мужика, якого він бачив тільки з вікна вагону, в якому досі вбачав робочу тварину, яка з його погляду не мала ніякого почуття, ніякого болю, ні страждань. Перед ним з'явилася не в розкішних убраннях артистка, чаруючи своїм дивовижним фасоном убрання глядача, перед ним стояло обідране, забите життям дівча-наймичка. І не дивлячись на дрантя, яким покрито її тіло, вся її істота дихала божественною чистотою і повним любови й муки гарячим серцем. Перший раз в житті своїм салон побачив таку артистичну гру, з якої повинен був переконатися, що в мужицькому змученому працею тілі під драною його свитиною б'ється чисте серце, гаряче серце. Це переконання дала їм художньо-чарівна гра М. К. Заньковецької. Зате - ж і вітала її публіка. Вся зала, набита, мов улік бджолами, блискучим панством салона, стогнала і гучно вітала артистку...“¹⁾

І. К. Тобілевич, що був одірваний тоді од колишнього свого товариства, не бачив цих виступів Марії Костянтинівни. Прочитавши суворинські статті про вкраїнські гастролі, він підкреслює в одному з своїх листів національну вагу цього успіху²⁾. „Въ этомъ отзывѣ, волею не волею есть именно то, чего я хочу, есть, хотя не ясно, признание того, что и на малорусскомъ языкѣ, смѣшномъ почему-то великорусам, можно производить глубокое впечатлѣніе, заставившее заговорить даже камни. Если Суворинъ такъ отзывается, то это равносильно тому, что „камни говорятъ“. Въ этомъ есть прогрессъ...“ Звертаючись далі до Марії Костянтинівни, зазначає він, що „она, одна она, силою своего таланта, заставила камень говорить, вызвала у крокодила слезы. Она заставила такого человека, как Суворин, сознаться, что онъ насмѣшливо относился и к драмѣ малорусской и къ языку, а теперь плачетъ. Это успѣхъ не только театральный, нѣтъ — это успѣхъ, за-который любящие свою родину южане должны во вѣки вѣковъ помнить имя артистки. Должны имѣть ее портретъ и, передавъ его потомству, сказать: вотъ талантъ, который показалъ передъ всѣми, что нашъ языкъ не есть языкъ только чабановъ, а что на немъ можно писать и приводить въ трепеть узурпаторовъ художественною передачею простѣйшей исторіи...“

Задовольняючи різні кола різними сторонами свого галанту, Марія Костянтинівна мала в Петербурзі виключний успіх. Звичайно, залежав він почасти від чудової гри всього товариства, а почасти і сама вона

¹⁾ М. Садовський, там-же в., VIII — IX, 199 — 200.

²⁾ Подаю, зберігаючи правопис та пунктуацію оригіналу.

дуже сприяла успіхові всієї трупи. Театральний критик „Новостей“, запевняючи, що він належить до гарячих прихильників української сцени, зазначав проте, що для українського театру в Петербурзі прийшла „мода“: українцями захоплюються остільки, що иноді аплодують їм бог-зна за що. Тому й застерігав той-же рецензент, що такі симпатії не тривають довго¹⁾.

В Петербурзі трупа грала з місяці, маючи геть увесь час добрі збори. Наприкінці гастролів відбувся бенефіс М. Заньковецької. У-шосте грала вона „Наймичку“; отже, не зважаючи на значне підвищення і без того високих порівнюючи цін на українські вистави, чимало публіки пішло до дому, не діставши квіток: глядачі остільки виповнили залю, що не було вже можливости поставити зайвого стільця в проходах; а навіть в оркестрі. Успіх був знов величезний...²⁾

Які-ж саме були для Марії Костянтинівни наслідки її петербурзьких гастролів.

Зрозуміло, що перш за все вони зробили її ім'я надзвичайно популярним. Гучна слава її ширилася столичними газетами по всіх кутках Росії і про її величезний талант дізнавалися всі, хто цікавився театром або столичним життям.

Але це один лише бік справи. Другий був надто складніший.

Ми бачили, які висновки робив Суворин з виступів Марії Костянтинівни. Її шлях — через російську сцену до „інтелігентного“ та всесвітнього репертуару. Тільки в таких умовах розвине вона свій талант, тільки тоді зазнає вона справжньої слави... Такий талант, як у Заньковецької — писав у тому-ж Новому Времені инший автор — скрізь-би зауважили: і в Парижі, і в Милані“³⁾; її дар висунув-би її на перше місце на кожній сцені“⁴⁾ — читаємо в „СПБ Ведомостях“. Треба тільки відважитись розстатися з українськими Гальями та Оленами, і акторку чекає невмируща всесвітня слава. Тут було багато спокуси для молодої, повної сил та енергії акторки. І проте ми не помічаємо в неї жадного вагання. Як і раніш, переїздить вона з міста до міста з трупю М. Л. Кропивницького, виконуючи або старі свої ролі, або нові по формі та старі по суті утворення того-ж таки гатунку.

І, хоч не довелося М. К. Заньковецькій вийти далеко по-за межі цих своїх утворень, героїні української драми зазнали в них найкращого свого втілення. Розвивався та ширився український театр, акторський стиль Заньковецької викликав непогані иноді наслідування, але не бачила українська сцена такого широкого та художнього виконання всіх цих Галь, Олен та Харитин, як ті, що дала їх перша українська примадонна, яка так тісно пов'язала з ними всю свою акторську кар'єру.

¹⁾ Новости, 1886, № 349.

²⁾ Новое Время, 1887, № 3909. — Новости, 1887, № 16.

³⁾ Новое Время 1886, № 3886.

⁴⁾ Санктпетербургские Ведомости 1886, № 336.

Коцюбинський, як учень Драгоманова на полі публіцистики

Коцюбинський доволі рано познайомився з русько-українськими радикалами в Галичині, що зрештою, по довгому керуванні з Женеві М. П. Драгоманова, року 1890 зорганізувались у партію. Того-ж 1890 року Коцюбинський підчас перебування в Галичині знайомиться з Франком, Павликом, Белеєм¹⁾, з представниками краківської академічної молоді Яковом Невестюком²⁾, та Ярославичем. Невестюк в листі повідомляє про успіх радикального руху серед молоді української та польської³⁾ про безнадійну хворість Драгоманова⁴⁾. Проте Коцюбинський спеціально до радикалів, до їхнього органу „Народ“ та ідейного керівника його Драгоманова не виявляв поки що зацікавлення. Як початкуючий тоді письменник, він вдовольнявся „Дзвонком“ та „Зорею“, органами галицьких народовців, де містив свої твори. Співробітничавши в „Дзвонкові“, він на початку діяльності піддавався впливу у виборі тем. Цим можна з'ясувати, наприклад, переклад Коцюбинського „Святий вечір у Христа“ з Достоевського⁵⁾ та написання оригінального твору „Ялинка“, хоч письмен-

¹⁾ В листі до Коцюбинського I—X 1890 року Франко згадує Белея, як знайомого Коцюбинського, а від Павлика передає поклін.

²⁾ В листі з Кракова 18/VI 1890 року Невестюк писав Коцюбинському: „Тогідь після Вашого від'їзду (підкр. мос—С. К.) були тут похорони — знаєте з „газетки“ про долю вінця від радикалів і про мою бесіду з президентом похорону“...

³⁾ В тому-ж листі (недрукованому) 18-VI року 1890 Невестюк розповідав: „По похороні відбувся комерс, а лучче з'їзд слов'янської молодежи. Я держав реферат п. з. „Ідея федерації автономної слов'ян“, котрий яко на часі викликав гарячу дискусію, а були на з'їзді (крім русинів і тутешніх поляків) також поляки з Варшави, Цюриху, Парижа, Женеві і т. д. чехи, болгари і т. д. Чехи переводять той реферат і муть го друкувати і запросили нас до Праги на з'їзд слов'янської молодежи“ в липню при нагоді вистави в Праці — може-б і Ви на охоту поїхати схотіли? Газета академіцька „Ognisko“ упала, а тепер зачинаємо видавати „Ruch“ і ми оба з Ярославичем належимо до редакції, так в першій нумері не лиш подамо програму радикалів, а й приймемо її, яко редакція органу польської молодежи (крім нас е еще 4 люда в ред.). Так партія наша поширшає“...

І далі в тому-ж листі: „Радикальна наша партія, як пишуть мені з провінції, сильно лютить попів, але мимо того кріпшає з кожним днем і „врата адова не одоліють єя“. Народовці через таке ярке виступлення радикалів зискали много в очал уряду і мабуть навіть хотять з урядом входити в „сompromis“ !!!“

⁴⁾ Недрукований лист без дати.

⁵⁾ З редакції „Дзвінка“ В. Шухевич писав до Коцюбинського (лист без дати): „Мені конче треба-би якого оповідання хоть-би в переводі з московського. Пошукайте за коротким а гарним та коли не успієте з часом перекласти його, так висилайте в оригіналі. Про се дуже Вас прошу“. А одержавши від Коцюбинського переклад в листі (3—XI—1890 р.) уже дякує: „Спасибіг сердечне Вам за „Св. вечір“. Я, бачите, все шукав за статтею відповідною, аж тут Ви мене вибавили з клопоту. Спасибіг за се. Буде ілюстрація і смечка з діворою і пр.“...

ник не завжди вкладався в вузькі рямці народовецьких органів, як показує історія з „На віру“¹⁾ та з „Ціпов'язом“²⁾.

Проте була ще важніша причина, що відвертала Коцюбинського від науки Драгоманова.

В травні 1892 року Коцюбинський, заробітку шукаючи, з рекомендації Мих. Фед. Комара їде на службу в Одеську філоксерну комісію, що тоді працювала в Басарабії. Туди-ж у липні вступив, як помічник експерта комісії, В. Г. Боровик, фундатор і голова братства „Тарасівців“³⁾. Коцюбинський, розуміється, одразу-ж вступив в братство і взявся до роботи серед робітників філоксерників. За відгомін тодішнього настрою Коцюбинського та братів вважати треба

¹⁾ Редактор „Зорі“ відповів, напр., Коцюбинському за „На віру“, коли її одержав, що друкувати в „Зорі“ не може. Коцюбинський за це сповістив М. Комара, який так з'ясував це явище (Лист без дати): „Що до Вашої повісти „На віру“ — то Ви не дивуйтеся одповіді впорядчика „Зорі“. То-ж в Галичині справді публіка переважно попівська і вона надто вже пильнує за тією моральністю, то сама тема здаватиметься їм не моральною, а впорядчику більш, або менш треба рахуватись з поглядами і смаком публіки, особливо при виданні „Зорі“, призначеної для сім'ї. Інакше стоїть діло з „Правдою“, там зовсім инша публіка і там не дуже то вважають на ті кумедні погляди на моральність і з великою охотою надрукують. Тим-то я Вам раджу написати до редактора „Зорі“, нехай він ту Вашу повість перешле в „Правду“, а тим часом, коли у Вас єсть чорняк, то Ви будьте ласкаві, перепишіть гарненько обов'язковим правописом і пришліть мені до збірника, нехай вона буде і в „Правді“, і у нас.

Коцюбинський пристав на думку Комара, написав редакторові „Зорі“. А редактор „Зорі“ Лукич з Станіслава 10 н. ст. вересня 1892 р. відповідав:

„Вашу повість „На віру“ передав „Правді“ і так редакція, як і читачі вельми з неї задоволені. А треба Вам знати, що „Правда“ не потребує так оглядатись на все як „Зоря“, на котру дивиться остро цензура урядова і цензура передплатників, що не хотіли-б бачити нічого, що-б нарушувало їх чувства релігійно-моральні. Можна-б очевидно спорити проти тому, чи іменно такі речі, як згадана повість нарушують ті чувства, але факт єсть, що у нас в Галичині виробилась така опінія... Її треба викорінювати, але дуже злегка“.

²⁾ Одержавши „Ціпов'яз“, редактор „Зорі“ Лукич писав:

„Ваш „Ціпов'яз“ мені дуже сподобався, та в тій формі, як він написаний, не можу його помістити в „Зорі“. Два місця в ньому єсть нецензурні. Одно місце — справа з граматкою московською, а друге — де становий б'ється з Семеном. Не думайте одначе, що ту виявляю мій погляд: ні, се справа зовсім ясно поставлена.

Мені здається, що я писав Вам при кінці 1892 р., які умови поставив цензор до „Зорі“ під грозою не пускати „Зорю“ в російську імперію. Там між иншим (підкр. Лукича) сказано, що не вільно дражнити пануючої в Росії народности, себ то московської, навіть здалека, — а також інституції державних. Таким дражненням він вважає напр. малесенький ескізик під заг. „У станового“, поміщений мабуть в ч. і 21 чи 22.

Наколи одже схочете ті два місця змінити, так я з найбільшою приємністю поміщу „Ціпов'яз“ в „Зорі“, наколи-б не могли — в таким разі передам „Правді“, хоч в „Зорі“ прочитало-б його яких 400 передплатників на Україні“...

„400 передплатників на Україні“ переважили у Коцюбинського, і він перероблює відповідні місця, щоб тільки надрукувати в „Зорі“. Сповідуючи в листі 14 нов. ст. VI — 1893 р. за одержання додатку до „Ціпов'яз“, редактор „Зорі“ так оцінює зміни, що їх поробив Коцюбинський: „Ціпов'яз“ увійде в теперішній формі до „Зорі“.

³⁾ Основоположниками його року 1892 р. на могилі Шевченка були В. Боровик, що розробив статута, Михайло Базько-Базькевич, Микола Байздренко; трохи пізніше пристав Липа Іван. Братство мало етично-політичну мету, при чому змін в політичному житті братчики покладались здобути шляхом еволюції. Брати були зобов'язані культурно-освітню працю вести серед українців, національну збуджувати свідомість. Серед робітників філоксерників, яких Боровик запрошував з сіл Полтавщини, де він перед тим працював, не гребували братчики за дрібні справи

казку „Хо“¹⁾, присвячену до того-ж „братові В. Боровикові“. В даному випадку важно те, що Коцюбинський, як „Тарасовець“, ішов в розріз з проповіддю Драгоманова²⁾.

Проте „Братство Тарасівців“ уже 1895 року починає занепадати³⁾, а знайомість з виданнями галицьких радикалів і в першу чергу з творами М. П. Драгоманова⁴⁾, а також знайомість з передовою російською пресою⁵⁾ та літературою⁶⁾ того часу зробила своє і Коцюбинський, коли йому раптом прийшло до праці в газеті, рішуче виявляє себе драгоманівцем.

На початку листопада 1897 р. Коцюбинського до праці в житомирській газеті „Волинь“ запросив видавець її А. М. Коген. Склав з ним умову і, гарантувавши себе закладом від Коцюбинського, доручив йому завідувати конторою. Місяць пізніше Коцюбинський почав вести відділ в „Волині“ — так званий „Свет и тени русской жизни“. Як завідувач відділу „Свет и тени“, він підлягав відповідальному редакторові Е. Фідлерові.

агітувати, поміст у хаті стелити, гігієни додержувати, жінку жаліти і поводитись з нею чемно. З мотивів конспіративних в братство приймали обережно, так що з 60 душ робітників, що в їх перебували в комісії, до братства було вписано душ 7, 1894 року брати зробили візд, де було душ 30. На думку В. Боровика братство Тарасівців проти російських народників, що проповідували цілковите спрощення, одрізнялось тим, що намагалось народ піднести до себе, етично-політичну мету ставлячи.

¹⁾ Постать „Хо“ привіз Коцюбинському Боровик з Полтавщини з м. Глинського (тоді Роменського повіту), де він чув, як жінки лякають дітей. „Цить, бо вхопить „Хо“ („Хо-ха-хапати“ утворює В. Г. Боровик).

²⁾ Радикали за Боровиком В. Г. забували свою мову, робились росіянами, а це відвертало людей їхнього гурту від радикалізму.

Сам Коцюбинський це ствердив, підкресливши в своєму примірникові „Листів на Наддніпрянську Україну“ на стор. 68 слова Драгоманова: „Докір українським радикалам в незнанні української народньої мови може справді бути почасти вірним“...

³⁾ Свідчення В. Г. Боровика.

⁴⁾ В архіві Коцюбинського (Чернігівський державний музей ім. В. В. Тарновського) є такі книжки Драгоманова, що їх передано разом з бібліотекою М. М. Коцюбинського: „Z dziejów liberalizmu w Rosji przez Dragomanowa z rosijskiego przelozył I. Franço; odbitka z „Kurjera lwowskiego“ Lwów 1889“. (бібл. № 594). — Драгоманов. Австро-руські спомини (1867 — 1877) Львів 1889“ (біб. № 812). — Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу Львів 1892“ (Бібл. № 813) — Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну. Ред. „Народа“ Коломия 1894“ (Бібл. № 539). — Драгоманов. Рай і поступ. Вид. ред. „Народа“ Коломия 1894. — Драгоманов. Казаки. Літ.-Наук. Б-ка. Львів 1906 (Бібл. № 541). — Драгоманов. Листи до І. Франка і інших 1881 — 1886 Франко. Львів 1906. (Бібл. № 650) і — „Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Киев 1874 — 1875“. (Бібл. № 709).

⁵⁾ В листі 20 жовтня р. 1896 з Куру-Узенья: „Читав лиш газети. „Крым. Вести“ і „Русск. Вед.“ приходять теж раз на тиждень 14 чисел і треба-ж усе проковтнути!“

В недрукованому листі до дружини (26 вер. 1896 року з Алушти Коцюбинський характеризує чергове число „Зорі“, що він його одержав, додає: „Маємо теж нову книжку (IX) „Рус. Мысли“. Половина книжки белетристики. Є стаття проф. Левитського про хліборобські спілки в Херс. губ. „По морю“... теж друкує полеміку поміж Левицьким та Борисовим (секр. земск. упр.) про ті-ж спілки. Тепер ця справа (спілок) вияснюється — і шкода, що ти, пишучи, не могла покористуватися цим матеріалом“.

⁶⁾ В недр. листі до дружини Коцюбинський 9 жовтня 1896 р. сповіщав з Куру Узенья: „Читаю тепер Глеба Успенського. Це один з „любимих моїх московських авторів“.

З самого початку роботи в „Воляни“ Коцюбинський починає скаржитися в листах: „Мені здається (може воно тільки здається (підкр. Коцюбинського), що я влетів, взявши цю посаду. Все те гірше, чого я боявся був, коли мені пропоновано ще посаду — справдилося і так далеко стоїть од рожевих надій та мрій Миколиних!“¹⁾ Головне, що не вдовольняло Коцюбинського, це напямом. В одному листі²⁾ він пише: „Будь це ще газета з симпатичним напрямком, стій коло неї живі люди, легше-б було співробітникові. А то маєш таке почуття, наче сидиш в куші гною, а навкруги тебе всякі паразити. Бридко!“ Про редактора Фідлера Коцюбинський глузуючи писав, що у нього громадський мотив — це костюм на весіллі, де автор був за дружбу³⁾, а тим часом він був Коцюбинському за цензора, крім губерніяльного, що йому підлягала і вся газета. Посилаючи дружині першу статтю з „Свет и тени русской жизни“, Коцюбинський писав: „Вона обрізана. Сьогодні мав цілу баталію з редактором. Для завтрашнього №-а знов даю статтю, вдатно написану, з добрим світлом. Отож це дуже не сподобалось редакторові (він очевидно заздрить мені) і він вичеркнув ціле переднє слово до замітки і написав своє. На його думку, стаття написана нецензурно. Я тоді розсердився і сказав, що не хочу підписуватися під переробленою статтею і взагалі при таких умовах не хочу писати. Я хочу мати одну цензуру, коли вже без неї не обійдеться, а не дві. Перепалка була гаряча і скінчилась тим, що ми посердилися“⁴⁾...

Такі історії продовжувались весь час, коли Коцюбинський подавав статті. Якщо й приймав їх редактор, то завжди з певними застереженнями. „Это положительно нецензурная статья... Это слишком смело, слишком сильно, в особенности для нашего края. Киевские газеты ни в каком случае не поместили бы такой идейной вещи... Впрочем я возьму... у нас цензура слишком глупа,— может быть, пропустит“⁵⁾.

Не зважаючи на такі серйозні перешкоди з боку редактора та цензури, Коцюбинський проте намагається зміцнити свою позицію, закликаючи до участі в „Воляни“ товаришів письменників. Коли надходять їхні статті, боронить від нападів редактора. Так у „Воляни“ ми бачимо статтю Б. Грінченка „Из заметок о сельских чтениях“⁶⁾, де автор занотовує багато спостережень, як розуміють та ставляться до творів Куліша селяни.

Друга стаття, що її пощастило Коцюбинському протягти в „Волянь“ — це стаття Мордовцева „Русский“ (в лапках) язык в Галиции“, передрукована з „Петербургских ведомостей“ в трохи зміненому вигляді⁷⁾.

¹⁾ Недрукований лист до дружини 12 — XI, 1897 року. Під Миколою треба розуміти очевидно Миколу Міхновського.

²⁾ Лист 17 — XII 97 р.

³⁾ Лист 15 січня р. 1898.

⁴⁾ Лист II — XII, 97 четвер.

⁵⁾ Лист 15 — XII 97 р. Понеділок.

⁶⁾ „Волянь“ 1898 р. п'ятниця 30 січня і продовження — субота 31 січня. Псевд. „Ив. П.“

⁷⁾ „Волянь“ 1898 р., 6 та 7 лютого.

Таким - же способом Коцюбинський взяв з ліберального російського журналу „Образование“ (січень р. 1898) та прилаштував до газети статтю проф. Сумцова „Организация общественных развлечений“, робив заходи до розповсюдження „Літ. Наук. Вістника“, що тоді виходив у Галичині, подаючи про нього звістку в відділі бібліографії, озивався на ювілеї українських письменників, як було на роковини смерті Куліша 2 лютого 1898 р.¹⁾

Разом з тим не без впливу Коцюбинського, очевидно, відбулось запрошення Пясецького, учителя гімназіального з Варшави, на рецензента українських книжок.

Були ще й такі заміри у Коцюбинського на початку його служби в газеті, які, правда, під впливом непереможних труднощів ніколи не здійснилися. Це бажання зробити характеристику щоденної преси²⁾, а також написати повість на тлі газетному³⁾.

Минуло ще тільки 2 місяці праці, а у Коцюбинського складається рішення — вирвати заклад і втекти до Чернігова. Власник газети Коген з поверненням закладу не поспішає, Коцюбинський нетерпеливиться, навіть збирається вдатися до суду. Коген проте просить, щоб Коцюбинський лишився, обіцяє, що як тільки одержить гроші, Фідлера, відповідального редактора, не буде, а замість нього він, Коген, просить Коцюбинського увійти до редакційної колегії з трьох, де він поруч і нарівні вестиме відділ. (Два інші редактори Гриневецька та Ліньов).

Проте на початку березня 1898 року праця Коцюбинського в „Волини“ припиняється.

Всіх статей, що їх написав Коцюбинський, в „Волини“ працюючи, 17, проте не всі вони однаково оригінальні. Перша категорія — статті, що їх Коцюбинський тільки прилаштував до „Волини“. Друга категорія — ті, де письменник, беручи матеріал з інших газет та журналів, будує оригінальну статтю. Цих останніх, певна річ, більше.

У своїх писаннях Коцюбинський виявив себе Драгоманівцем⁴⁾. Ми тут знайдемо всі головні точки проповіді Драгоманова. Замість тодішньої монархічної централістичної держави — спілка всіх народів російської імперії проти уряду, що повинна привести до федерації

¹⁾ В листі 5-го лют. 1898 р. Коцюб. писав: „Мою замітку про Куліша передрукували одеські і другі газети без всякої зміни. То добре, бо все таки ширяться відомості про нашу літературу.“

Коли - б у мене було більше вільного часу, я дав - би цілий ряд етюдів - літературних характеристик з нашої літератури. Очевидячки це цікавить південні газети, а разом з тим і публіку.“

²⁾ Лист 5 — XII 97 р. „Зараз зібрав щось коло сотні газет (по 1-му числу кожної) і хочу зробити характеристику щоденної преси.“

³⁾ В тому - ж листі: „Я потрошки збираю матеріал для повісти на тлі газетному. Трудна тільки буде ця робота: чим більше думаєш над планом повісти, тим ширші горизонти відкриваються“ ... І далі: „У мене вже й фабула складається. Поки що не писатиму тобі про неї, бо це плід не виношений“.

Про це саме згадує і акад. Єфремов, хоч і відносить до пізнішого часу, до 1902 року. „Коцюбинський. Критично - біографічний нарис“ стор. 56. „Слово“ Київ 1922 року.

⁴⁾ Розуміється, Коцюбинський ніде в своїх статтях не згадує самого Драгоманова. З'ясувати це може твердження Б. Кістяківського: „В России Драгоманов и как ученый до сих пор еще недостаточно известен, так как вследствие цензурных условий ученые в России часто не могли ссылаться на его сочинения даже тогда, когда пользовались ими“ (М. П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная

всіх пород; в культурній роботі, що їй таке велике надавав значіння Драгоманов, — європейські поступові ідеї для кожного народу в його національних формах, або, як любив висловлюватися Драгоманов, „космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах“, боротьба проти церкви, як осередок консерватизму та реакції, доцільність окремих терористичних актів, як збройний опір органам влади, народні бунти і п. т., на тлі даного політичного ладу, підтримка робітників в практичних вимогах; надавання ролі поступової інтелігенції в поступі та гостра критика хиб українського життя¹⁾.

Що до критики російського монархічного ладу Коцюбинський, пишучи в підцензурному органі, розуміється, мусів оглядатися на цензуру. Зате в листах того часу дає волю вислову зненависти до клас, що мали керовничу ролю в державі.

Листи з Криму 1896 року повні гострої критики тих високих осіб, що в їх доводилося авторові працювати²⁾.

Таке-ж ставлення і до поліції. Перебуваючи далеко від родини в Криму, Коцюбинський воліє краще сидіти без листів аніж одержувати їх з рук поліції³⁾. Коли справа йде за утиски з боку поліції, Коцюбинський навіть еднається з людьми, що до них ставився вороже⁴⁾.

Чіпаючи життя різних народів в Росії, Коцюбинський збирає з усіх кінців тодішньої царської імперії безліч „тінів“, убійчих фактів

деятельность и жизнь. Б. Кистяковский“. Передмова до „Политических сочинений“ в виданні проф. Гревса та Кістяківського ст. LXI).

В листах до дружини Коцюбинський згадує за Драгоманова з такого приводу: „Коли Ліза (Ліза Новоселова, близька знайома Коцюбинських. С. К.) боїться виписати паперу з поличчям Др., то хай виписе хоч з Шевч. патретом. Цензура напевне пустить. Що дорого обійдеться, хай її не турбує. Хай виписе небагато, ми все заберем. Адреса „Науков. зап.“ така: Львов, Lemberg, ул. Академічна, Ч 8. Редакція і т. д. Напиши, чи Ліза згоджується, а я тоді вишлю гроші. (Недр. лист 12 січня 1898 року).

¹⁾ Я беру Драгоманівські погляди, як вони одбилися у пізніших творах і переважно в „Листах на Наддніпрянську Україну“ (через цю бо призму знав Драгоманова й Коцюбинський), хоч розуміється, як показав у своїй праці акад. М. С. Грушевський („З починів українського соціалістичного руху“ Збірник за редакцією М. Грушевського. Відень 1921 року), Драгоманов в різні часи своєї діяльності був не зовсім одваковий.

²⁾ Лист 14 жовтня 1896 р. Куру-Узень. „Виходила на роботу стара паня „Генеральша“ (Княжевич) та її синок „чиновник особых поручений при губернаторе“, „почетный мировой судья“, „помещик“, пшют, дурень etc. Все воно таке несимпатичне, таке дурне, невиховане, псевдоаристократичне.

16 жовтня (про ту-ж родину з знайомими): „Скільки там гною, сміття й всякої гидоти, як-би ти знала, моя мила! Раби і підніжки всякої влади, палять фіміям навіть земським начальникам. Хоч-би тобі одна благородна думка, хоч-би одно людське слово! А нічого-сінько“... „Збудували в парку літній театр і підчас вистави пускають татар постояти оддалік од „благородної публіки“, а для порядку закликають десяцьких і урядника!“

³⁾ Лист 12 жовтня 1896 року. Куру-Узень. „Довідався я, що звідси двічі на тиждень посилають на пошту, але хто-ж? Поліція. Через такі руки я не хочу діставати кореспонденцію і волю терпіти та чекати“.

⁴⁾ Лист 8 лют. 1898 р.: „Бідний“ „Еф“ (редактор Фідлер). Він написав замітку про селянина, що поліція везла в участок, придушивши дошкою, а губернатор образився і звелів „возбудить дело о клевете“. Поліція приходила нині до Фідлера робити протокола, та не застала його. Чим скінчиться діло, не знаю, але я цілком на боці Фідлера“.

життя, що їх так яскраво було одмітно не тільки у нас, але й у Ченстохові¹⁾, у калмиків, якутів, на північному Кавказі.

Таке зіставлення Коцюбинський любить уживати, як спосіб будування своїх публіцистичних статей. Поводження педагогів з дітьми на Кубані і в Ченстохові), про віру в нечисту силу — розповідь за „Бессарабцем“ з Проскурівщини, поруч, за „Волгарем“ — про різдвяну кутю в Арзамасі і зрештою, за „Нижегородским Листком“, що віри в нечисту силу не позбулися навіть особи, що наглядають за публічними народними читаннями²⁾. Подібне зіставлення бачимо в статті³⁾, де вязниківський випадок з Табеляровою у Володимирській губернії на початку 19 сторіччя протиставляється приємному для автора виривкові з життя сучасної виробничо-промислової школи в Миргороді.

Вишукуючи таку силу хиб сучасного йому ладу державного та громадського, Коцюбинський разом з тим солідаризується з ліберально-поміркованою та народницькою журналістикою на ґрунті спільної боротьби проти реакціонерів, використовує з них ті статті, які дають можливість ганити, як колись ганив Драгоманов, орган великої бюрократії „Московские Ведомости“. В статті⁴⁾, де Коцюбинський розглядає полеміку „Вестника Европы“ та „Русского Богатства“ з „Московскими Ведомостями“, він таку дає оцінку: „Право, отрадно становится, когда после мрака и человеко-ненавистничества реакционеров тебя осветит и согреет братолюбивое слово честного органа печати⁵⁾...“

Подібно - ж висловлюється Коцюбинський про „С.-Петербургские Ведомости“, що стояли за знищення зовнішніх перешкод що до розвитку української мови. „Нельзя не согласиться с С.-Петербургскими Ведомостями“, всегда по рыцарски поднимающими голос в защиту слабейших и угнетенных“⁶⁾.

Тісно з цим способом боротьби лучиться боротьба з цензурними утисками, яку Коцюбинський намагається вести теж єдиним фронтом. Йому болить, напр., за далекого крижаного „Енисея“, „Сибирскую Торгово-Промышленную газету“, при чому він виявляє гарячий запал, ганьбить стариківську досвідченість „Волжско-Донского Листка“, що стоїть за повільну боротьбу з темними сторонами громадського життя.

Освітньої справи Коцюбинський торкається декілька раз, констатуючи жахний брак шкіл на Україні (говорить за безпорадну темряву району Проскурівщини — на 2 містечка та 160 сіл одна двохкласова⁷⁾). За ідеал до певної міри письменник виставляє Миргородську школу Гоголя, що готує гарних майстрів та робітників і де, як показує статистика, переважають учні селяни проти інших клас⁸⁾. Але найяскравіше виявляє Коцюбинський драгоманівські принципи в освітній справі в статті, де він говорить за чужородців.

1) „Волынь“ 22 января 1898 года.

2) Ibid. 27 января 1898. Треба гадати, що ця стаття (матеріал до неї) спричинилась до написання „Відьми“ р. 1898.

3) „Волынь“ 5 марта 1898 р.

4) „Волынь“ 4 січня 1898 р.

5) „Волынь“ 22 лютого 1898 р.

6) „Волынь“ 27 січня 1898-року.

7) Ibid. 5 березня 1898 р.

8) Ibid. 12 грудня 1897 р.

Розглядаючи шкільну систему у якутів) і гостро критикуючи її, Коцюбинський таку подає пораду: „Только поднятием туземной культуры, а не навязыванием своей, хотя бы и высшей, можно добиться желаемых результатов, т.-е. такой степени развития инородцев, чтобы они, как губка влагу, могли воспринять плоды общеевропейской цивилизации“.

Подивіємось тепер, які Коцюбинський ставляв вимоги тодішній публіцистиці та як конкретизував їх у статтях.

Розглядаючи значіння і ролі преси, Коцюбинський доходить висновку, що преса на Україні скучна, бліда й нецікава, бо те, що написано в провінційній пресі, уже відомо з столичної. Про місцеве життя такі відомості, що їх можна було припустити, не читавши зовсім газети, бо вони цілком такі, як і в сусідньому місті. Дати чогось живого, що захоплює, чогось такого, з чого у читача живіше забігав - би живчик, зміцніла енергія і віра в краще, явилось - би бажання всі сили віддати на досягнення цього кращого, преса не може.

Це все могла б дати преса, яка на думку Коцюбинського, виходить з особливостей місцевого життя. Зрозуміло, що поруч з іншими Коцюбинський за неодмінну умову орієнтуватися в особливостях місцевого життя вважав уживання української мови¹⁾. Бачучи причину блідости, анемічності місцевої преси російських газет в неумінні підійти до місцевого життя, Коцюбинський, сам беручи матеріал з столичних газет та журналів, намагається як - найкраще прилаштувати його до потреб та інтересів місцевого населення. Це виявлялося в скороченні, пропусканні зайвого матеріалу, в переробленні та дописуванні²⁾, в орієнтуванні в знятому питанні мало свідомого обивателя. Містячи в „Волини“ „Русский“ (в лапках) язык в Галиции“ Мордовцева³⁾, полемічну статтю проти виступу в цій справі „Биржевых Ведомостей“, Коцюбинський про Галичину говорить в декількох словах, пропускає, напр., тлумачення вчинку депутатів поляків, що брали участь в комісії вирішення української школи в Галичині, викриття русифікаторських закликів з боку „Биржевых Ведомостей“, присуд що до майбутньої долі української мови, як і про піднесення авторитету російської мови у німців, англійців та французів. Натомість подає свою оцінку, підкреслюючи авторитетність поважного письменника Мордовця та

¹⁾ Лист до дружини 9 I 1898 р. Що там синочок наш, які слова вивчив. Не вчить його тільки по московському, бо як дитина звикне, то трудно буде одвикнути. Стеж і за Мариною, щоб не вчила бо - зна яких слів. Хай говорить чисто, краще, ніж його батьки. У всьому поступ!.. А в „Листах на Наддніпрянську Україну (в примір. Коцюбинського) підкреслено на берегах: „Ми признаємо, що сей факт завше треба мати на оці, при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвиднішої національної ознаки, народньої мови, як способу морального звязку між людьми“. Стор. 67.

²⁾ Лист 27 січня 1898 р.

„Вчора я цілий вечір сидів над прилаженням статті проф. Сумцова „Организация общественных развлечений для „Волини“. Треба було дещо дописати, переробити; скоротити, а позаяк стаття чимала, то роботи було так багато, що аж рука заболіла“.

³⁾ „Волинь“ 6 та 7 лютого 1898 г.

шкідливу тенденційність органів, як „Биржевые Ведомости“, що затемнюють иноді найзрозуміліші поняття.

З пристосованої до „Волини“ статті „Организация общественных развлечений“¹⁾ ми знов бачимо, що розумів Коцюбинський під місцевими особливостями на Україні. Цитати з Пушкіна та Надсона про Італію, про великоруське село того-ж Пушкіна та Тютчева, як і посилення на байки Крилова, Коцюбинський пропускає. Не зазначає також „прекрасных популярных книг Леббока „Радости жизни“ и „Красоты природы“, за виразом Сумцова, які Сумцов рекомендує в російському перекладі. П'єсу Гоголя „Женитьба“ він вважає за незрозумілу народіві²⁾.

Натомість інший шерг фактів спостерігаємо. Коцюбинський збирається й робить справоздання з „Літер. Наукового Вісника“, що тоді виходив ще в Галичині, щоб здобути передплатників на Україні Наддніпрянській³⁾, передруковує з „Петербуржских Ведомостей“ Корніловичеву⁴⁾ замітку про Шевченка; на першу річницю смерті Куліша пише статтю про Куліша і в листі до дружини шкодує, що не мав матеріялу, щоб докладніше написати про Куліша⁵⁾ і дуже вдоволений з того, що його замітку передрукували одеські газети. Це підносить його дух, і він уже мріє про нездійсненне — подати цілий ряд етюдів — літературних характеристик з української літератури⁶⁾.

Як важливу частину культурної роботи підносив Коцюбинський, як і Драгоманов, громадську роль мистецтва. Це видно і з приладно-ваної до „Волини“ статті проф. Сумцова „Организация общественных развлечений“⁷⁾, і з листування тодішнього.

Відомо, що в Росії в той час панував уже модернізм⁸⁾. Коцюбинському довелося здибатися з представниками столичного модернізму, але він зразу-ж поставивсь до них негативно. В листі⁹⁾ про цю зустріч Коцюбинський писав: „Тут у нас (в Житомирі) поет з Петербурга. Властиве — це Розенблят, чи Розеншталь, жид. Він читав лекції про Пушкіна, Фета, Лермонтова і других — освітлює їх містичним світлом, приплів чогось до поезії бога і думає цим заохотити публіку. Нині був у редакції і всунув мені безплатно білета на свою лекцію. Не піду, шкода вечора, та й не цікаво все це. Хай йому аби-що з його лекціями“...

Як бачимо, Коцюбинський одразу-ж недвозначно відповідає, що йому „нетлінний світ ідеальних законів і вічних розумових та моральних запитань“ чужий. Замість визнавати інтуїцію, як подув

1) Ibid 28, 29 і 30 січня 1898 р.

2) „Волинь“ 11 грудня 1897 г.

3) До дружини 14 лют. 98 року. „Я дуже радий, що помістив звістку про Вістник. Зробив, як бачиш, це так зручно, що подав адресу, зміст і ціну, а также про те згадав, що цензура пускає його на Україні. Я певний, що після цієї звістки чимало підпишеться на Вістник“.

4) „Волинь“ 18 січня 1898 року № 14.

5) Лист до дружини 30 січня, 98 р.

6) Недр. лист до дружини 5 лютого р. 1898.

7) „Волинь“ 28, 29 і 30 січня 1898 року.

8) Перший виступ модерністів у київській „Заре“ Минського та Ясинського ще року 1884.

9) Недрук. лист до дружини 19/XII — 97 р.

потойбічного світу, як це говорили модерністи, прихильники принципу мистецтва за для мистецтва, Коцюбинський старанно студіює письменників, які йому можуть дати науку. Про це свідчить і сам письменник¹⁾ та ті, що його знали²⁾. До того-ж часу, коли він писав статті, належить лист, де він з іронією говорить про „вільну музу“ письменника, що не бере науки від інших великих письменників³⁾.

З другого боку Коцюбинський, як реаліст намагається відмежувати себе і від крайнього натуралізму⁴⁾.

Також критично Коцюбинський ставиться і до церкви, що всією своєю діяльністю підтримує реакційну державу, оберігає темряву серед народу. Крім публіцистичних його статей це відомо з його листування⁵⁾, кишенькової книжечки⁶⁾ з його художніх творів і зрештою з свідчень осіб, що добре знали письменника⁷⁾.

Уже в першій статті⁸⁾ Коцюбинський подає далекий, але яскравий приклад протесту селян проти примусу утримувати церковний причт. І Коцюбинський дає зрозуміти, що власне влада тодішня з своїми земськими начальниками та благочинними була безсила боротися проти такого руху⁹⁾. Особливо цікава стаття про штунду й сектарство¹⁰⁾. Хоч автор і каже, що він тут, як і скрізь, „обганяється загальними гадками¹¹⁾“, проте на тлі фактів з „Русского Богатства“ (Декабрь 1897 года „Хроника внутренней жизни“) він робить висновки, які провину за сектарський рух та нетолерантність сектарів перекладають на саме-ж православне духівництво. В той час, як кореспондент „Русского Богатства“, подавши доволі широкий матеріал з руху сектарства та

¹⁾ Лист до Мочульського 15 січня ст. ст. 1906 р. „Укр. Жизнь“ 1916 року кн. 10-11).

²⁾ Л. Н. В. 1913 р. кн. V Жук. М. „Погасле світло“: „Ні одна нова книжка з всесвітньої літератури не пройшла так, щоб не прочитав її М. М. І кожне таке читання було не побіжне, а з старанною оцінкою для себе кожного автора“.

³⁾ Лист до дружини 5/I. 1898. „Він (Кравченко) просто комік, щоб не сказати психопат. Уявляє себе великим художником, більшим від Гоголя — і навіть не хоче читати ні Золя, ні Мопасана, ні Бурже, щоб часом вони своїми творами не зробили впливу на його „вільну музу“. Він хоче бути оригінальним і затемнити письменників цілого світу. Всі знайомі преклоняються перед ним“, називають його генієм (це він сам каже...).

⁴⁾ Лист до дружини 28/I 1898 р. Сповідуючи дружину, що він таки почне писати, додає: „тільки не бійся, що я піду далі реалізму, далі Мопасана, як не як, а мені здається, що я маю здоровий смак і знаю межі реалізму“.

⁵⁾ Л. Н. В. 1919 кн III М. М. Коцюбинський. Листи до дружини ст. 292 „Серед розкішної чистої природи — монастир з його братією, святощами та забобонами — здається якоюсь гидкою плямою, смердючою купою гною“.

⁶⁾ У киш. книжечці 1901 р. стоїть: І серед убогого, зчорнілого села стоїть мавзолей людській темноті... і блищить проти сонця білим муром і сьє золотом.

⁷⁾ Один знайомий М. М. черніговець розповідає, як принципово Коцюбинський зрікся кумувати, а В. Г. Боровик запевняє, що Коцюбинський був агностик.

⁸⁾ „Волинь“ 11 грудня 1897 року.

⁹⁾ В примірнику „Раю й поступу“, що належав Коцюбинському (Чернігівський державний музей) на стор. 141 підкреслено такі слова: „Тепер-же єсть такі вчені люди, котрі не признають особного од життя людей в громадах на землі царства божого, або небесного, а думають, що царство правди і можливого для людей щастя і мусить наступити тут, на землі, в людських громадах, коли люди стануть освіченими, вільними та добрими, хоч і не перестануть умирати“ (підкр. Коцюб).

¹⁰⁾ „Волинь“ 10 січня 1898 року.

¹¹⁾ Лист до дружини 9 січня 1898 року.

історії боротьби з ним, приходить до батьківської уваги учасникам та ініціаторам місіонерського з'їзду, що розходження в думках „невольно заставляет нас обратить внимание на то, почему миссионерский съезд не отличался той публичностью и гласностью, которая свойственна всем съездам и которая устранила бы, конечно, все пререкания“, бо - ж з питаннями, які обмірковувано на місіонерському з'їзді, треба бути знайомим кожному, Коцюбинський, як протиставлення агітації церковних друкованих органів, подає і відомості з органів, що стоять на антицерковному ґрунті, як „Русский Труд“. Закінчує статтю Коцюбинський так: „История преследуемых идей всем известна. Не в отношении ли духовенства к сектантству следует искать объяснения той страстности прозелетизма, на какую указывало „Миссионерское обозрение“? Факты - ж усі так згруповано, що читач не може дати іншої відповіді, як: „а так справді, тупе духівництво гнітом всякої вільної думки та нетолерантністю спричинюється до розповсюдження сектарства“.

В статтях, де Коцюбинському доводиться користуватися з чужого матеріалу, що чіпає факти, зв'язані з релігійним життям, він викидає їх зовсім, як в статті за Сумцовим¹⁾, де Сумцов каже, що чарівним, напр., лихтарем „в одно чтение можно объяснить путь богомольцев от Одессы до Яффы, в другое — палестинские святыни“. Коли викинути не можна, як напр. про ролю священників в історії заведення шкіл серед якутів²⁾, то Коцюбинський детальну розповідь зводить до коротенької згадки.

В одній з перших своїх статей Коцюбинський показує нам селян бунтівників³⁾. Адвокат Плевако, що їздив в нашу країну з Москви, як переказує коресп. „Приазовского края“, розповідає цікаву історію.

Його товариш запрохав його бути захисником в одно місто, де обвинувачувано селян за бунт проти поміщика - магната. На суді виявилось, що не тільки присяжні були поміщики, а й всі судді. В процесі суду захисник своїми репліками довів до обурення всіх присяжних. А коли прокурор сказав промову обвинувачення, захисник встав і додав, що він, погоджуючись з прокурором, сподівається, що присяжні ухвалять обвинувачення уже хоч через те, що селяни, не маючи ніяких контрактів і умов в кишені, бунтували й вимагали те, що їм було обіцяно на слово чести. Щоб в майбутньому не знайшлося глупаків, що вірять на слово чести поміщикам. Присяжні з обурення проти захисника виправдали бунтарів, а захисник ще попав і на обід, що його замовили поміщики, сподіваючись, що селян засудять.

Уже те, що з поміщиків тут Коцюбинський глузує, а селянство показує позитивно - бунтарським, свідчить за певні симпатії письменника до селянських повстань та надії на них.

Такий - же фельетонний характер має й стаття про робітників. В статті з підзаголовком „Времена не те“⁴⁾ Коцюбинський, вірячи в

¹⁾ „Волянь“ 28, 29 і 30 січня 1898 р. „Организация общественных развлечений“.

²⁾ Ibid, 17 грудня 1897 року.

³⁾ „Волянь“ 12 грудня 1897 року.

На жаль в цій статті редактор вважаючи, що ця „стаття написана нецензурно“ вичеркнув ціле передне слово до замітки і написав своє“, як скаржився Коцюбинський дружині в листі 11/XII року 1897.

⁴⁾ „Волянь“ 20 січня 1898 року.

швидко перемогу робітників на економічному ґрунті під впливом тодішньої повіди страйків робітничих, іронізує над підприємцями — капіталістами.

Автор бере кореспод. з „Бирж. ведом.“, де розповідається, що на шклянному заводі у мільонера Воронина зіссувалась машина. Робітники декілька днів не працювали. Коли машину полагоджено, робітники вимагали, щоб попереду було заплачено за прогульні дні, бо прогул стався не з їх провини. Воронин привіз станового. Розпитавши, становий довідався про те, що тут крім того в крамничці син Воронина Егор та прикажчик збували робітникам за спекулятивну ціну попсо-вані продукти. Написали протокола. Тоді старий Воронин заподіяв собі смерть револьвером. Сина земський начальник засудив на 3 місяці до в'язниці, а прикажчика на 2.

На кінці додано: „Жахливий кінець, нема чого й говорити, але повчаючий кінець¹⁾. Да, очевидно, часи справді не ті“.

В другій статті²⁾ Коцюбинський констатує сумні сторони життя бездомного пролетаріату--робітників, що вічно живуть в атмосфері усяких „відрізок“, відчислень, недоплат, штрафів, тринадцятигодинних робітничих днів. Перекоаний, що закон, який намагається взяти під свій захист робітника, безсилий проти апетиту капіталістів, Коцюбинський проте в специфічно робітничому пригніченні ніяких особливих перспектив що до організованого опору в цій статті не вбачає. Це особливо помітно у вступі до цієї статті, де автор між рабством робітників та кріпаків що до історичної ролі не робить розрізнення. „Крепостничество отошло в область преданий, а между тем рабы существуют до сих пор“. (Під рабами автор розуміє тут робітників промислових підприємств). Такий погляд Коцюбинського стане нам зрозумілий, коли ми пригадаємо, що і Драгоманов, хоч і визнавав, що „тепер ще праця хліборобська не дійшла до такого ступня колективності, як праця заводська та фабрична“³⁾ проте за „наглячі справи“ в Росії вважав ліквідацію „повної безправності й небезпечености робітників“⁴⁾.

Треба вважати, що й в питанні, яка роля інтелігенції в поступі та прогресі Коцюбинський ішов за Драгомановим⁵⁾. Знімаючи питання за темряву селян та так званої псевдо-інтелігенції, Коцюбинський вважає, що обов'язок справжньої інтелігенції знищити цю темряву⁶⁾. Правда, вірний принципам Драгоманова, Коцюбинський не замовчував і помилок своєї інтелігенції. Передруковуючи в „Волини“ статтю

¹⁾ Інтересно, що в цей час у Коцюбинського, як це видно з недрукованого листа до дружини 25 січня 1898 року, виникла цікавість до фабрики, фабричного життя: „Забув тобі написати, що нині оглядав фабрику тютюну Боярьського, де купив собі 1/4 хунта тютюну. Хоч на фабрику приватним особам закон забороняє ходити, а проте чиновник акцизний дозволив мені обдивитися. Цікаво дуже. Фабрика велика, працюють 130 душ, є кілька машин, одна з них робить гільзи. Приїду, розкажу більш, коли тобі цікаво“.

²⁾ „Волинь“ 10 лютого 1898 р.

³⁾ Листи на Наддніпрянську Україну. Друге видання 1915 року. ст. 48.

⁴⁾ Ibid ст. 49.

⁵⁾ „Тим часом і тепер Росія переживає тільки пору, котрій подібні переживали і другі народи Європи і з котрих вийшли, між иншим дякуючи ідеалізму своєї інтелігенції, іноді навіть оптимістичному“. Цит. Листи на Наддніпр. Укр. ст. 46.

⁶⁾ „Волинь“ 11 грудня 1897 року та 27 січня 1898 року.

Л. Д. Мордовця „Русский“ язык в Галиции“¹⁾ (скорочено), Коцюбинський віддав належне „авторитетному слову такого маститого писателя“, проте в примітці в тому-ж самому номері „Волини“ подає: Здесь мы вынуждены сделать поправку. Г. Мордовцев, перечисляя имена малор. писателей, пропустил бесспорно лучшего, талантливейшего романиста Панаса Мирного, автора превосходных романов: „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ „Повія“ і др., а також таких известных писателей, как Наталия Кобринская, О. Маковой и др., и привел имена совсем мало известных, как Ружный, Корш, Стешенко и др.“²⁾.

Роблячи підсумок попередньому, сказати треба, що це проведення драгоманівських принципів під час недовгої роботи на полі публіцистики у Коцюбинського не минуло марно. По цьому він з витривалою послідовністю переносить їх у художню творчість. В першому-ж після цього екскурсу Коцюбинського в публіцистику творі „В путях шайтана“ ми бачимо „драгоманівський“ мотив. Вузкий замкнутий світ татарської громади зазнає тяжких ударів від європейського світу, що його в творі репрезентують „дві європейки“, хоч з породи вони й великоросіянки.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТТІВ КОЦЮБІНСЬКОГО, ЩО ЇХ НАДРУКОВАНО В „ВОЛЫНИ“

1. „Свет и тени русской жизни“. Четверг 11 декабря 1897 г. № 229 (Рядків 165).
2. „Свет и тени русской жизни“. Пятница 12 дек. 1897 г. № 230 (Рядків 183).
3. „Свет и тени русской жизни“. Среда 17 декабря 1897 г. № 234 (Рядків 289).
4. „Свет и тени русской жизни“. Воскр. 21 дек. 1897 г. № 238 (Рядків 250).
5. „Свет и тени русской жизни“. Среда 24 декабря 1897 года (Рядків 252).
6. „Свет и тени русской жизни“. Воскресенье 4 января 1898 г. № 3 (Рядків 315).
7. „Свет и тени русской жизни“. Суббота 10 января 1898 г. № 7 (Рядків 334).
8. „Свет и тени русской жизни“. „Времена не те“ (піднаголовок). Вторник 20 января 1898 г. (Рядків 188).
9. „Свет и тени русской жизни“. „Школьное дело“ (піднаголовок). Четверг 22 января 1898 г. № 17 (Рядків 204).
10. „Свет и тени русской жизни“. Вторник 27 янв. 1898 г. № 21 (Рядків 199).
11. „Свет и тени русской жизни“. Вторник 10 февраля 1898 г. № 32 (Рядків 203).

¹⁾ Ibid. 6 та 7 лютого 1898 року.

²⁾ В недрук. листі до дружини (7. II. 1898) Коцюбинський писав: „Як тобі сподобалася стаття Мордовця? Я підчеркнув синім олівцем свою приміточку і послав йому №№ Волині, де поміщена його стаття. Такі помилки гріх робити, хай старий знає. А все-ж добре, що він написав ту статтю“.

12. „Свет и тени русской жизни“. 5 марта 1898 г. № 51 (Рядків 229).
13. „К годовщине смерти П. А. Кулиша“. 1 февраля 1898 г. № 26. (Рядків 133).
14. „Галицький Літературно - Науковий Вістник“ р. 1898, у Львові Академічна ч. 8. 14 февраля 1898 г. (Відділ бібліографії. Рядків 73).
15. „Организация общественных развлечений“ 28, 29 и 30 янв. 1898 г. № 22, 23 и 24. (Рядків 938).
16. „Русский“ язык в Галиции“ 6 и 7 февраля 1898 г. №№ 29 и 30 (Рядків 275).
17. „К полемике о самостоятельности малорусского языка“. Воскресение 22 февраля 1898 г. № 42 (Рядків 190).

elib.prii.org

Літературна історія роману „Повія“ П. Мирного

Не тільки роман „Повія“, але взагалі творчість Мирного ще й досі майже зовсім не досліджена, коли не приймати на увагу відповідних розділів у „історіях укр. літератури“, поверхової ювілейної статті Стешенка 1914 р., дрібних бібліографічних заміток та некрологів. Творчістю Мирного почали цікавитись аж останніми часами. З усієї невеликої літератури про Мирного про роман „Повія“ (його перші дві надруковані частини) писали такі автори: Франко в своєму „Нарисі українсько-руської літератури“ цілком справедливо зауважує, що перехід Христі з села до міста до певної міри штучний: треба було батькові Христиному замерзнути в зимі, повертаючись з ярмарку, а сільському глитаєві зфальшувати угоду з міським крамарем, щоб змусити Христю йти до крамаря відробляти позичені ніби то Христиним батьком гроші (ст. 199 — 200). Горленко в своїх рецензіях (Київск. Стар. 1883, кн. VI і 1885, кн. I) співає дитирамби талантові Мирного. В його рецензіях немає спокійного, об'єктивного підходу й тому його висновки не мають наукового значіння. Стешенко в своїй статті (Л.-Н. В. 1914, VII), переказуючи зміст творів Мирного (в тому числі й перших двох частин „Повії“), подає такі загальні висновки, що Мирний не першорядний талант, що в його творах немає ні великої глибини думки, ні тонкої психології, ні часом викінченої форми. З методологічного боку стаття Стешенка не зовсім нас задовольняє: висновки не підперто фактами і не перевірено критичним апаратом.

Виною тому, що творчість Мирного досі лишалася без докладного наукового вивчення, був почасти і сам письменник, що до самої своєї смерті не захотів розкрити свій псевдонім і не подав жодних біографічних відомостей про себе. По-друге, твори Мирного ще не всі видано, значна частина їх ще переховується в рукописах в Полтавському Центральному Музеї.

Невидрукований повно ще й роман „Повія“. Перші дві частини цього роману були вміщені в альманасі Старицького „Рада“ за 1883-й і 1884-й р. р. Третю частину (не всю) надруковано в Л.-Н. В. за 1919 р., в перших чотирьох книжках. Уривок з III ч. п. з. „Сумна спогадка“ надруковано раніш в альманасі Липи „Багаття“ 1905 р. Лишилися невидрукваними, як видно з автографів „Повії“, що переховуються в Полтавському Музеї, останні три розділи третьої частини і четверта. Четверту частину Мирний мав поділити на дві, як це і зазначив у примітці до 3-ої частини (Л.-Н. В. 1919, I), але не встиг, очевидно, цього зробити і четверта частина лишалася в первісній редакції, що закінчує роман смертю героїні.

Автографи остаточної редакції „Повії“ написано на одному напівбілому, грубому папері великого формату. Першу частину („У селі“) написано на 64-х стор. (по оп. № ССХХVII), другу („На місці“) на 76 стор. (по оп. № ССХХVIII), третю („Сторч головою“) на 108 стор. (по оп. № ССХХIX), і четверту („По всіх усюдах“) на 148 стор. (по оп. № ССХХХ). Кожну частину поділено на розділи, подекуди з заголовками.

Коли написано роман „Повія“? З неопублікованої ще чернетки листа до Старицького 15 грудня 1881 р. довідуємося, що перші 3 частини тоді вже були написані в останній редакції, а над четвертою Мирний працював. В цьому листі він писав: „Три частини сяк-так зведені, над четвертою прихватком працюю й сам не знаю, коли скінчу. Хотілось-би й скоріше, та раз ніколи, а вдруге — скорої роботи не хвалять, правду кажучи“. Таким чином, перші три частини „Повії“ закінчено в кінці 80-х років, четверту частину написано трохи пізніше — дев'ятьдесятьма роками, у всякім разі не пізніш кінця дев'ятьдесятих років. Це видно з порівняння текстів: четверту частину написано на тому-ж самому папері і тією-ж графікою й чорнилом, тепер уже трохи зблідлим, що й третю частину¹⁾. Графіка Мирного змінювалася в різні часи його життя.

Сюжет „Повії“ традиційний в українському письменстві — це переживання зневаженої від пана дівчини. Подібнемо його і в Квітки („Сердечна Оксана“), і в Марка Вовчка („Оларка“), особливо часто до нього звертався Шевченко („Лілея“, „Відьма“, „Варнак“ і т. д.), використовуючи для ідеологічної боротьби з ненависним панством.

У попередніх письменників цей сюжет розвивається в умовах пансько-феодалного ладу, в Мирного він має інше побутове тло — складні соц.-економ. умови (70 — 80 р. р.) часів після реформи.

Найбільший ідейний вплив на творчість Мирного, крім народніх пісень, мав Шевченко. В цьому признається й сам Мирний: в передмові до першого випуску своїх творів²⁾ Мирний звертається до Музи такими словами:

„Я знов повертаюсь до тебе, моя ти утіхо єдина,
До твого пророчого слова і рідної красної мови...
В сповиточку малому ти співала „котка“ на до мною...
А як почала добиратись до розуму невеличка дитина, —

¹⁾ Ще одним аргументом за те, що четверту частину „Повії“ написано в 90-х р.р. можуть бути слова баби Оришки, яка в четвертій частині каже, що кріпацтво було 30 років тому. Для Мирного, як представника натуралістичної школи, це характерно: він не тільки брав матеріал з реального життя для своїх творів, а іноді зазначав і час написання твору.

Крім того, в листі до М. Коцюбинського, датованому 1900-м роком, Мирний писав (Наук. Збірник за рік 1924 Всеукр. Акад. Наук., т. XIX, стор. 184): „третя частина у мене виготовлена. Поки вони (перші три частини — І. Т.) друкувалися - б, я тим часом виготовлював - би 4, а далі й 5-ту“.

Отже, з цього листа видно, що Мирний в кінці дев'ятьдесятих років хотів додати до написаних частин „Повії“ ще 4 й 5-ту, переробивши, очевидно, на 2 ч. написану вже тоді четверту частину, що закінчується смертю головної героїні — І. Т.

²⁾ Мирний П. — Збиранця з рідного поля. К. 1886.

Ти її чарувала своїми чарівними казками...
 А як хлопець піднявся на ноги й знялась в голові його думка:
 Що робити йому, самотньому, в світі й де себе подіти?
 Ти знову на поміч прийшла, з Кобзарем прилетіла до мене...
 „Читай і учись!“ — ти сказала...“

Але крім ідейного впливу Шевченко мав на Мирного й формальний на початку його літературної діяльності, як це буде видно далі.

Вперше виникла думка в Мирного змалювати сумну долю сільської дівчини, що стає на слизький шлях проституції, року 1863-го, коли він був ще 14-літнім хлопцем. В своєму ще невидрукуваному щоденникові (по оп. № ССХСVІ) 9-го травня 1863-го року Мирний писав: „після обіду писав одну повістину віршами, як гине наша краса дівоча од паничів“... В іншому зшитку (по оп. № СХХХV) знаходимо й цю, очевидно, „повістину віршами“ (ще невидрукувану), яка має назву „Продана“.

Починається вона так:

„Хожу, брожу і сам не знаю, Де втопить мою печалю, Де втопити, де подіти? Ні у кого попитати! Один, один, як биліна, Нема роду попитати, Де тугу мою подіти? Іду шляхом, вулицею Дівчата співають. Минаю їх, аж ось одна Мене доганяє. „Куди ідеш“? запитує — А тобі навіщо? — „Так питаю“ — Коли хочеш, Ходімо умісті — „Чи ходімо, то й ходімо, Змагатись не буду“,	І пішли в мою хатину, А в мене не чути Ні гомону, а ні крику — Тихо, слава богу. Прийшли, лягли оддохати, Почали розмову: — „Хто ти така? запитую — „На що тобі знати“? — А як-же так? Ти-ж, бач, прийшла До мене у хату І гостюєш, а я тебе І знати не знаю! — Оце добра така гостя! — З неї посміхаюсь. „Воно й правда... Ну, так слухай: Мати народила, А піп здуру на Явдохи Та назвав Христина“...
--	--

Далі Христа докладно розповідає, як важко їй жилося дома через мачуху, як її зґвалтував старий поганенький панок. Після цього мачуха прогнала її з дому. Дала притулок їй на якийсь час у місті дядина. Опинившись на вулиці, Христа стає повією:

Що робити, коли така
Гірка моя доля!
І почала торгувати
Тілом і душею...
Отаке-то... торгувати,
Не так, як ті люди,
Що п'ють чужу кров невинну,
Чужою торгують...

Такий, очевидно, перший замір Мирного створити образ повії. Сюжет розвивається на тлі родинних відносин. Вірш слабенький з художнього боку, але цікавий крім сюжету ще тим, що Мирний ним по-рабському наслідує Шевченка що-до строфіки й метру. Досить порівняти цей вірш хоч-би з такими поезіями Шевченка, як „Катерина“, „Черниця Мар'яна“, „Сон“ (У всякого своя доля...) і инш., щоб упевнитись їх формальної подібності.

Героїня цієї поеми, як і пізніш роману „Повія“ — Христя.

Не почувавши, очевидно, в собі хисту до писання віршів, Мирний надає сюжетові поеми „Продана“ форму оповідання.

Першим таким оповіданням було „Лихий попутав“, що надруковано року 1872-го в галицькій „Правді“. Сюжетна схема оповідання така: селянська дівчина сирота Варка Луценкова йде в найми до міста. Там її спокусив міський парубок і покинув. Варка знову повертається на село, але вже не сама, а з дитиною. Це основний стрижень, коло якого нарастають другорядні епізоди. Сюжет розгортається поволі, набираючи найвищого драматизму на кінці оповідання. Автор чимало віддає місця описам етнографічних подробиць селянського життя: проста селянська дівчина зустрічається з простим міським парубком не в самому місці, а в його околиці, де вона була в наймах.

Оповідання написано в манері Марка Вовчка — від першої особи. Варка весь час сама розповідає про себе. Композиція оповідання не зовсім удалася авторові: кінець оповідання — утоплення дитини несподіваний і не відповідає реальній дійсності. Характеристика перепечайки Мотрі невиразна, дочка її Галя — особа зовсім зайва в оповіданні.

В просторому оповіданні „Як ведеться, так і живеться“ (образи з життя) Мирний докладно зупиняється над долею зневаженої від пана дівчини, над наслідками панської розпусти, що шкідливо впливає на декілька поколінь. Два розділи цього незакінченого оповідання („День на пастівнику“ і „Батьки“) надруковано разом з другою частиною „Повії“ в альманасі „Рада“ за 1884-й рік, але написано їх значно раніш. Франко в своєму „Нарисі історії українсько-руської літератури“ (ст. 200) зазначає, що ці розділи надіслав був Мирний у Львів до редакції „Громадського Друга“ ще року 1878-го, але їх не друковано. Мирний в іншому неопублікованому листі до Старицького року 1882-го пише, що це оповідання виникло з роману „Повія“: „З другої частини Повії — писав він — у мене є невеличкі обриски з життя. Колись малась думка у таких обрисках подати (як Щедрин у семействі Головлєвих) цілу низку порочних типів від дідів аж до сего часу, звязавши їх до купи однією ідеєю“. Композиційно це оповідання не звязане з відомими редакціями другої частини „Повії“. Очевидно воно виникло з якогось невідомого первісного плану „Повії“. Героїня цього оповідання Оришка виступає пізніше в четвертій частині „Повії“.

Автор починає оповідання з панського фаворитизму кріпацьких часів, жертвою якого є ключниця Оришка. Панські впливи шкідливо відбилися й на Оришчиній дочці від пана Присці, що не хотіла працювати й безсоромно горнулася до панів, для яких вона була, як і її мати, лише забавкою. Свого сина від судового панича Приська віддала

до школи, сподіваючись бачити його колись паном. Та й син її ще малим хлопцем вже мріє про панське життя.

Оришка сумує за минулим веселим пансько-двірським життям, бідуючи на панщині після смерті пана. Довелося їй тепер злиднувати і з лихом знатись. Воно-б може й нічого, коли-б не було у споминці того добра, що зазнала вона колись у панському дворі.

Ця сама Оришка виступає і в четвертій частині „Повії“, що з своїм чоловіком Кирилом доглядає панського маєтку „Веселий Кут“ Колісника. В „Повії“ її симпатії до старого ладу змальовано повніше, яскравіше: „що тепер у їй (Мар'янівці) гарного? — каже вона Христі. Побачили-б ви її літ тридцять назад, коли ще панщина була, пан сам жив на селі. Що за весело було у панському дворі, — хліб свій, горілка, музика своя... Їж, пий, хоч розпережися, а гуляй — скільки твоєї мочи! І людей тоді менше було і люди — кращі. Усе в купочці, одно одного держалося. А пішло що на криво, коли хто почне одлучатися — пан зараз на сторожі. І вже винувате не просися і не молися“¹⁾.

Отже, маючи в цьому оповіданні за вихідний пункт кріпацтво, Мирний одначе зупиняється не над ним, а над наслідками його — над шкідливим впливом панської розпусти не тільки на сучасників, але й на пізніші покоління.

В оповіданні „Морозенко“ сюжетна схема та-ж, що і в „Лихий попутав“: селянська дівчина Катря йде до міста в найми. Там її одурює вже не міський парубок, як Варку („Лихий попутав“), а панич. З дитиною повертається вона знову на село. Коло цього ядра об'єднуються побічні епізоди. Динаміка в оповіданні набуває надзвичайного напруження, доходючи до найвищого пункту на кінці — замерзання в лісі голодних Пилипка й його матери Катрі. Новим прийомом автора в цьому оповіданні проти „Лихий попутав“ є портрет і пейзаж. Оповідання поділяється на три розділи і іде не від першої особи, як у „Лихий попутав“, а від самого автора.

В рукопису оповідання „Морозенко“ датоване січнем 1885-го року. Можливо, що це дата закінчення оповідання, написано її мабуть року 1884-го, а можливо й раніш, у всякому разі до закінчення четвертої частини „Повії“, в якій Мирний використовує сцену замерзання Пилипка.

В оповіданні „Морозенко“ сцену замерзання Пилипка в лісі змальовано в дусі романтичної фантастики: замерзаючи, Пилипко ніби заснув. Він почув, що в йому наче що стрільнуло. Голова ходором заходила, посипалися з очей іскорки, і раптом все перед ним освітлося. Вся поляна загорілася якимсь сизим світлом. Серед того сизого сяйва почали ворухитися сніжинки, почали підніматися, вставати і т. д.²⁾

В „Повії“ (4 ч.) сцену замерзання Христі Мирний подає без фантастики, в реальних фарбах, з глибоким психологічним освітленням. Замерзаючи, Христя бачить дивний сон: ніби ходить вона влітку по широких ланах та степах, запитує захожого чоловіка, що зустрівся з нею, кому належить це поле, той відповідає, що Христі: „за муки тяжкі Бог їй талан послав — розбагатіла. Оце скільки оком не скинеш

¹⁾ Мирний П. — Книжка перша творів. К. 1903, ст. 153.

²⁾ Мирний П. — Книжка перша творів. К. 1903, ст. 319—320.

все її. Там і ліс столітній? А в Мар'янівці — дом панський. На всю Мар'янівку дом! І в йому повно дівчат та покриток. Оце яка прощититься — вона зараз до себе й переманює. Грамоти вчить, майстерства навчає, школу таку відкрила. І дивно: зовсім непутяще що запопаде, а дивись год — другий побула, — такою невеселуною хазяйкою робиться і усе знає і все вміє. Звідти, коли хоче, і заміж виходе, а не схоче — до віку там живе. Спершу люди сторонилися її, а як розчовпали, то і хазяїни своїх дочок почали її у науку давати. Добра душа, багато добра робить!“

Сюжет розглянутих творів Мирного розгортається в широку картину в романі „Повія“, для якого попередні твори були лише ескізами, підготовчою роботою. З художнього боку ці перші спроби не зовсім удалися авторові. Форму перших двох ескізів запозичено в Шевченка (поема „Продана“) або в Марка Вовчка („Лихий попутав“), композиція проста, розтягнута, з романтично-фантастичними епізодами на кінці. Побутове тло, на якому розгортається сюжет — це зустріч міста з селом: селянська дівчина-сирота під тиском нових економічних умов іде до міста в найми, а за кріпацьких часів силою її береться до панського двору („Як ведеться, так і живеться“). Зведена від міського парубка або пана, повертається вона знову на село, але вже не сама, а з дитиною. Далі злидні, тяжка праця без кінця й краю („Лихий попутав“), або голодна смерть („Морозенко“), або ледарство та безсоромне залицяння до панів, як наслідок панського фаворитизму кріпацьких часів („Як ведеться, так і живеться“). Тут ще немає ні глибокої психології дієвих осіб, ні аналізи нових соціально-економічних відносин. Вар'юється все один сюжет, художні образи повторюються, окремі епізоди попередніх оповідань входять у „Повію“, як складовий елемент.

„Зустріч“ міста з селом повно й яскраво змальовує Мирний в романі „Повія“.

У викинутих варіантах до „Повії“ Мирний подає докладний опис етнографічних подробиць, напр., опис досвіток на селі (1 ч.), або опис вечері в святій вечір у панів у місті (2 ч.) й инш. Христя не сама йде в найми до міста, її одводить батько, що живе в страшних злиднях. Зветься він тут не Пилипом, а Петром Притикою.

В останній редакції автор поодкидав ці етнографічні подробиці, звернувши більше уваги на психологію дієвих осіб.

Четверта частина „Повії“, яку Мирний хотів поділити на дві частини, має цілком закінчений, але не викінчений характер. Про це буде мова далі. Розміром вона трохи більша за третю частину й поділяється, як і инші, на розділи (15) подекуди з заголовками. В цій частині Мирний иноді плутає ймення дієвих осіб, напр., у другій частині Колієника звать Константином Петровичем, а в 4-й — Кононом Федоровичем. Оришчинних дітей звать у першій частині: хлопчика — Миколкою, а дівчинку — Оленкою, в четвертій частині хлопчика звать Іванком, а дівчинку Маринкою. Це давній гріх Мирного, про нього нагадував йому ще Ів. Білик, коли вони висали роман „Хіба ревуть“ ...¹⁾

¹⁾ Ткаченко Н. — Літературна спілка П. Мирного та Ів. Білика. „Черв. Шл.“ № 1 — 2, 1924, ст. 192.

Манера писати в 4-й частині, стиль і мова такі самі, як і в інших частинах. Є відміни в змалюванні природи. Природа в 4 частині збуджує в ньому соціально-філософські думки. Ось малюнок вулиці в місті ясного та тихого осіннього дня:... „По улицах — наче плав пливе! Кишить по їх народу всякого: і старі, і малі, і той, хто пожив або ще жити починає; багатий і убогий, пишно наряджений чи латками вкритий — всі перемішалися між собою, збилися в купу, сказати-б — порівнялися... бо на всіх їх однаково сонечко світе, усіх їх однаково тихий вітерок обвіває, усім однаково хочеться дихати, жити. А проте — як не однакова до людей доля, то таке поміж ними і єднання. Бийся, кажуть, кінь з конем, а віл з волом! Отак і тут: не дивлячись на те, що всі збилися в купу, ходили одно біля одного — плече з плечем, а проте кожний вишукував товариша по своєму пір'ю: пани віталися тільки до панів, купці — до купців, заможні — до заможних, убогі — до убогих. Одні тільки старці віталися до всіх, хоч їх і ніхто не вітав, та мала дівчора радо обзивалася до всякого, хто їй кидався в вічі, або чим-небудь вражав, не дивлячись на те, чи то був знайомий чи незнайомий, багатий чи убогий, рівня чи не рівня“...

Роман „Повія“ поділяється на чотири частини, що мають свій епізодичний сюжет крім головного й відповідають окремим етапам у житті центрального образу роману селянської дівчини Христі.

З приводу такої композиції „Повії“ Мирний писав у листі (неопублікованому ще) до Старицького 15 грудня 1881-го року: „Тепер, скінчивши з діловим боком своєї праці, познайомлю Вас, шановний добродію, і з самою системою або планом роботи, маючи надію, що Ви прихильно приймете мою немудру сповідь. Головна ідея моєї праці — виставити пролетаріятку і проститутку сего часу, її побут в селі (1 ч.), в місті — друга, на слизькому шляху — третя і попід тинню — четверта. Гуртом усю працю я назвав „Повія“. Цією назвою народ охрестив без пристановища тиняючих людей, а найбільше усього проституток... Кожну частину маю надію виготувати так, щоб вона мала свою самостійність або цільність.“

Коли у селі (1 ч.) давить Притиківну свій дука Грицько, то у городі (2 ч.) не легше пригнітить городянський крамар Загнибіда. Дякуючи йому, вона улазить у таку напасть, котра згоне її матір з світу. А без матери, що її принадує до села?... У городі і служити краще і робота легше. Притиківна наймається у городі до пана (третя част.). Інчий побит, вищі звичаї міські захоплюють її зовсім з тілом і душею, і Притиківна, закохавши панича, ступає на слизький шлях. Раз ступивши на хистку кладку — вона не здержиться і мчить далі — сторч головою. Про це розкаже 4 частина — попід тинню. Спершу вона співачка у городському саду, потім содержанка колись... крамаря, тепер члена Губ. Зем. Управи. Жити-б у розкошах, та раз член сам жонатий чоловік, а друге й старий. На лиху годину вона знову стривається з паничем, теж жонатим. Старий ревливий підслухав її розмову — і Притиківна знову на улиці. Поті молода — вона ще не подається своїй недолі — і (гуляє?) де попало і з ким попало, поті догулюється до шпиталю, а там і до безнісся. Далі вже нікуди йти... й замерзає під своєю колись хатою, а тепер жидівським шинком.

Такий мій, добродію, план“.

За цим планом і написано „Повію“.

Великий розміром роман „Повія“ відзначається й складною „генеалогічною“ композицією. Художні образи подається не готовими, вже виявленими індивідуальностями, а *in statu nascendi*, в процесі розвитку — автор починає характеристику їх з батьків.

В першій частині „Повії“ головна дієва особа — Христя стоїть ще на другому плані, на перший план виступають її батьки — неможливі селяни Пилип і, головним чином, Приська Притики й зборщик податків, глитай Грицько Супрун.

До композиційних хиб роману треба віднести його розтягнутість. В 4-й частині психологічно не пояснено метаморфозу Христі з звичайної наймички на видатну співачку в міському саду. Неправдоподібною також здається в 4-й частині сцена, коли Христя з бабою Оришкою після церкви заїхала до Оришчиної небоги Горпини, дружини Федора Супруна. Христі там не впізнали й зверталися до неї, як до незнайомої панночки. Не можна повірити, щоб 7—8 років відсутності Христиної й панське вбрання змінили її так, щоб її не можна було впізнати Горпині, колишній її подрузі й Федорові, що був у ній закоханий.

Центральний образ роману „Повія“ — селянська дівчина Христя, внутрішній розвиток якої подає автор на тлі розвитку соціальних взаємовідносин усього суспільства пореформеної доби.

Покинути свою хату і йти до міста в найми Христя змушена була під тиском нових економічних умов, пролетаризації села й жорстокої класової боротьби на селі.

Життя наймички — це тяжка праця вдень і вночі, з обваркою киплячими самоварами, з погрозою насильства, биттям, страшними обвинуваченнями з боку хазяїна і, нарешті, вулиця з голодом і холодом і проституція.

В романі „Повія“ Мирний уперше так глибоко освітлює кошмарне життя наймички в капіталістичному суспільстві після невеличких спроб Марка Вовчка („Сестра“) та Нечуя-Левицького („Бурлачка“).

Вперше також тут Мирний освітлює так глибоко психологію жінки-проститутки, жертви економічної нерівності та станових забобів, оцінюючи проституцію не як наслідок розпусти окремої людини, але як явище соціальне.

Безсоромна експлоатація хазяями своїх наймичок розбуркує в останніх класову свідомість, що ще, правда, не набрала організованих форм. В голові наймички Марії, з якою Христя служила в панів, снують такі думки: „А ти думала, нами дуже дорожаться? Спитала покійно та (Марія). Я давно тобі казала, що ми гарні, поки нужні, а перейшла нужда — хоч з голоду здохай — ніхто шматка сухаря не кине. Оце знай та учися. Не дуже падай. Не дуже рук прикладай. Нас не буде — другі будуть. Добре тільки тим, хто сам нічого не робить або за гроші чужу роботу купує. А робітникам всюду однаково. Така вже наша доля, таке наше щастя трекляте!“ (III ч. IX гл. недрук.).

Побутове тло в романі Мирний подає різноманітне. З особливою увагою малює він життя українського села й міста пореформеної

доби з страшним, безмежним насильством представників капіталу над беззахисними трудящими людьми.

Правда, соціально-економічні явища переформеної доби Мирний в романі „Повія“ освітлює ще як народник, він вороже ставиться до міста — осередку капіталу, що руйнує побут села, висмоктує економічно й підточує його моральні основи. Свої народницькі погляди Мирний яскраво виявляє словами соцького Кирила в четвертій частині. Кирило звертається до людей, що везли хліб до міста й зайшли до шинку, під яким лежала задубіла Христя, такими словами:

— „У город! глухе забубонів Кирило. Все у город! Ту ненажерливу прірву нічим не загатиш: скільки не давай, усе мало, все переведе. Оце бач, що зробив город, — указав він на Христю, — що за дівка була—і здорова і красива. А попала у город, висмоктав все з неї, що можна було висмоктати, та й викинув каліку у село змерзати“.

Таким чином, традиційний в українській літературі сюжет — переживання зневаженої від пана дівчини — в Мирного варіюється в ряді творів, що є першою, підготовчою роботою до роману „Повія“, в якому цей сюжет розгортається в широку картину класової боротьби на Україні в другій половині ХІХ століття.

Ставлячи перед собою певне завдання, певну тенденцію — „просто й правдиво відтворювати буденне життя рідного краю“, відкидаючи „голосні — обжинкові пісні“, Мирний менше звертав уваги на форму своїх творів, ніж на зміст їх.

Для Мирного, як і для інших письменників тієї епохи, важніше було в мистецтві не як, а що. Ніколи було дбати формою творів, коли життя вимагало „з слова живого кувать самопали“.

Плеханов пише в своїй відомій праці¹⁾, що бувають такі виключні епохи, коли або форма одстає від змісту, або навпаки. Такою виключною епохою, епохою великих громадських рухів, у нас були 70 — 80 р. р. минулого століття, коли форма в літературі одставала від змісту. Українська література протягом тієї доби ставила собі дидактично-громадські завдання, вона стає, як каже Дорошкевич²⁾, „учительною“, „публіцистичною“, виконує завдання агітпропа.

Таким чином, в творах Мирного, який був продуктом своєї епохи, ми маємо тенденційну повість з народницькою ідеологією радикального відтінку. З мистецького боку розглянуті (й інші) твори Мирного не бездоганні: всі вони розтягнені, часом образи в них змальовується побіжно, народня мова, стиль майже не змінюються. Епізоди попередніх оповідань входять в „Повію“ (і в пізніші твори), як складовий елемент, з деякими лише змінами. Опис, напр. земського з'їзду в „Хіба ревуть“... пізніш входить в „Повію“. Художні образи повторюються, варіюючись та поглиблюючись психологічно. Навіть імення іноді лишаються ті самі, напр. Христя — в поемі „Продана“ і в „Повії“, Оришка — в оповід. „Як живеться, так і ведеться“ і в „Повії“, глитай Грицько з першої частини „Повії“ зустрічається раніш і з таким самим ім'ям в „Хіба ревуть“... Матеріали для своїх творів Мирний часто бере з конкретних фактів громадського життя,

¹⁾ Плеханов В. — „Истор. русск. общ. мысли“, т. III, 1918, ст. 7 — 8.

²⁾ Дорошкевич Ол. — „Ідеологічні постаті в укр. літературі після Шевченка“, „Черв. Шк.“, 1923, № 3, ст. 222.

напр. єврейський погром в оповіданні „За водою“ взято з газети „Киевлянин“¹⁾. В основу роману „Хіба ревуть“... лягли вражіння П. Мирного, що виніс він з подорожи від Гадяча до Полтави²⁾. Можна припустити, що й для „Повії“ матеріял взято з народнього життя. „Повія“ має такий підзаголовок: „роман з народнього життя“. Іноді Мирний точно зазначає час написання твору, напр. 4-ту частину „Повії“ написано через 30 років після кріпацтва (слова баби Оришки в 4 частині).

Таку шаблонність літературних прийомів, окремі мотиви й сюжетну схему в українську народницьку повість перенесено з російського письменства натуралістичної школи.

Проф. Замотин³⁾ нараховує декілька таких сюжетних шаблонів з народницькою ідеологією в письменників „лівої групи“ (Шеллер-Михайлов, Федоров-Омулевський, Хвоцинська, Слепцов і инш.), що виходять з традицій Чернишевського („Что делать“). В неопублікованому ще щоденникові Мирного є вказівки, що він захоплювався романом Чернишевського „Что делать“, перечитуючи його по декілька разів.

Ось один з таких шаблонних сюжетів: передовий різночинець входить учителем або лікарем в родину поміщика або в який-небудь громадський осередок, розпочинає боротьбу з консерватизмом старого покоління, захоплює молодь, знаходить собі дружину й живе з власного заробітку, або гине в тисках адміністративної кари.

Такими народниками (окремий мотив) в „Повії“ є Проценко й Довбня.

Цю сюжетну схему подибуємо і в інших укр. письменників тієї доби: в Левицького („Хмари“, „Над чорним морем“), в О. Пчілки („Товаришки“), в Грінченка („Сон. промінь“, „На розпутьті“) й ин.⁴⁾

¹⁾ Лютий І. — До питання про літературне співробітництво бр. Рудченків. „Україна“, кн. 4, 1924, ст. 51.

²⁾ „Правда“ 1874 року.

³⁾ Замотин — „Тенденциозна беллетристика 60 — 70 годов“. В „Истор. р. литерат. XIX ст.“ вид. „Мир“ 1910, т. IV, ст. 131 — 132.

⁴⁾ Доклад, читаний в засіданні Харківської дослідчої катедри історії укр. культури в квітні 1925 року — І. Т.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

ЯРМАРКИ

Ярмарки мають засновки свого розвитку там, де рідка населеність і низький платіжоздатний попит людности не дають розвинути постійній оселій торгівлі. От через що по країнах низької економічної культури ярмарки набули великого значіння, так у торгівлі, що збирає сільсько-господарські продукти, як і в торгівлі, що розподіляє промислові товари широкого споживання серед населення. Збирані по дрібних сільських ярмарках сільсько-господарські товари привозяться на великі. Протилежним шляхом іде розподільна торгівля, якої товарні потоки розтікаються від великих ярмарок до дрібних. Така система ярмаркової торгівлі і її передумови. В процесі економічного зросту краю місце ярмарку заступають технічно досконаліші і комерційно-зисковніші форми торгівлі. Дрібні ярмарки замагає дрібно-крамнично-сільська торгівля, кооперація, пересильні заповзяття. Великі ярмарки поступаються перед великими торговими організаціями, біржами.

Ярмаркова торгівля на Україні перед революцією ішла таким самим шляхом. Але через невисокий рівень економічного розвитку країни, постійна осела торгівля не могла обслужити цілої її території. Ярмаркам належала через те ще дуже велика роля, так у абсолютних цифрах як і супроти цілої торгівлі краю. Загальна кількість ярмарок напередодні революції на Україні була понад 2.000.

Ринкові, що відродився з початком НЕП'у, найбільше відповідала ярмаркова форма. Остання цілком годилася з низьким економічним рівнем країни.

Пізніше розвій дрібних (сільських) ярмарок іде двома дорогами. Ярмарки розвиваються як піонер торгівлі, що зростає, в районах, де немає, або слабо розвинені інші форми торгівлі. Згідно з даними українського Ц. С. У., в кожній ярмарці бере участь 17—24 населених пунктів. Середня відстань населеного пункту від ярмарку, що до неї даний пункт ваготів, або, що те саме, середній радіус господарського впливу сільської ярмарки на Україні — 11 верстов. Мінімальна відстань населеного пункту від ярмарку $\frac{1}{4}$ версти, максимальна — 95 верстов. Остання цифра природньо показує, що ярмаркова торгівля не досить обслуговує ряд населених пунктів, що треба розвинути ярмарки поблизу цих пунктів. Середня відстань близько положених від ярмарку пунктів — 3 версти, віддалених — 27 верстов.

40% загальної кількості сільських ярмарок одноденні, 30% — трьохденні, 20% — двохденні. Решта ярмарок (10%) тривають 4 — 6 день. Ярмарки звичайно відбуваються в дні відпочинку селянства — головно на храмові свята. Це відбивається на назвах ярмарок. Ярмарки бувають пересічно три рази на рік. Найбільша кількість ярмарок буває в травні (16,2%), цеб-то в період, коли сільське населення вільне між весняними й літніми польовими роботами. Потім іде серпень (10,6%) після жнив і, нарешті, березень (9,8%), перед засівом ярини. Протягом цих 3 місяців відбувається 40% всіх українських ярмарок. Відновляються ярмарки звичайно в передвоєнних ярмаркових пунктах. В результаті теперішнього ярмаркова сітка дуже подібна до передреволюційної. Загальна кількість ярмарок нині (ми не лічимо щотижневих базарів і торжків) майже дійшла передреволюційної цифри.

Головні товари сільських ярмарок — худоба і сільсько-господарські продукти. 90% усіх ярмарок торгують худобою, 75% сільсько-господарськими продуктами. Промислові товари продають тільки 40% загальної кількості ярмарок. Наведені дані підкреслюють переважно збірчий (підготовчий) характер української сільської ярмарки і її ролю в постачанні худоби селянському господарству і на заріз для живлення міста.

Поруч тенденції до розвою ярмарок спостерігається протилежну тенденцію. Ярмарки втрачають своє значіння з розвитком інших форм торгівлі. Крім дрібної крамничної торгівлі, велику ролю в замаганні дрібних сільських ярмарок грає кооперація, як у своїй розподільчій, так і в заготовчій діяльності. Нарешті широко розгалужений оселій заготовчий апарат.

Такі дві протилежні тенденції в розвоєві сільської ярмаркової торгівлі на Україні. Нині роля ярмарок по-за межами міст все таки доволі велика. Ярмарки

становлять конче потрібні елементи сучасної позаміської організації торгівлі. Очевидно з розвитком нашої економіки буде переважати друга тенденція — до занепаду значіння дрібних сільських ярмарок.

Еволюція великих оптових ярмарок України теж дуже цікава. Вона відбиває збільшення місткості українського ринку, т. є. в останньому результаті розвій народного господарства України. Бо - ж збільшення місткості ринку є по суті збільшення спроможного попиту окремих галузів народного господарства. Разом з тим, українські ярмарки, в організаційному відношенні, повторюють той шлях, що ним перейшли ярмарки Європи. А цей шлях зумовлює організація всього народного господарства. Досить згадати величезну роль шляхів сполучення в організації, справедливіше — в реорганізації ринку.

Розвій оборотів Хрещенської ярмарки в Харкові і Контрактової в Києві, доходить розцвіту 1924 року, коли зріст оптового ринку перегнав зріст його організації, і занепадає 1925 року, коли біржа і великі торги затерли або, висловімся обережніше, зменшили значіння ярмаркової форми організації ринку.

	Обороти в мільйонах крб.	
	Хрещенської	Контрактової
1923 . . .	12	29
1924 . . .	44	42
1925 . . .	29	—

Обидві ярмарки — Хрещенська при кінці січня і на початку лютого і Контрактова з кінця лютого до середини березня, — почалися 1925 року в дуже недогідних умовах. Умови відпуску товарів були вельми тяжкі, відносини між промисловістю й торгівлею загострені, кредит — пасивний. На висновок НКВТ УСРР — в результаті взаємного діяння різних причин, створилися умови, коли купівля на ярмарку, без ніяких пільг, не давала серйозних вигод. Вижидалий настрій і попередні переговори тривали через цілий час ярмаркового торгу. По роду товарів і по їх асортименті попит і подання часто не спадалися. Постійна торгівля в багатьох галузях ішла плановою дорогою, не потрібуючи ярмаркового торгу. На зниження оборотів обох ярмарок велико вплинуло зменшення закупівель мануфактури. Хрещенську ярмарку 1925, з огляду на товарову природу, можна схарактеризувати як ярмарку продуктово-металево. Контрактову — як бакалійно-цукрову. Накладні ярмаркові видатки торговців хилляються від 0,25% до 2,00%, зі зрозумілим підвищенням для низової сітки. В останньому можна вбачати причину того, що сільські єдині споживчі т-ва, які 1924 року в великому числі приїхали самі на ярмарку, 1925 року робили закупівлі через середні ланки кооперативної системи. Таким чином на велико-оптових ярмарках 1925 року і, тим більше, найближчих років беруть участь тільки середня й велико-оптова торгівля. А це повинне зробити важливий вплив на реорганізацію наших велико-оптових ярмарок. Слід зауважити, що реорганізація їх конче потрібна не тільки з огляду на зазначений факт, але й з огляду на з'ясовані вище організаційні зміни нашої торгівлі, і, нарешті, з огляду на виявлені вже тенденції розвитку обох ярмарок.

Під впливом ступневого впровадження в торгівлю елементів плановості ярмарковий велико-оптовий торг, надто в товарній його частині, ступнево падав. 1925 року торг контрактний і по зразках — переважав товарний. Товарний характер зберігає своє значіння в торгівлі сезонними товарами і товарами сезонного постачання. Разом з тим товарний характер Контрактової і Водохрещної ярмарки зберігає своє значіння і в царині роздрібною і напів-оптового торгу. Звідси впливає конче потреба організаційно відділити оптову й роздрібну ярмарку. Одинокий зв'язок між обома ярмарками повинен залишитися в тім, щоб вони відбувалися одночасно. Організація роздрібною ярмарки повинна бути пристосована до побутових і сезонних умов роздрібною торгівлі. А оптовий ярмарковий торг, з огляду на виявлену тенденцію його розвитку, повинен набути біржового характеру. Це доцільне і з погляду систематичного підготування ярмарки, що завжди переходила фактично під керуванням бірж. Звідси впливає, що доцільно і навіть конче потрібно створити організаційну єдність в оптово-ярмарковій і біржовій роботі. Треба також рекомендувати, для вигоди і економії засобів, урядити ярмаркову біржову залу в залах Харківської і Київської бірж. Разом з тим практика минулих років показала можливість скоротити строки ярмарки з 30—35 днів на 10—14. За це промовляє і виявлене зменшення ролі велико-оптових ярмарок і економія енергії, часу, засобів і, нарешті, доцільність максимальної концентрації торгу не тільки в простороні, але і в часі.

Біржовий характер, що його набуває велико-оптова ярмарка, перевага торгівлі за зразками і стандартами, висуває на авансцену ярмаркову виставку зразків. Цій виставці, на висновок Держплану УСРР, треба надати характеру постійної промислово-показової виставки і товарового музею, з відповідним пристосуванням їх на час ярмарки для її потреб і цілів. Разом з тим, виставка зразків, а надто в часі ярмарки, повинна набрати значіння виставки наших експортних товарів. Входячи таким чином в організацію допомоги експортові, наші велико-оптові ярмарки, надто київські контракти, зможуть відіграти певну роль в розвитку експорту. Треба зауважити, що ярмарки післявоєнної Європи, переважно, мають власне експортне значіння. Чи відіграють таку роль і наші ярмарки, — нині сказати тяжко. Але безумовно є дані за позитивну відповідь на це питання, а надто що до київських контрактів.

Але рівнодіюча розвитку великих і дрібних, оптових і роздрібних ярмарок на Україні веде до ліквідації і заміни їх через інші форми організації, досконаліші технічно і зисковіші комерційно. Такі висновки, що ми можемо зробити на підставі статистичних даних, економічної аналізи і, нарешті, нескристалізованого ще в цифрах і економічних висновках господарсько-практичного досвіду.

І. Бак

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ХАРКІВ

ЛІТЕРАТУРА Й МИСТЕЦТВО

* Нарада з приводу організації нового журналу. Наприкінці березня при відділі друку ЦК КП(б)У відбулася нарада з приводу організації журналу бібліографії, критики й питань української культури. Цей журнал повинен освітлювати питання марксизму й лєнінізму, питання культури, історії революції, письменства, книговедіння, мистецтва, науки та техніки, критики, історії і т. инш.

* Професійна організація письменників. У березні місяці у помешканні Палацу Праці відбулось організаційне зібрання письменників, на якому обрано місцьком. Обов'язки місцькому такі: захист інтересів робітників художнього письменства, боротьба з кабальними договорами деяких видавництв, поліпшення житлових умов, курортна кампанія й т. инш.

* Всеукраїнська показова виставка. Колегія Наркомосвіти принципово вирішила організувати в м. Харкові на весну цього року першу Всеукраїнську показово-художню виставку. Мета виставки — продемонструвати широким колам суспільства все, що зроблено на Україні за час революції в галузі образотворчого мистецтва.

З музеїв Києва, Одеси, Харкова, було доставлено до 1¹ тис. експонатів. Підбір експонатів покладено на виставочні комітети, які запрошують окремих майстрів і організують журі для розгляду поданих творів.

Для виставки відводиться помешкання в будинкові Соціального музею в Харкові. Для відвідувачів виставка буде відкрита протягом півтора — двох місяців.

* Реставрація картин українських музеїв. По українських науково-художніх музеях протягом багатьох років не провадилось жодної роботи до відновлення зіпсованих за довгий час цінних художніх експонатів. За проханням Головнауки, колегія НКО асигнувала на першочергові роботи по реставрації цих експонатів 3.000 карб. для 3-х Київських музеїв і Харківського музею Мистецтв.

* Диспут про мистецтво. 3 березня відбувся диспут, улаштований АРМУ (Асоціація Рев. Мистецтва України), на тему „Шляхи революційного мистецтва“.

Дві ґрунтових доповіді зробили члени БЦ АРМУ т.т. І. Врона і В. Седляр. Доклад тов. Врони на тему „АРМУ й завдання радянської мистецької культури“ складався з тез: загальна мета АРМУ і об'єднання мистецьких сил.

Доклад тов. Седяра був на тему: „АРМУ і АХРР, де більш популярно й детально висвітлив різницю в підході до мистецтва художників з АХРР у і АРМУ.“

В дискусії взяли участь кілька художників.

* Українська газета в Китаю. Газета „Українське Слово“, яка виходила в Харбїні в Манджурії, закрита через брак фондів. Тамошні українці, яких у північному Китаю нараховують до 50.000, стараються відновити її, або почати нове видавництво.

* Лист В. Короленка. Іспарт ЦК КП(б)У передав УАН оригінал листа письменника В. Короленка до члена 2-ї Державної Думи від селян Полтавщини, секретаря трудової фракції т. Сойка, писаний 11 вересня 1917 року.

* Твори Шевченка єврейською мовою. У єврейській газеті „Дер-Штерн“ (видається в Харкові) у № від 10 березня було одведено чимало місця Шевченківському святу. Крім иншого матеріялу, у газеті подано переклад великого уривку з поеми „Сон“, зроблений поетом Фїнінбергом.

* Інститут ім. Леонтовича. Студенти харк. муздрамінституту порушили справу перед своїм профкомом та правлінням про найменування інституту іменем М. Леонтовича. Профком і правління прихильно поставились до бажання студентів і ухвалили подати цю справу на розгляд і затвердження НКО та ЦП спілки Робмис.

* Вечір творчості Павла Тичини. Осередок МОДР при ДВУ 13 березня улаштував вечір: „Павло Тичина в музиці“. Вступне слово сказав Ол. Попов, хоріві речі — капели „Дух“. У програмі крім хорівих речей було виконано: мелодекламацію, фортеп'яно і романси.

* Гнат Хоткевич, накладом видавництва „Рух“ випустив книжку „Слово о полку Ігоревім“ на 7 картин.

* Альманах „Вапліте“. Вільна Академія Пролетарських Письменників склала

угоду з ДВУ на літературний альманах розміром на 15 друкован. аркушів. Альманах має вийти влітку.

* Альманах „Плуг“. Цими днями вийшов накладом ДВУ другий альманах спілки селянських письменників „Плуг“ розміром на 10 друков. аркушів.

* Остап Вишня — почесний член селянської ради. Селяни села Старо-Петрівець, на Київщині та Миронівки на Харківщині при перевиборах селянської ради цього року обрали Остапа Вишню за почесного члена своєї селянської ради.

* Держдрама. В гастрольну подорож до Москви театр ім. Франка везе 6 п'єс: „Вій“, „97“, „Полум'ярі“, „За двома зайцями“, „Ревізор“ (з Садовським) і „Пухкий піріг“. В Москві театр пробуде місяць.

* Микола Садовський. 4-го квітня із Чехо-Словакії повернувся для праці в театрі імені Франка відомий артист Микола Карпович Садовський. Перша вистава при його участі („Ревізор“) відбулася в Харкові 8 квітня.

НОВОНАЙДЕНА ФОТОГРАФІЯ

В оселі Ол. Пчілки в Гадячі, на Полтавщині, недавно знайдено невідому ще фотографію, на якій внизу сидять: Олена Пчілка,

Леся Українка, а на кінці сіна сестри Лесі Українки; ліворуч Ольга, а праворуч — Дора.

РУКОПИС О. ШИЩАЦЬКОГО - ІЛЛІЧА

[з Музею Слобідської України]

Українські прислів'я та поговірки, що до їх збирання та впорядкування, мають вже свою історію. В корисному покажчику літератури про них, хоч і неповному, складеному М. Комаровим (див. його „Нова збірка на-

родніх укр. приказок, приспівів, загадок і т. и.“ — Одеса 1890), зазначено понад 70 номерів. Досить навести, що у ХІХ ст. (не кажемо про визначно часті вживання їх в старім українськім письменстві), записував

вже їх Котляревський (записи уміщено в Снегір'юва), Головацький видав записи Ількевича, їх робив Є. Гребінка (Ластівка 1841 р.), О. Лазаревський, М. Максимович; перші збірники поговірок, що до їх кількості, це „Ужинок рідного поля“ М. Гатчука, де єсть приказок 520, та О. Шишацького - Ілліча — ще більший збірник — над 1400, які видано одночасно 1857 р. Того-ж року Куліш і Лазаревський написали рецензію на цей збірник. Збирання не припинилось, і Закревський („Старосветский бандуриста“), вже міг вмістити в свій збірник 4000 №№. П. Чубинський на підставі зібраного до 1861 року матеріялу подав першу статтю наукового характеру (про значіння цього матеріялу для криміналіста). 1864-го року вийшов великий номісівський збірник (Українські народні приказки, прислів'я і таке інше). Всіх номерів тут більш 14 тисяч — майже геть усе, що до цієї пори було записано. Номіс скористав матеріяли друквані та записи Білозерського, Ксниського, Стороженка, Шиманова, Куліша, Лазаревського, Марковича, Руданського, Яцимирського, Шейковського. Дуже зручно, що Номіс старанно зазначає кожний раз, звідкіля взято матеріял. Важність збірника зазначив О. Пипін в його „Обзоре малорусской этнографии“ („Вестн. Европы“ 1864 № 1, потім 1886 № 1). Через кілька років етнографічне товариство зацікавилось з певними наслідками збиранням поговірок Галицької та Угорської Руси (1869, 1873 р.р.). Те-ж товариство незабаром надрукувало працю Іващенко „Религиозный культ южнорусского народа в пословицах“ (1874). „Скористовували цей відділ фольклору Драгоманов („Малорусские народные предания и рассказы, 1876—рец. Костомарова—„Русс. Стар.“ 1877 № 5, Веселовського „Др. и Нов. Россия“ 1877 № 2, Петрова „Тр. К. Акад.“ 1877 № 3) та П. Чубинський (Труды этнографической экспедиции в юго-зап. край 1876). З дальніших записів згадуємо записи О. Пчілки. Б. Чайченка (Грінченка), близько наших часів маємо велику працю Ів. Франка („Галицькі приповідки“) і др.

Нині Музей Слоб. України переховує серед інших рукописів збірник О. Шишацького, який перевищує збірник його 1857 р. мало не на дві тисячі №№. Заголовок збірника; „Сборник малорусских пословиц и поговорок. 1858“. Збірника цього переглянув і дозволив до друку 1859 р. цензор Палаузов.

О. В. Шишацький — Ілліч в українській етнографії п'ятидесятих років мав своє місце, як збирач матеріялів на Чернігівщині, і був одним з діяльних співробітників „Черн. губ. Ведомостей“ та „Чернигів. листка“; в нього були, правда, й свої хиби, що зазначили Грінченко та Пипін. Антонович пояснює фальшування народньої творчості як типове явище в часи укр. відродження й розглядає його, як

не завжди зловмисне, хоч завжди некорисне для науки. Де-які підроблені Шишацьким думи та пісні відразу були зазначені рецензентами, отже в цього етнографа було і гарне, особливо етнографічно-статистичні описи де-яких місцевостей Чернігівщини з великою кількістю фольклорного матеріялу, який він уміщав в „Ведомостях“. Друкований його збірник поговірок (1857 р.) теж частинами був вміщений в цій часописові. Збірник безумовно цінний, мав свою передмову, де видно, як Шишацький не обминув тієї романтики, якою захопився Метлінський та інші. Він каже: „Они (пословицы) очень картинны, крепко точны и оригинальны, близки нам, как родичам одной семьи, заключают в себе наше родное, а не чужое-заморское, помогают разгадать дух народа, изучить его прошлое“. Шишацький передбачає збільшення інтересу до вивчення поговірок, приказок, роблячи й сам, правда, несміливо, часткові коментарії, наводячи паралелі з переказів, легенд. Видаючи свого першого збірника, він завів до нього окрім свого матеріялу, ще записи Лазаревського, других етнографів та з Харківського, рідкого нині збірника 1854 р.

Рукопис його, про який в нас річ, цікавий як для оцінки діяльності етнографа (до цієї пори ми маємо одну лише статтю про його в галицькій „Зорі“ 1888 р.), так і для вивчення зібраного ним матеріялу. Передмова, котру має цей збірник, не позбавлена ще остаточно ліризму, усе-ж глибша на зміст. Етнограф жаліється, що фольклорний матеріял гине, чому потрібно його захоронити, записати. Тут він добачає не лише вину „всестирающего времени“, але й ті „обстоятельства, условия, в которые надолго еще заклепан, замурован малорусский народ“. Останні рядки, які ми взяли в лапки, цензура викреслила, хочай зараз тут залишено може через незрозуміння вставок українською мовою, жаль про „марну“ загибель укр. народньої творчості. Важливий є для нас також висловлений інтерес збирача до старовинних збірників укр. поговірок, з яких він робив виписки (рукопис XVII в.). Значно повніший від надрукованого, маючий матеріял, якого не знав Номіс, збірник складається теж, як і збірник, надрукований 1857 р., за алфаветним порядком, містить у собі примітки Шишацького, особливо географічний коментарій, що, безумовно, цінно. Шишацький подає його чи за своїм власним знайомством з даною місцевістю, чи зацікавлений науковими даними та історичними пам'ятками (Книга Большого Чертежа). Характерна риса збірника — „інтересність“ матеріялу, нахил свій до якого одверто зазначає Шишацький у передмові. І цей потяг до „інтересности“ скерував його до подання подібного-ж часто коментарію, — наведення

уривків з дум, пісень. Все це утворює з збірника дійсно „інтересну“ книжку, що й бажав, видно, дати етнограф. Однак зібраний матеріял є цікавий і з наукового боку, містячи у собі численні справді народні приказки і поговірки; цікавий він і з боку соціального. Романтика Шишацького (не один він був на це падкий у ті часи) не заступила в нього змісту класового, справжнє - історичного. І через те маємо тут досить матеріялу до характеристики старого козацтва, сіроми-голоті.

Ми подамо, наприклад, кілька паралелів до відомих віршів, підписуваних під малюнками так званого козака Мамає. От хочай би такі поговірки: „умер козак та й лежить, та й нікому за ним потужить;“ „терпи, душа, в тілі, а сорочку воші з'їли;“ „хоч голий, та прав;“ „хто багат, той усім брат, а хто нічого не має, того ніхто не знає;“ „як умре багатир, то іде увесь мир, а умре харпак, так іде тільки піп та дяк;“ „хто не звик правди поважати, той завжди ласий панувати;“ „наш

дуг батько, а Січ мати, одде треба помірати;“ „не вклонюсь багачу, бо сам хліб молочу“.

Збірник взагалі містить багато поговірок соціального характеру. Де-які з них викреслила цензура („не бог панів родить, а лихо їх робить“ і ин.), старанно викреслювала цензура поговірки про москалів. Таких досить: „коли москаль каже сухо, то піднімись по-уху, бо бреше“ („бо бреше“ — викреслено), „мабуть москаль красти тоді перестане, як чорт богу молиться стане;“ „москаль здавна вже панує, бо, бач, завжди неправдує;“ „москаль ликом в'язаний, — у ликах ходє та й всіх в ликах воде“. Повикреслювано й поговірки релігійного змісту („Сякий бог, такий бог, що я його знаю;“ „кажи Грицю, богородице, співай, Грицю, богородице, а ти, Петре, харчакуй“).

Збірник на 400 стор. і в 8-о є власноручний автограф Шишацького.

У Музею єсть і фотографія етнографа (з дагеротипу, що переховується нині в його родині).

Ів. Єрофіїв

КИЇВ

В УКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ НАУК ПРАЦЯ ЕТНОГРАФІЧНО - ФОЛЬКЛОРНОЇ КОМІСІЇ (друга половина р. 1925 - го)

Головне досягнення в праці Етнографічно-фольклорної Комісії за цей час — це видання власного часопису, що має об'єднати всіх, хто на краєзнавчому полі працює — вийшла кн. 1-ша „Етнографічного Вісника“. Це подія визначна не в одному тільки всеукраїнському, ба й всесоюзному масштабі, якщо уважати на те, що популярні здавна російські видання „Этнографическое обозрение“ та „Живая старина“ припинили своє існування й досі не поновилися, а „Записки Етнографічного товариства у Києві“, що на кілька місяців випередили „Етнографічний Вісник“ присвячено, головним чином, питанням з матеріальної етнографії.

Змістом своїм перша книжка „Е. В.“ відбиває сучасний фольклор — фольклор революції (чимала колекція „Яблучок“, „Лімони“, запис — „Як дядько Семен права у денікинців добивався“, сучасні легенди, то що), подає провідні статті (стаття ак. А. Лободи „Завдання сучасної української етнографії“ та В. Петрова „Місце фольклору в краєзнавстві“). Часопис викликав кілька прихильних рецензій (П. Єфремова — „Зоря“ ч. 12, В. Щепотьєва), що знову ж таки підкреслюють потребу саме такого органу. Як раз те, що, не уважаючи на ціну числа — хоч і невеличку (90 коп.), але для села чималу, — сільська, радянська інтелігенція — вчительство та сількори — досить жваво його передплачують — найкраща запорука в тому, що, видавши часопис, комісія справдила громад-

ські сподівання. Наслідки видання дуже скоро позначилися: часопис не аби-яку роль відіграв у справі організації кореспондентів на місцях, в різних куточках УСРР.

Таким чином — це досягнення комісії щільно пов'язане з другим: з поширенням кореспондентської мережі. Вже давно, мало не з початку свого існування, комісія внесла в план своєї діяльності організацію мережі кореспондентів з місць. Але до останніх часів для цього жадних об'єктивних можливостей не було. 1925 рік кардинально змінив становище. Спромоглися видрукувати 2 відозви до вчителів та політосвітніх робітників на місцях, 2 програми, „Е. В.“, брошуру „Місце фольклору в краєзнавстві“ та відозву про збирання матеріялів, що стосуються до р. 1905. Ці видання розсилалося по всіх районах кожної округи У. С. Р. Р. — і в наслідок цієї популяризації ідеї збирання фольклорного матеріялу комісія має гнучкий апарат з понад 200 кореспондентів, за допомогою якого силу матеріялів призибується, багато фольклорних фактів перевіряється.

Зв'язок з кореспондентами жвавий, інструктивний. Ухилу звітнього або-ж чисто декларативного нема. Кореспонденти до завдань своїх ставляться серйозно, ініціативу та критичне відношення що до організації та змісту праці виявляють і ждуть... коли можна організувати з'їзд-курси кореспондентів етнографічно-фольклорної комісії при Українській Академії Наук.

Оце так здійснювався за другу половину року лозунг єднання науки з трудящими масами. Праця розгортається що далі то все більше й гостро відчувається брак штатних співробітників у Комісії. Нині є тільки один.

Що-ж до публічних прилюдних зборів, то вони за звітний період відбувалися регулярно. Теми доповідей були такі: 1) „Сучасна еволюція кобзарства й кобзар Павло Кулик — з демонстрацією (Д. Ревуцький 1 — VII); 2) „План організації краєзнавчої праці на місцях“ (В. Кравченко 8 — VII); 3) Українські народні легенди останнього часу“ (О. Косач-Пчілка 14 — VII); 4) „Новий твір з вивчення казки — Р. М. Волков „Сказка“ (С. Савченко 16 — IX); 5) „Слово о полку Ігореве й усна словесність“ (акад. В. Перетц 21 — IX); 6) „Українське селянське малювання на стінах“ (О. Пчілка - Косач 7 — X); 7) „Новий варіант пісні про земляні роботи 18 в.“ (Кл. Квітка 21 — X); 8) Деякі відгуки подій 1825 р. в українській пісенній творчості“ (Л. Добровольський 21 — X); 9) „Торгівля народними ліками на київських базарах“ (Володимир Білий 30 — X); 10) „Діалектологічні та етнографічні спостереження на південно-західному кордоні України“ (П. Попов 10 — IX); 11) „Програма з ономастики“ (О. Курилова 25 — XI); 12) „Перекази за бабу Лащуху в с. Сошникові на Переяславщині“ (Володимир Білий 25 — XI); 13) „Етнографічне вивчення на Чернігівщині в історичному аспекті“ (В. Камінський 2 — XII); 14) „Справа про замирання баби Занудихи р. 1900“ (Ол. Дем'яновський 9 — XII); 15) „Фольклор безпритульних“ (пісні, автобіографії, словник — за матеріалами М. Афанасьєва доклав В. Петров 9 — XII); 16) „Музична етнографія на Україні в післяреволюційні роки“ (Кл. Квітка, 23 — XII); 17) „Гончарство в с.с. Бубнівці та Жерденівці, Тульчинської округи“ (Олександрович 23 — XII); 18) „Річне звітлення Комісії“ (В. Петров 23 — XII). Крім цих зборів прилюдних відбулося закрите засідання Комісії (9 — IX), присвячене обговоренню плану діяльності у наступний акад. рік та 3 засідання ономастичної підкомісії. До друку виготовано „Краєзнавчий порадник“ (на 5 арк.) та кн. II „Етнографічного Вісника“ (на 10 арк.). Готується інтенсивно бібліографічний покажчик фольклорної української літератури.

Члени Комісії вели краєзнавчі відділи в кількох журналах, як от „Життя й Революція“, „Зоря“, то-що. Комісія в цілому складає подяку тим газетам та журналам „Червоний Шлях“, „Зоря“, „Шлях Освіти“, „Радянська Освіта“, „Сельбуд“, „Полтавський Селянин“, де відозви Комісії завжди з охотою друкувалися, а також і рецензентам. „Е. В.“.

Наприкінці необхідно згадати, що ц. р. минула п'ята річниця існування етнографічно-фольклорної комісії. За ці п'ять років, не маючи особливо сприятливих умов, як то

видно з цього звіту, комісія все-таки спромоглася певну роботу перевести і конкретні досягнення, безперечно, єсть.

Етнографічно-фольклорна комісія з охотою відповідає на всі запитання що до роботи, подає консультації, поради то-що. Звертагися на адресу: Київ, вул. Короленка, 54, Українська Академія Наук, Етнографічна Комісія. Марок клеїти не треба — листування з комісією безплатне.

В. Б.

* Експедиція з метою вивчення „трипільської“ культури. Ще 90-х років минулого сторіччя на Київщині знайдено передісторичні пам'ятники — „землянки“. У цих землянках знайдені коштовні речі людського вжитку, витесані з каміння, різні мідяні речі, розмальований посуд і статуетки, що являли собою фігури людей і звірів. Учені своєчасно звернули увагу на ці знахідки, через те що вони були наслідками характерної і оригінальної культури; її названо „Трипільською“, бо слобода, біля якої їх знайдено, носила назву Трипілля. Дальші шукання виявили, що речі, які своєю культурою були подібні до „Трипільської“, знайдено по багатьох інших місцях — по Дніпру, Десні, на Полтавщині, на Херсонщині й на Басарабії. Останніми роками знов знайдено надто коштовні речі тієї-ж культури на Київщині й Чернігівщині; учені Радянського Союзу й Захід. Європи знов звернули увагу на їх. Знайдені археологічні цінності коштовні тим, що вони освітлюють микенську й почасти середземноморську культуру.

Літом цього року Наркомос, аби провадити дальші розкопки й детально вивчити „Трипільську культуру“, посилає на місце розкопок експедицію з представників Української Академії Наук, Головнауки, Всеукр. археологічного комітету й найбільших музеїв України.

* Науково-дослідча катедра марксизму. За постановою Укрнауки замість міжвузівського марксістського семінару в Києві утворюється науково-дослідча катедра марксизму з секціями — філософічно-соціологічною, економічною та історичною. Катедра має комісії — правову, природознавчу й мистецьку, а також кабінети — ленінізму, національного питання та бібліографії марксизму.

* Інститут водного господарства. Укрнаука ухвалила утворити в Києві з 1-го квітня інститут водного господарства, а катедру гідрології закрити. На директора інституту призначається проф. Опоков.

* Українська Академія Наук на всесвітнім конгресі американістів. Академія Наук одержала запрошення делегувати своїх представників для участі в 22-ім всесвітнім конгресі американістів, що його скликає „Інститут Христофора Колумба“ в Римі.

* Зв'язок української науки з закордоном. Українська Академія Наук одержала пропозицію од Віденської Академії Наук, від Державного геодезичного інституту Чехословаччини, від етнографічного інституту Естонії налагодити з ними науковий зв'язок та обмін книгами.

* Обмін науковою літературою з закордоном. Український інститут наукового книгознавства у Києві налагодив постійний зв'язок з низкою західно-європейських міст — Берліном, Парижем, Брюсселем, Прагою та Львовом, Нью-Йорком та Вашингтоном. Інститут одержує листи та літературу і має багато наукових кореспондентів за кордоном.

* Оголосити Лавру заповідником. Укрнаука ухвалила порушити питання перед урядом, щоб київську Лавру було декретовано як історично-культурний заповідник.

* Термінологічні укр. словники. Природничий відділ Інституту української наукової мови має за мету виробити термінологію в усіх галузях природознавства. Відсутність потрібних коштів заважала відділові широко розгорнути роботу, але проте досі зібрано біля 450 тис. карточок термінологічного матеріалу та видано вже термінологічний фізичний, геологічний, хемічний, математичний та анатомічний словники. Готується до друку словники зоологічний, медичний, метеорологічний та інші.

Значні асигнування, відпущені інститутові цього року, дадуть змогу виконати до терміну завдання в справі випуску потрібних термінологічних словників.

* Художня виставка. 21 березня в Київському музеї революції відкрилася ви-

ставка, організована асоціацією художників „Червона Україна“ під назвою „По селах, містечках та містах України“.

* Рідка фотографія Шевченка. Тут знайдено дуже рідкий і старовинний примірник книги „Вінок Тарасу Шевченку“, де вміщено вірші українською, польською та білоруською мовами. Знайдено також рідкі фотографії Шевченка до й після заслання. Фотографії зроблені в Києві.

* Персональна пенсія Демуцькому. Відзначаючи 30 років науково-художньої роботи П. Д. Демуцького, Колегія Наркомосвіти вирішила просити Наркомсо-забес призначити йому персональну пенсію.

* Театр укр. муздрами в Києві. 9 й 10 березня в театрі ім. Леніна відбудеться перша вистава колектива муздрами ім. Лисенка, що довгий час провадить підготовчу працю. Піде опера „Енеїда“. Ставить Бутовський, оформлення тексту — Старицької-Черняхівської.

* Дитячий держтеатр у Києві. 1-го березня п'єсою „По зорі“ після трьохмісячної підготовки праці розпочав сезон київський дитячий держтеатр. Режисер театру Деева, художники — Татлін і Сагайдачний.

* Л. Коваленко написала п'єсу на 3 дії „Ксантипа“.

* Художник Ю. Михайлів закінчив дві своїх картини „На грані вічного“ і „Прометей“.

* Смерть І. О. Коновала. У м. Воронькові після тяжкої хвороби помер відомий український діяч І. О. Коновал. Небіжчик належав до т. зв. Чернігівської Громади (Б. Грінченко, О. Русов, В. Самійленко, І. Шраг та інші), був довгий час редактором „Черн. Земского Вестника“.

РІЗНІ

* Пересувний робсельтеатр ім. Блакитного. Біля 2-х місяців по селах Одеської округи подорожує 1-й робсельтеатр ім. Блакитного. За перший місяць театр дав 22 вистави, на яких побувало 11.000 глядачів, з них 40% безплатно. В репертуарі: „Овеча криниця“, „Гайдамаки“, „97“, „Комуна в степах“, „Вій“, „Сорочинський ярмарок“, „Любов і дим“ і „Мірандліна“. Всі ці п'єси пророблено спеціально для села зі значними текстувальними змінами. Поруч з прямою роботою театр працює над вивченням села та збиранням матеріалу про новий побут.

* Філіял Плуґа. Наприкінці минулого року в Одесі організовано філіял українського об'єднання селянських письменників „Плуґ“.

Філіял зробив велику роботу. Тепер існує студія письменства на 33 душі.

По вузах і радпартшколах є гуртки філіялу.

* Культурне життя Зінов'євська. Цими днями в Зінов'євську відбулися установчі збори музтовариства ім. Леонтовича. До складу філії ввійшло більш 30 членів, переважно фахівців музичної справи. Обрано організаційну комісію. Їй доручено провести попередню роботу, затвердити статут, увійти в зв'язок з головним управлінням муз. т-ва то-що. Поза цим намічено заснувати в місті український держтеатр. Ще з осені торік заходами інспектури художньої пропаганди були об'єднані драматичні сили міста в один колектив. Він зараз готується до постановки п'єси „Вій“ в переробці Остапа Вишні.

* Давид Шиндель виготовував до друку книжку оповідань.

* Увічнення пам'яті письменника Коцюбинського. Кабінет вивчення Поділля при всенародній бібліотеці

України організує комісію для увічнення пам'яті відомого українського письменника Михайла Коцюбинського, що народився в Вінниці.

Порушене питання про охорону будинка в Вінниці, де жив письменник.

* Музей старовинної культури. В Чернігові відкрився об'єднаний музей, де зосереджено 5 колишніх музеїв міста. Багатством експонатів старовинної культури сіверян та древлян музей займе одно з перших місць на Україні.

РСФРР

* До організації головмистецтва. За головуванням А. В. Луначарського в Наркомосі відбулась нарада, що була скликана з метою погодити роботу художніх органів Наркомоса. Нарада визнала за конче потрібне організувати до майбутнього сезону Головмистецтво. Обрана комісія, що протягом тижня повинна скласти статута Головмистецтва. До комісії увійшли: Коган, Пельше й Новицький.

* У міжнародньому бюрі пролетарського письменства. На початку березня відбувся пленум Міжнароднього бюро пролетарського письменства. Пленум має мету підготувати матеріали для переведення всесвітнього конгресу пролетарських письменників, що має відбутися в Москві влітку цього року.

До порядку денного зараховано такі доклади: міжнароднє пролетарське письменство (А. В. Луначарський), стан західно-європейського друку (Г. Каган), письменство ССРР (Л. Авербах), письменство Сходу (Катаяма) й організаційне питання (С. Валайтис).

На засіданні було також порушене питання про перекладове письменство, що видається в ССРР. Присутні зазначали, що в цій галузі панує анархія, перекладається ідеологічно-чужих письменників або справжню макулатуру. Зібрання ухвалило звернутися до Відділу Друку ЦК ВКП з проханням вжити заходів що до упорядкування цього питання.

* Кубанський музей мистецтва. Кубанський музей, з авторитетного погляду Головнауки, дуже скоро став не тільки осередком мистецьких інтересів міста, але й зайняв найперше місце серед кращих провінціальних музеїв Союзу.

Як культурно-освітня праця музею, скерована на наближення мистецтва до широких мас, так і придбання для музею найцінніших витворів кращих майстрів російської живописи, — обумовлені основними принципами й завданням радянського музейного будівництва.

Прагнення музею мати новий і цінніший матеріал, ніж ті етюди й картини аматорів і звичайних митців, що висіли на його стінах, як - найкраще здійснились за допомогою музейного відділу Головнауки, а також завдяки деяким удалим придбанням.

Протягом повтора року музей придбав витвори таких великих художників, як М. Врубель, В. Серов, І. Левітан, М. Сар'ян, К. Коровін, Б. Кустодієв, Л. Бекет, І. Машков, П. Кончаловський, Чурляніс і инш.

Поновлення музею відбувається невинно і з останніх надходжень і придбань треба визначити: картини й етюди народнього художника В. Д. Поленова, що їх дано музеєві як подарунок, академіка живописи М. П. Боткіна й чудові акварелі М. Волошина. Придбано: чудовий жіночий портрет роб. Б. Кустодієва, два краєвида Л. Бакста („Закуток Парижа“ й „Дождова днина в Альпах“). „Краєвид із фігурами“ 17 сторіччя й „Біблейський сюжет“ 17 сторіччя невідомого майстера фламандської школи.

Одержано також колекцію російської й закордонної порцеляни й скла й стародавніх тканин і гаптування.

Вважаючи улаштування виставок за найкращий спосіб художньої освіти й виховання мас, музей за півтора року організував шість виставок.

Остання виставка порцеляни, що до суцільности, краси й обміркованости експозиції, була цілком закінченим досягненням музейної техніки й досвіду.

Тепер у музеї розпочато роботу з приводу улаштування виставки витворів відомого московського художника-конструктора А. С. Поповой.

Улаштування виставки витворів талановитої художниці є перша спроба з боку Кубанського художнього музею, притягнення до Краснодару виставок столичних художників і художніх організацій.

* Студія бандури. 15 березня в Краснодарі, в помешканні клубу Радпрофа „Шлях до комунізму“ (ріг Червоної і Базарної), організовано студію бандури за керівництвом К. П. Німченка. Студія має 12 концертних хроматичних бандур. Навчання за нотною системою.

* Відродження узбецької літератури. ЦВК Узбецької СРР нагородив т. Хамзе Хаким Заде званням узбецького народнього письменника за його видатну літературну діяльність. Він написав низку п'єс узбецькою мовою й створив оригінальний узбецький репертуар. Крім цього, письменник зібрав багато узбецьких народніх пісень.

ЗАКАВКАЗЗЯ

* Геологічний інститут Грузії. У Грузії ухвалено заснувати геологічний інститут. Низка господарчих організацій, як марганцеве управління, відділ палива ВРНГ, горхим, що безпосередньо зацікавлені роботою Інституту, асигнували деякі суми на організаційні видатки по Інституту.

* З'їзд грузинських письменників. У Тифлісі наприкінці лютого відбувся з'їзд грузинських письменників, що був скликаний з ініціативи головної ради в справах мистецтва Грузії.

З'їзд розглядав питання, зв'язані з побутом і умовами праці грузинських письменників.

* Відомі вірменські письменники Сим. Гамальян і Он. Аноп'ян пере-

кладають на вірменську мову українських молодих поетів.

* Пам'ятник Степану Разіну. За проектом різьбара проф. В. В. Лишева в Балаханах, за 12 верстов од Баку, весною цього року почнуть вирізьблювати просто з скелі, що міститься на березі моря, пам'ятник Степану Разіну.

Величезного розміру пам'ятник являтиме фігуру з оголеним торсом. Голова цієї фігури буде повернена в бік Каспія. Височина скелі — 28 сажнів, і фігура буде така-ж завбільшки, при чому сама голова буде біля трьох сажнів завбільшки. На ці роботи весною разом із проф. Лишевим із центра вийдуть декілька різьбарів.

А. Ж.

ЗАХІДНЯ ЕВРОПА

* Річну премію Академії Гонкурів присуджено 16 грудня м. р. Морісові Женева (Maurice Genevoix) за роман „Раболю“ („Raboliot“) Але присудження це не обійшлося без інциденту, який може характеризувати обличчя самої Академії. 14 грудня минулого року в пресі з'явилося повідомлення, що один із членів Академії Гонкурів заявив рішуче „відсторонення“ проти кандидатів одного „занадто європейського“ видавництва (в-во Ф. Рідер і Ко, що видає журнал „Європа“ пацифістського напрямку). І справді, обидва кандидати цього в-ва (Жозеф Жолінон та Моріс Константин Вейе) не дістали підчас голосування жадного голосу. З цього приводу в-во Рідер і Ко виступило з листом, де зазначає, що Гонкури свого часу заснували Академію, як протипагу до тодішніх консервативних Академій, і сумно запитує — в якій мірі міркування політичні й громадські можуть важити там, де справа йде про мистецтво й літературу, вісуючи, в разі такі тенденції будуть поширюватись, велике лихо французькій літературі...

А такі „тенденції“ справді ширяться у французькій „літературній політиці“ бо того-ж таки грудня місяця м. р. літературний комітет Comedie Francaise не ухвалив з політичних міркувань дві п'єси відомих авторів: Ромена Ролана „Дантон“ та Жюля Ромена „Диктатор“.

* „Жіночу“ премію (prix Femina) за 1925 рік присуджено в грудні м. р. Жозефові Детейлю за роман „Жанна д'Арк“. Автор трактує героїню, як сп'янілу в романтичному пориві жінку, і саме жінку, надаючи

цим самим її подвигам сексуального зафарблення. Принц Карл закохується в неї за першої-ж зустрічі і навіть вживає заходів, щоб володіти нею. Коли Жанна вартує в таборі серед посулих салдатів, хвилювання тіла навіває на неї скажену лють, вона кидається на ворогів і січе їх, сласно проливаючи чоловічу кров. Сам автор теж не уникнув чарів своєї героїні — при огнищі він мов навмисно розтягає її муки, щоб мати змогу повільно оголяти її тіло крок за кроком...

Присудження феміністської премії Детейлеві дістало гостро протилежні оцінки у французькій пресі. Другого-ж дня по присудженні „Paris-Midi“ писала: „Надання Детейлеві феміністської премії — який це доказ на користь фемінізму!“, а того-ж дня „Temps“ „Надання Детейлеві феміністської премії — який це доказ проти фемінізму!“

* Французьке В-во „Вік“ (Edition du Siècle) розпочало видання серії „Учителі антихристиянської думки“ (Les maîtres de la pensée antichretienne) на 15 томів, за загальною редакцією Луї Ружье. Перший том цієї серії „Цельзій, або конфлікт первісного християнства й античної культури“ Луї Ружье уже з'явився друком. Цікаві відомості про загальний напрямок цього видання дає редакція в оголошенні про передплату: „Чи треба казати, що це видання аж ніяк не має полемичного характеру? Воно не має в собі жадної антирелігійної тенденції; імена авторів, що в ньому співробітничують... єсть тому надійна запорука“

АМЕРИКА

КАНАДА

* М. Ірчан — пише для „Червоного Шляху“ обширну статтю про американського письменника Аптона Сінклейра, з яким переписується. На основі своєї переписки з Сінклейром, подасть дуже цікаві і досі невідомі відомості про творчість великого письменника Америки. Між иншим будуть поміщені такі розділи: Сінклейр і Україна; погляд Сінклейра на пролетарське мистецтво; боротьба Сінклейра за видавання власних творів в Америці; відношення С. до СРСР.; погляд С. на долю поневоленої Західної України і инш.

Вийшла з друку друга часть спогадів з революції на Україні М. Ірчана „В бурях“ і драма на 5 дій „Підземна Галичина“. Нині Ірчан пише низку оповідань з американського життя, які думає видати на Україні.

* І. Кулик готує до друку Антологію канадської поезії. Канадська (вірніше англо-канадська) поезія в минулому віці, коли Канада зазнала добу масового піонерства й боротьби за незалежність (5 повстань, з них 3 справжні революції) — являє з себе дуже цікаве і сильне культурне явище.

eLib.org

Бібліографія

„Історичний матеріалізм“. Хрестоматія за Леніним, склав В. Адоратський. Переклад за редакцією Дніпровського. Підручник для Радпартшкол та комвузів. Держвидав України, 1926.

Методи викладання історичного матеріалізму в наших радпартшколах та комвузах до останнього часу часто-густо були надто одірвані від живої дійсності, часом перетворюючись на догматичне засвоєння учнями низки „законів“ та „формул“,— що є рішучим запереченням самої суті методи діалектичного матеріалізму. Не давати учням мертвої догми, а навчити їх вживати наукової методи, щоб тільки за нею вони вивчали конкретну дійсність, що їх оточує,— ось головні завдання курсу історичного матеріалізму.

Найкращий шлях до цього є вивчення творів Леніна, в яких можна знайти як цілу низку означень та формулювань діалектичної методи матеріалізму, його основних засад і т. д., так і — що особливо важливо — приклади вживання марксистської методи в наукових працях і в політичних статтях і промовах.

Хрестоматія тов. Адоратського, що її нещодавно перекладено на українську мову, має на меті полекшити невідготовленому читачеві ознайомитись зі скарбами ленінської творчості з цієї царини, що розкидані в низці його творів.

Починаючи з статей Леніна загального характеру — „Три джерела й три складові частини марксизму“ та „Виклад марксизму“ (статті для словника Граната), далі в хрестоматію вміщено відділ філософії матеріалізму та його боротьба з ідеалізмом (використовуючи, головним чином, матеріал з „Матеріалізму та емпірію-критицизму“), а також відділ діалектики та ідеалістичного й матеріалістичного розуміння історії: на цьому закінчено власне-теоретичну частину, бо останню частину хрестоматії присвячено історії розвитку капіталізму й різним формам боротьби класів.

Матеріал підібрано дуже влучно. Часом один рядок з творів Леніна дає нове розуміння того чи іншого явища, скеровує думку на новий шлях.

Багато матеріалу взято з конкретної дійсності. Так відділ діалектики ілюстровано дискусією про профсоюзи (відомий приклад зі склянкою підчас суперечки з Бухариним) та еволюцією поглядів Леніна на національне питання.

VI та VII відділи (розвиток капіталізму та боротьба класів) дають приклад вживання Леніним методи діалектичного матеріалізму до вивчення капіталістичної (головним чином російської) дійсності.

Дуже цінне так само вступне слово Адоратського, що малює історичні умови народження марксизму та ленінізму, їхню провідну роль в боротьбі пролетаріату, їхнє значіння наукового синтезу теорії з практикою.

Підкреслюючи основну рису діалектичної методи, що не припускає „твердих застиглих догм, правил і засад“, Адоратський вважає цю методу за основну мету вивчення творів Маркса й Леніна.

Виходячи з вищенаведеного, слід рекомендувати цю хрестоматію, як цінний підручник, коли вивчати курс історичного матеріалізму.

Спроби в радпартшколах вже дали гарні наслідки. Тому слід вітати її переклад на українську мову (до-речи, добрий). Незрозуміло лише, чому Держвидавництво викинуло предметний покажчик, примітки та покажчик імен, що безумовно допомагають читачеві розібратися в хрестоматії.

Т. М.

Л. Паперний. Азбука марксизму. Філософія, політична економія, науковий соціалізм. Держ. Вид. України, 1926. Переклад за редакцією М. Барана.

Останнього часу наш книжковий ринок геть чисто затопили популярні виклади основ марксистської науки в формі політграмот та різних „азбук“. Цій повіді відповідає достигла потреба широких та малопідготованих мас, — мати популярний виклад

основ комуністичного світогляду. На жаль, слід констатувати, що протягом 8 революційних років ми ще не навчилися давати добру книжку, приступну масам. Навіть кращі з книжок цього сорту хибують на ваді, що їх можна - б було легко уникнути.

У наголовку книжки Л. Паперного є: „філософія, політ. економія, соціалізм“, — отже це накладає великий обов'язок. (Читач, звичайно, пам'ятає, що такий самий є піднаголовок Енгельсового „Анти-Дюрингу“).

Аудиторія, що на неї розраховано книжку, є широкі маси партійної молоді й робітники, близькі до партії.

Авторова мета є: зазнайомити читача з основами марксістської науки в тій формі, як її формулювали Маркс та Енгельс.

Нам здається, що неправдиво визначено саму мету. Марксизм є поняття цілком певне, що його аж ніяк не обмежують ті питання, що їх розробили Маркс та Енгельс. Величезний історичний досвід, що ми маємо вже по Енгельсовій смерті, найкоштовніші наукові вкладки, що їх зробив з того часу ряд Марксових послідовників, зокрема Ленін, це все слід навести в книзі, що претендує подати „азбуку марксизму“. Мета, що її визначає автор, надто звужує рамці книги, яка й не намагається відповідати на багато теоретичних питань, саме тих, що постають у сучасного читача. Зокрема слід було - б нашим популяризаторам підходити вже до питань теорії переходового періоду. Це є перший великий мінус книги.

Другий мінус є самий порядок викладання матеріалу. Достотно йти за викладом „Анти-Дюринга“ годі рекомендувати для непідготованого читача. Не слід вводити робітника, що не звик до абстрактного мислення, в основи марксістського світогляду через філософію. Навпаки, через закони економічного розвитку далеко легше підвести його до загальних формул діалектики й матеріалізму. З цих причин слід було - б умістити філософський відділ наприкінці книги.

Нарешті, є хибі й що до самого способу викладати. Хоч уникнув великих теоретичних ляпсусів, автор не завжди вміє проплести між Сцилою вульгаризації та Харибдою труднощів викладу. Особливо не пощастило що до цього відділові філософії (слід зазначити, що й досі в нас немає справді популярного викладу історичного матеріалізму, який можна - б було рекомендувати тим, хто починає його студіювати).

З одної сторони читача одразу приголомшують формулювання, як от: „що лежить в основі всіх суспільних явищ, матерія чи дух“, „чи зовнішній світ є і побуття духу“ (стор. 8); до того-ж і пояснення, що таке матерія, злибуємо шше за багато десятків сторінок після. На стор. 26 наведено розвиток через суперечність у такий спосіб: „суперечність закладена в суті кожного явища, бо річ, відмінюючись (а всі речі, як ми бачили, підпадають зміні), уже має в собі суперечність, оскільки та річ в один і той самий час і змінюється і залишається першою річчю“ і далі — „про річ, що порушається, ми мусимо сказати, що вона в кожний певний момент є і в той самий час її немає на певному місці“. Що тут зрозуміє читач, що вперше береться серйозної книжки? Що правда, це є одно з тих мієць діалектики, які найтяжче зрозуміти, одже саме тому й слід було поставитися до його викладу уважніше.

З другої сторони, маємо приклади не цілком наукового підходу, майже вульгаризації: на доказ того, що основа суспільного розвою є зміна в суспільній економіці, автор наводить приклад жовтневої революції і, аналізуючи його надто поверхово, закінчує так: „не від хороших думок утворилася жовтнева революція, а через класові обставини, а класи утворилися в процесі розвитку суспільного виробництва“.

Хоч який вдалий будь приклад, але годі мати його за доказ основного закону історичного матеріалізму.

Слід зауважити, що дальшим викладом автор ще більше псує справу, зазначаючи що „до перевероту спричинилося бажання робітничої класи скинути капіталістичний лад... та захопити в суспільну власність засоби виробництва“ (стор. 66). Що ж саме спричинилося до цього бажання — автор не з'ясовує. Читач матиме цілковиту рацію, коли зробить висновок, що „думки керують світом“.

На стор. 64 автор от як з'ясовує різницю поміж психологією та ідеологією: одна — на внутрішній хатній ужиток, друга — на вжиток зовнішній, надвірній. Хіба така вульгаризація допоможе читачеві зрозуміти суть справи?

Наприкінці, подаючи основні закони суспільного розвитку, автор робить велику помилку: з'ясовуючи, як суспільний лад залежить від рівня розвитку продукційних сил, і зміну його разом із цим рівнем, автор жодного разу не спиняється рельєфно на революційному характері цих змін у класовому суспільстві, на революції, що є наслідок протиривенства поміж формою класової будови суспільства і продукційними силами, які її переросли.

Два інші розділи слід визнати за далеко вдаліші, проте й вони мають свої хиби. Почати хоч-би з того, що на стор. 17 автор поділяє економічну науку на 3 частини: 1) наука про вартість, 2) наука про надвартість і 3) наука про капіталістичне нагромадження. Звичайно про якісь три науки годі й говорити — є лише низка проблем, нерозривно одна з одною зв'язаних в єдиній економічній науці.

І тут авторові не поведлося по багатьох місцях уникнути поверхового підходу до важких проблем і особливо слід вважати за невдалий виклад учення про ренту (стор. 77). „Леніновій науці про демократію та диктатуру“ у відділі наукового соціалізму віддано лише 6 сторінок, а з них „Економічній політиці переходової доби“ присвячено тільки півсторінки. Краше було - б зовсім не зачіпати цих питань, як дати формальний відпис.

В науці про державу не слід було торкатися суперечки ласальянців та айзанців і історичної постановки питання про „вільну державу“, щоб не переобтяжувати читача, — а натомість подати виклад поглядів на державу по суті.

Помінаючи дальші неточності й похибки, треба сказати, що книжка заслуговує на те, щоб її перевидати удруге, але потребує попереднього оброблення, особливо що - до відділу філософії.

Т. М.

Матьє. — „Навколо Робесп'єра“. Paris 1925. На днях вийшла в світ нова книжка відомого французького історика Матьє „Навколо Робесп'єра“ (Отур де Робесп'єр, Paris). Матьє вже третій десяток років працює над постаттю „Непідкупного“ і навіть редагує журнал, присвячений студіюванню Робесп'єра. В певній мірі завдяки йому в деяких політичних колах відновився культ Робесп'єра і минулого року під час виборів один з органів лівого блоку договорився до того, що партія радикал-соціалістів бере початок від... Робесп'єра.

„Навколо Робесп'єра“ не є нова, в повному розумінні цього слова книга, але являє собою збірку студій та нарисів, що так чи інакше торкаються Робесп'єра і досі були друковані по різних наукових виданнях. Проте ці статті виправлено, де в чому доповнено і мають вони цікавий суггестивний вступ.

Матьє представляє Робесп'єра читачам як комуніста і вважає, що між ним і Бабефом існує безпосередній зв'язок. Це не є новина. Не кажучи уже про істориків XIX віку, за кілька років перед війною, 1908 року, Шарль Велей, видаючи промови і доповіді Робесп'єра, теж ствердив, що він був комуністом. Чи так це?

Розмір статті не дозволяє нам спинитися докладно на цьому цікавому питанні, цікавому, бо воно зачіпає різноманітні сторони такої врешті спірної проблеми, як французька революція, останнє слово про котру в історичній науці ще далеко не сказане.

В цій замітці ми коротко торкнемося де яких моментів, зв'язаних з „комунізмом“ Робесп'єра.

Немає сумніву, що після 10 серпня 1792 року (кінець монархії) серед якобінців помічається певний нахил в бік соціалізму. Буассе вимагає в якобінському клубі, щоб права санкюлотів поставлені були вище за „права людини“. Марат в своїм „Друг Народу“ з 6/X 1792 пише: „Свобода і рівність не мають жадної користі для великої маси наймитів“ і він тут же вимагає, щоб поруч рівності в політичних правах перевести рівність майна і навіть рівність... насолоди.

І для Марата і для Сен Жюста і для Робесп'єра політична революція не була метою, а лише засобом для глибокої революції, що мала - б змінити соціальний лад суспільства. Правда, ідеї, що їх Робесп'єр висловлював про власність, не були сталі, але залежали від обставин, 24 квітня 1793 року він каже в конвенті: „Нерівність майна є джерело злочинів, але рівність, це — химера“. Проте з другого боку в 1791 році він вимагає, щоб усі маєтки після смерті власника переходили до держави, і таким чином досягнулося - б рівність в розподілі матеріального добробуту“. В червні 1793 року Робесп'єр іде ще далі і вимагає, щоб закон гарантував кожному лише певну норму; „що вище від тої норми, те переходить до комуні“. Він закидає Конвентові, що його закони мають на меті „користь заможних, спекулянтів і тиранів“. Робесп'єр передбачає прогресивний податок, проголошує обов'язок держави забезпечити всім громадянам роботу і допомогу. Одно слово в цей момент Робесп'єр ніби - то вважає, що революція повинна дійти до комунізму, і Бабеф з його групою „Рівних“ мав право покликатися на робесп'єрівську ідеологію. „О ви, французькі Лікурги, о Марат, Сен Жюст і Робесп'єр! Вже ми відчуваємо цілющі наслідки ваших мудрих проектів!“ співали „рівні“ Бабефа в своїм гімні.

Але, з другого боку, коли 24 квітня 1793 року Робесп'єр вимагає від конвенту, щоб лише заможні платили податки, то 17 травня того - ж року він проголошує, що

„це образа для народу, коли-б йому не давати змоги брати участь в несенні громадських податків“. Маючи на увазі ці суперечності, Жорес в своїй „Соціалістичній історії революції“ вважає Робесп'єра за чистого опортуніста і демагога. „Він, пише Жорес,— засуджував тільки феодальну власність, але не хотів посварити народ з буржуазією“. Коли пригадати відношення Робесп'єра до аграрної реформи і смертної кари, то не можна не погодитись з цим. Він не скористався зі своєї влади, щоб перевести радикальну земельну реформу. Що-ж до смертної кари, то 30 травня 1791 року він заявляє, що смертна кара це подле вбивство життя. „Людина повинна бути святошами для іншої людини“. Підчас суду над Людовиком XVI він знову міняє свій погляд і, як відомо, будши коло керма влади, він вважав терор за єдиний засіб здійснити революцію...

Під кінець реставрації і підчас липневої монархії, коли у Франції відновився республіканський дух з соціалістичними нахилами, починає витворюватися також і так звана Легенда Робесп'єра. Люї Блан, історик жиронди, запевняє, що з Робесп'єром кінчилася справжня республіка, після нього вона тільки „брехня і гидота“. Гамель, апологет Робесп'єра з другої імперії порівнює Робесп'єра з Ісусом Христом в тому розумінні, що вони однаково прагнули здійснити рівність в суспільстві.

Знову-ж таки Тен, Ренан і менші „боги реакції“ вважають Робесп'єра за „тигра і пігмея“... А Матьє знову вертає до легенди Робесп'єра, бо ясна річ, що Робесп'єр не був ні комуністом, ні соціалістом в певнім значінні цього слова. Та і взагалі французька революція, як казав Марке, була лише, після того як упав феодалізм, смугою боротьби, що її провадили різні верстви буржуазії між собою, використовуючи в тій боротьбі пролетаріят проти свого суперника...

І. Ж.

Микола Галаган.— Атомістично-молекулярна теорія. Нарис еволюції наукових поглядів на тонку будову матерії. З передмовою академіка проф. А. Старкова. Прага. Український громадянський видавничий фонд. 1925.

Наука в своєму розвитку перейшла довгий шлях і розв'язала величезну кількість найрізноманітніших загадок, але ще більше лишилося нерозгаданих таємниць. Коли під впливом праць еволюціоністів за останньої чверти минулого століття суспільство було захоплене глибоким інтересом до біологічних наук, то завдяки буйному розвитку математики, фізики й хемії за першої чверти нашого століття, центр уваги пересунувся в бік точних наук. Останні щільно підійшли до підвалин наукового світогляду, до питання про внутрішню будову матерії.

Потужний розум філософів і допитливе око наукових дослідників віддавна вже шукали щось спільне, єдине в безмежно-змінній різноманітності форм матерії, з якої складається вся органічна й неорганічна природа. Ці шукання розпочалися дуже давно, перші їхні кроки зникають десь у глибині стародавніх часів. Уже хинські вчені за десять віків перед нашим літочисленням відрізняли п'ять основних елементів: воду, огонь, дерево, метал і землю, з яких постали всі природні речі. Подібна думка зустрічається і в індійських учених, так наприклад, Буда вчив, що цілий світ створено з огню, води, повітря, землі та нематеріального етеру. На дальший розвиток цього вчення, перенесеного згодом до Європи, величезний вплив мали грецькі, а почасти й римські філософи.

З них і починає автор свій виклад, вважаючи за доцільне вести його в площині історичної перспективи і в дальшому спиняючися на головніших етапах розвитку наукової думки, яка вже за наших часів прийшла до висновку, що кожне фізичне тіло становить комплекс багатьох мільярдів окремих рухливих систем, подібних до системи планет, що кружляють довкола сонця.

В нашій досить бідній науково-популярній літературі книжка Галагана займає не аби-яке місце. Вже сама тема являється для нас новою, бо крім невеличкої статті проф. Корчака—„Сучасний атомізм“, уміщеної в „Червонім Шляху“ 1925 р. ч. 6—7, ми не маємо більше нічого. Все це вимагає докладнішого розгляду зазначеної книжки.

Книжка розпадається на сім розділів. В першому розділі автор обговорює початкові спроби вилуштити із „многости“ форм матерії „прасуть“, спільну всім її формам. Дається історичний огляд цих спроб аж до утворення поняття про сучасний хемічний елемент. Особливо пощастило алхемікам, про яких тут докладно викладається, тим часом батькові атомістичної теорії, Левкіпові та його учням і прихильникам: Демокритові, Епікурові, Лук. Кару, як і пізнішим атомістам (XVII в.): Зенертіві, Гассенді, Роберту-Бойлю—присвячено менш уваги, ніж вони на те заслуговують.

Нарешті, оповідається про роль й значіння Лавуазьє, якого справедливо вважають за геніяльного основника сучасної хемії.

В другім розділі виявляються основні хемічні поняття й закони, от як атомна вага, еквіваленти, закон постійних пропорцій, кількакратних відношень, правило Дюлонга і Пті про молекулярне питоме тепло й т. ин. Все це гарно ілюструється численними, добре підібраними прикладами. Докладно спинившись на вченні Дальтона про різні сорти атомів, автор не досить обговорює прото- атомну гіпотезу Проута. Правда, останній користався лише з наближених даних, але своїм глибоким аналітичним розумом збагнув ідею едності матерії і ролю водня в її будові. Новіші наукові досліди й праці Соді, Фаянса, Резефорда свідчать, що не така вже безпідставна була думка Проута,— вона містила в собі здорове зерно наукової істини.

В третім розділі трактується питання аналогії між розчинами й газами, що привела до відкриття багатьох законів: Бойля - Маріота, Гей - Люсака, Авогардо - Жерара, Ван - Гофа, які докладно обговорює автор, особливо спиняючися на осмотичному тиску течива і пружності газів та на структурних формулах і явищах ізомерії. В тотожності законів осмотичного тиску й пружности газів і пари крився ще один науковий доказ правдивости атомістично - молекулярної теорії будови матерії, та наука того часу ще не могла його вилуцтити. Хоч французький вчений Бернулі і висловив уперше думку про рух молекул, але потрібне було мало не ціле століття, поки ця гіпотеза знайшла блискуче підтвердження в кінетичній теорії газів Клавзіуса. Дослідом коливання молекул, обчисленням луча та розміру їх, що висловлюється числами Лопшмідта й Авогардо, кінчиться цей розділ. Він дає нам потрібні відомості, щоб зрозуміти класифікаційну систему елементів, в якій знайшла свій вислів ідея про залежність якості елементів од їх атомової ваги.

Четвертий розділ присвячено переважно фазам розвитку, які пережила класифікація хемічних елементів. Остаточно завершену й точну формуловку ідеї про функціональну залежність хемічних властивостей елементів розвинув і обґрунтував геніяльний російський хемик Менделєєв, утворивши свою знамениту періодичну систему хемічних елементів, що в розвитку хемічної науки мала, безперечно, епохальне значіння. Далі автор спиняється на так званім „броуновім русі“, правдиво відзначивши його ролю в дальших дослідах над молекулярними силами. Перрен та його співробітники блискуче показали це своїми експериментами над емульсіями, довівши, що причиною броунового руху є рух самих молекул і що годі вже заперечувати об'єктивну реальність молекул. Наприкінці згадується в звязку з електролітичною дисоціацією за теорію Арреніуса, якій надає автор між иншим більшого значіння, ніж вона має серед сучасних наукових кол.

В п'ятім розділі обговорюється квантитативний бік електролізу і всі звязані з ним наслідки. Досліджуючи це явище, Гельмгольц відкрив два сорти атомів електричності: атоми позитивної й негативної електричності, останній пізніше названо електроном... Хоч в явищах електролізу досить ясно виявляється атомістична будова, проте безсумнівий науковий ґрунт під цю теорію підвели лише досліди над проходженням електричного струменю через дуже розріджені гази. Цим дослідам і присвячено дальші сторінки розділу. Проміння катодне, закатодне, рентгенове, α , β , γ , радіоактивність мали цілу низку видатних дослідників, от як Гітторф Крукс, Томпсон, Рентген, Лаує, Кюрі, Резефорд та инші, про що автор подає докладні відомості, виясняючи наслідки й значіння їхніх спроб. Особливого значіння набирає закон Мозелея, згідно з яким число коливань рентгенових спектрів знаходиться в простолійній функціональній залежності лише від порядкових чисел елементів у періодичній системі. Це вносило значну поправку до останньої, ставлячи за основу класифікації не атомову вагу елементів, а їх порядкові числа. Значіння цього закону, як справедливо зауважує автор, ще збільшується, коли поставити його в звязок з теорією Резефорда про структуру атомів.

В шостім розділі остаточно виявляється природа радіоактивности. Резефорд, Соді та инші вчені довели, що суть радіоактивности полягає в тім, що радіоелементи є в стані розпаду та перетворення одного елементу на другий. Це перетворення відбувається шляхом експлозії, через розірвання атому. Цей погляд суперечив попередньому поняттю про хемічний елемент, проте дальші досвіди блискуче підтвердили його. Пізніше Томпсон цілком висловився за подільність атому, який складався, на його думку, з позитивної електричності й атомів негативної електричності або корпускул. Він навіть збудував відповідну модель атому. Але його учень, Резефорд удосконалив її, подавши свою нуклеарну модель, згідно з якою в центрі атому є позитивно заладоване його ядро, а навколо нього кружляють електрони, як планети довкола сонця. Надзвичайно цікаві досліди над зарядом атомового ядра,

які перевернули поняття про масу, довівши, що вона є лише функціональним явищем, залежним від заряду і без нього існувати не може, отже, що електричність є первісна матерія. На цих дослідах варто було - б спинитися довше, ніж то зробив автор, але в дальшому він правдиво оцінює наукові досягнення й філософське значіння досліджень в царині радіоактивності.

Центром уваги сьомого розділу є досліди над внутрішньою будовою атомних ядер особливо за допомогою так званих лінійчастих спектрів. Після довгих спроб (Бальмер, Рідберг, Ріц. Лашен) пощастило знайти певну закономірність у значінні довжини хвиль різних барв, виявити їх серіяльний характер. Нуклеарна теорія Розефорда не могла пояснити рух атомового механізму, що його закономірність виявляється в законі серіяльних спектрів. Скориставшись з теорії квант німецького вченого Планка, молодий данський фізик Бор проводить аналогію між атомом і солячною системою. В атомовій системі електрони обертаються на цілком певних дистанціях від ядра і з певною швидкістю. Момент переходу електрона з одної орбіти до другої Бор назвав стаціонарним станом, це саме й є момент випромінювання енергії, що дає певну спектральну лінію. Автор докладно розбирає всі ці питання, показуючи нам, як крок за кроком здобувалося одну з найглибших таємниць природи, але він на жаль мало знайомить нас з Боровими атомними схемами різних хемічних елементів, які дають таке наочне уявлення про їх внутрішню будову.

Як бачимо, поняття про атом перейшло довгий еволюційний шлях. Старогрецькі філософи вважали атоми за незмінні й одвічні, але сучасна наука довела, що вони не являють собою чогось одвічного, сталого й незмінного й атоми одного якогось елементу можуть перетворюватися на атоми іншого елементу, навіть окремий елемент може складатися з атомів різної ваги. А останні експерименти німецьких учених Міте й Штамрайха та японського вченого Гантаро Нагаока, що за допомогою електричної іскри високого напруження здобули золото з живого срібла, цілком уже стирають межу між реальністю і мрією. Так стає реальною дійсністю те, що недавно ще було фантастичною ідеєю безнадійних мрійників.

В рецензованій книжці ретельно зібрано й уважно оброблено весь цей величезний матеріал. Поминаючи зазначені вище дрібні й немінучі в такій великій праці прогріхи, треба сказати, що автор виконав своє завдання прекрасно, йому не тільки пощастило зберегти основні вимоги науковості викладу, а й зробити його приступним. Правда, книжка має на увазі читача, що вже має елементарні відомості з математики, фізики й хемії, але авторової вини тут немає, бо сам зміст не дозволяв дальшої популяризації без того, щоб не порушити науковості викладу.

Книжку написано гарною мовою. Чіткість викладу, відсутність плутанини в термінах.

О. Соболев

Др. Смаль - Стоцький Ст. — „Розвиток поглядів про сім'ю Слов'янських мов і їх взаємне споріднення“. (Ювілейний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в пятьдесятіліття основання 1873 — 1923 р., Львів 1925 р. окрема відбитка, ст. 1 — 42).

Граматику української мови (Grammatik der Ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Відень 1913) Смаль - Стоцького й Гартнера зустрінуто від славістів низкою неприхильних рецензій. Останніми часами рецензували її Т. Лер у польському славистичному журналі „Rocznik Slawistyczny“ (т. VII, 1915 р.), відомий славіст Ягич („Archiv für sl. Phil. XXXVI т., 1918 р.) та, як довідуємося з рецензованої статті, чеський лінгвіст Гер (Listy Filologické, 1917 р.) і французький учений Мейє (Bulletin de la société de linguistique de Paris, № 62, 1914 р.). Коли - б можна щось значне закинути цій, багатій на фактичний матеріал, книзі, так хіба неузгоджені завжди в належній мірі дані діалектології. Проте не згадані методологічні недоймитки книги спричинилися до того, що їй судилося стати в очах багатьох славістів певного роду протиканонічним, еретичним твором. Причиною цьому була методологічна позиція авторів граматики, що одкидали в пояснюванні українських мовних фактів доконечну пресумпцію спільно - східнослов'янської прамови.

А що автори не зловживали гіпотезою прамови, — то дослід окремих явищ української мови їм пощастило висвітлити правдоподібно й у згоді з іншими тенденціями звукового й формального розвитку української мови.

Та рецензенти здебільшого оминали ці здорові й цілком прийнятні пояснення й докази, інкримінуючи авторам еретичну методологію, не сперту на каноні спільної східно - слов'янської прамови.

Отже у своїй статті „Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення“ (Ювілейний Збірник Наук. Т-ва ім Шевченка у Львові в пятидесятиліття основания 1873 — 1923, Львів 1925 р.) підводить Смаль-Стоцький методологічну базу під твердження своєї граматики української мови.

Насамперед слід зазначити, що Смаль-Стоцький зовсім не одкидає поняття східньо-слов'янської мовної групи, як певної релятивної порівняноописової категорії. Цитуючи докладно статтю Водуена-де-Куртене „Про релятивність на полі мов“ (парижск. ж. *Atheneum*, 1922 р.), з приводу такого уступу в ній: „цілість основних фонетичних і морфологічних властивостей каже нам залічати Українців і Великорусів з Білорусами до групи східніх Слов'ян для відрізнення їх від останніх слов'ян“, — каже Смаль-Стоцький дословно так: „Безперечно тверезий неупереджений суд. І тут групи мають инше значіння, ніж звичайно їх розуміли“. (Окремої відбитки ст. 23).

Смаль-Стоцький слушно нагадує, що кращі методологи лінгвістики перевагу віддають методові історично-порівняного вивчення ізоглос, що далі, то більше нехтуючи робочою гіпотезою прамов. Видатний, напр., славіст, проф. Кульбакин рішучий звів бій проти теорій про існування західньо-слов'янської і полудне-слов'янської груп. Однак, і це характерно для дослідів над мовами східньо-слов'янської групи, цей учений безоглядно приймає існування „руського“ праязыка й український вважає одним із трьох нарід спільно-руської мови (Див. його *Укр. язык та Древне-церковно-слов. язык.*) Нагадаємо ще, що видатний чеський учений Гуер визнає методологічно корисною позицію Кульбакина в запереченні півд.-та захід.-слов'янських прамов (див. *Rocznik Slawistyczny*, т. V, 225).

На нашу думку цікаве й слушне твердження підносить Смаль-Стоцький про процес утворення слов'янських мов. Процес цей не був повільним розчепленням єдиного пранароду, а становив що-раз ширшу консолідацію дрібніших організаційних одиниць — родів — племін довкола економічних та політичних центрів. Така концепція цілком відповідає історичному розвитку суспільно-господарчих форм людського співжиття.

Довідно показує далі Смаль-Стоцький, як концепції про довговіку добу східньо-слов'янської прамови, видатним речником якої був російський учений Шахматов, слабнуть на ту хибу, що в основі своїй, бодай затушковану, мають Шлейхерову теорію „дерева-родива“ (пор. статтю Трубецького в *Zeit. f. sl. Ph.* 1925 р. т. II). Оці теорії про одщеплювання мовних груп, що запанували були в дослідях над мовами східньо-слов'янськими є методологічний регрес проти Шмідтової „теорії хвиль“. Отже, пише Смаль-Стоцький: „Все те спонукало мене нарешті поставити справу ясно недвозначно, і це я в спільці з моїм приятелем Гартнером зробив у нашій граматиці, де зведено до купи весь значний матеріал, нічого не поминено, нічого не замовчано, і на його основі переведено доказ, що нічогісінько нас не силує визнавати теорію груп, що навпаки сліпа віра в групи, бо тут хіба тільки про сліпу віру може бути мова, незвичайно шкідливо відбивається на славістичних працях, силуючи авторів до різних теоретичних штучок, різних карколомних конструкцій, які прецінь не можуть устоятися, а вносять тільки баламуцтво, заставляють пусто-дурно боротися з фантастичними вітряками, забирають час до дійсної позитивної праці на реальнім ґрунті даних мовою фактів тому взагалі невеличкому числу вчених в порівнянні до величчї завдань, які перед нами лежать, бо-я прецінь груп не можна уважати реальним фундаментом, на яким наукова будова повинна стояти“ (ст. 38).

В цілому розцінювати рецензовану статтю Смального доводиться, як угрунтування методологічних позицій (у книзі *Grammatik der Ruth. (ukrainischen) Sprache*), які зустрінули проти себе гостру критику, — в цьому аспекті дана робота читача цілком задовольняє.

На фактичному матеріалі проблеми, бодай східньо-слов'янських ізоглос, Смаль-Стоцький не розглядає, — і під цим поглядом рецензована стаття його нових причинків не подає. Дивно, чому він не згадає де-чого з нової літератури проблеми, що в усякому разі зміняло-б його позицію, як напр. відмінні від Шахматових концепції Т. Лера (стаття „*Stosunek pokrewienstwa języków ruskich*“ — *Rocznik Slawistyczny*, т. IX); або заперечення спільно-східньо-слов'янського переходу „e“ в „o“ у назвуні від проф. Іл'їнського (ст. „К вопросу о чередовании гласных ряда „o“, „e“ в начале слова в славянских языках“ *Slavia*, р. II з 2-3, 1923 р.).

Неправильно переказує Смаль-Стоцький погляди Шахматова що-до відношення сучасного поділу східньо-слов'янської групи на старий трьохподіл (ст. 33-34). Смаль-Стоцький зовсім не згадає за середньо-великоруський діалект, через що

первісні діалекти північно-великоруський та південно-великоруський у його викладі виходять другорядним помішанням первісних північної та східно-руських груп. На підставі викладу Смаль-Стоцького можна уявити собі також, ніби Шахматов за первісну основу Білорусщини покладав східно-руський діалект, тимчасом, як за Шахматовим первісна основа української й білоруської одна (південна руська група).

К. Німчинів

Петро Панч. Мишачі нори. ДВУ, Харків, 1926 стор. 242. Ціна 90 к.

Розглядаючи названу збірку художньої прози, визначаючи місце її в нашому сучасному красному письменстві, важко втриматися від того, щоб не кинути кілька зауважень що до темпу загального розвитку цієї галузи письменства під поглядом загального її становища. Отже: кілька зауважень в рямцях рецензії.

Українське красне письменство, починаючи з часу імперіалістичної війни, аж до початку 20-х років перебувало в кризі. Молоді сили белетристичні не з'являлися, а старше покоління (Винниченко, Кобилянська, Стефаник, Черемшина, С. Васильченко та інші) мовчали...

Коли гримлять гармати, мовляв, і т. д. Звичайно, справа не в одних гарматах. Молоді белетристи наші з'явилися фактично на початку поточного десятиліття, коли не брати виїмкових явищ (Михайличенко).

Виходили вони з двох джерел — села і міста, власне з селянської переважно інтелігенції й міської. І це поклато деякі характерні риси на дальший розвиток революційного красного письменства, що йому довелося на шляху свого розвитку зустрітися з величезними труднощами. Ці труднощі полягали в тому, що кваліфікуватися довелося молодому поколінню в умовах розриву і то розриву глибокого, ідеологічного між молодим і старшим поколінням белетристів, а по друге в цих-же умовах іти новим революційним шляхом, творити революційне красне письменство.

Для частини меншої цього покоління, що вийшла з міста — наведені труднощі однак були не такі гострі, бо російська революційна белетристика до певної міри зменшувала гостроту труднощів. І ця частина пішла окремим шляхом, висунувши Хвильового.

Ось на такому ґрунті й виростало в красному письменстві „плучанство“. Воно відіграло велику позитивну роль. В своїх творчих змаганнях „плучанство“ було реакцією на колишні шляхи письменства. Звідси веде свій початок боротьба за кількість, „масовизм“, популяризм в белетристиці. В наших умовах ці гасла, крім своєї великої революційної ролі, відіграли й певну негативну роль через невідповідне їх застосування й переведення в життя.

Художньо-технічну сторону творів частіше несвідомо негувалося і в наслідок цього ми мали в нашому письменстві зливу справді „популярної“ „селянської“ і т. н. белетристики, що її художнє значіння з нинішнього погляду до мізерного мале. Характерними ознаками цієї масово-популярної белетристики є примітивність і вбогість художніх засобів. Поверховість трактовки поставлених питань і тем, селянська психологія самих творців, не увязана глибоко й не перетворена по-художньому „революційна“ тенденція, схематизм і примітивність сюжетів і т. д. і т. д. За цей увесь час ми не мали ні одного белетристичного полотнища, а все нариси, коротенькі оповідання, ніби малюнки олівцем. Про це ми згадуємо тому, що все це відбулося в значній мірі й на творчості Петра Панча. Бо цей щабель в розвитку по-жовтневої белетристики нашої П. Панч пройшов на всі 100%.

„Солом'яний дим“, — перша збірка прози П. Панча, — характерна як ілюстрація до наведених зауважень. „За сім років революції кожне село на Україні зазнало свою історію, своїх героїв і катів — пише П. Панч в оповіданні „Дороговказ“ (зб. „Солом'яний дим“) — про одну із таких історій я й дізнався від цього візника“. Власне вся майже збірка „Солом'яний дим“ це й є дуже подібні одна на одну „історії“ трагічні й комічні, написані до того не цілком майстерним пером.

„А день настав червоний. І військо на селі розсипалося червоне. Метушилося стомлене по вулиці, по хатах, а гляділо в далечінь туди, де борозни, яри і кордони, де села, містечка й хутори.

Зору немає припону:

„Ех, борозни, яри і кордони.

І в кожного своя історія, свої герої і кати...

А кров скрізь червона, липка, і пашисть п'яно, мов червоне вино.

(„Там, де верби над ставом“, зб. „Солом'яний дим“, стор. 83).

Цей характерний уривок яскраво ілюструє перші шаблі розвитку творчості Петра Панча.

Іменно перші шаблі. Бо дальші шаблі — це початок повороту. Від плужанської традиції, від тупцювання на місці до удосконалення. І цей початок повороту лицем до ґрунтовної майстерності зафіксував автор у своїй збірці «Мишачі нори».

Розуміється, прірви між обома збірками нема. Навпаки — ознаку повороту ми помічаємо в збірці «Солом'яний дим», а в «Мишачих норах» ще є рештки, хвостики плужанських традицій.

В оповіданні «Земля» (зб. «Мишачі нори») найбільш яскраво зафіксувався момент повороту письменника. Не дарма, воно було відзначене похвальним відзивом на літературному конкурсі журналу «Черв. шлях».

Тема, сюжет цього оповідання звичайні. Село, куркулі, забиті, темні незаможники. Останні через свою несвідомість ніяк не могли (й не хотіли) з'організувати комнезам; панська земля, пані і пан Вольдемар — елемент, що пришився до радянського органу; центр дії — боротьба за панську землю, що перейшла до контори й нею здавалася в оренду. По цих віхах вдало розгорнув автор сюжет.

Центральна фігура — звичайний темний селянин Роман. Він з доручення громади «клопоче» за оренду землі, виступаючи т. ч. проти куркулів, що теж мають намір землю заградити. І ось саме тут довелось Романові зустрітися з Вольдемаром, племінником пані Бугайської. І звичайно, користуючися неписьменністю Романа та його товариша Микити, Вольдемар складає кабальну орендну угоду, яку й підписує Роман. Шкандиба. А коли розкумекали угоду — Роман залишився сам один. Становище його безвихідне — він не може довести боротьби за справедливість до кінця і вішається. Як бачимо, все ніби то звичайне для плужанської популярної белетристики. Але коли прочитаєш це оповідання, стає моторошно. Тільки через деякий час згадуєш, що крім Романа Шкандиби, крім куркуля Луки, там є й Назар Кардаш — цей новий тип селянина, свідомого свого бідняцького становища, що побував у більшовиках, що носить єдиний, здається, на селі з думкою про комнезам. Хочеться думати, що це винятки, винятки, й винятки... які в сукупності складають правило.

Земля... Вона й понині для темного забитого селянина, яких не мало в нас, становить проблему, більшу за його темну голову. А скільки за неї він перетерпів протягом віків. Скільки скоштував поміщицьких батогів, козацьких «лапок», куль, шабель, шомполів...

А коли читаєш оповідання «Земля», всі ці речі здаються дитячими забавками в порівнянні з селянською темрявою...

Оповідання — ніби вирваний клапоть життя — стільки в ньому загостреної глибини, художньої спостережливості, художньої правди.

Оповідання зупиняє увагу читача, примушує працювати мозок, ворухить нерви... воно насичене трагедією. А це є основні ознаки художності твору. Наводимо зразок діалогу. Говорить приватно громада — юрба:

— От тепер і пострибайте без земельки, а худобу хоч на лисні пася.

— Заріз та й годі!

— Просиділи революцію на печі — знову каже Курдаш, сміючись собі під тонкою як швайка вуса. Сиділи й гадали, що до вас прийдуть ще просити: «Голубчики, не бійтеся, беріть» а воно найшлися і без вас люди.

— Та яка-ж контора?

Лука знав, але й не знав.

— Кажу-ж вам — контора... той...

— Забув?

Хто був у сірих шинелях, — допомагають.

— Може — наробраз.

— Ні, той в Антоновни взяв.

— Може — дохтора, як їх тепер.

— Отже і ці взяли, тільки десь у другому місці.

— А хто тобі казав?

— Та бариня-ж. Андрій, і ти-ж там був.

Андрій дивиться кудись у поле:

— Я не прислухався. Мое діло сторона.

Назар дратується:

— Теж по дорозі чоломкнути ручку!

Цілий стіг несвідомості й темряви в цьому короткому діалогові. В художньому діалогові вся й сила оповідання «Земля». Крім згаданого, треба ще відзначити, що автор вдало конденсує думки, а це робить стиль оповідання напруженим.

„У місті радіо — шогли в небо і — Європа у маленькій кімнаті; а на селі радіо — Химка: хустку на голову й серокою через тин: Чули? Приїхали... взяли в оренду!“

Треба тільки знати село, щоб побачити, що це типовий, але дуже оригінальний маляночок. Автор згустив фарби і перед нами не радянська вулиця, а село, як воно є.

Автор не закінчив традиційною для плужанина перемогою селянства. Перемоги завжди зв'язані з трагічними жертвами і таку жертву темноти принесено самогубством Романа Шкандиби. Напрошується порівняння з Кулішевою п'єсою „97“. Але досить про „землю“.

Петра Панча досить захоплювали й захоплюють малюнки іншого жанру, як це помітно й на збірці „Солом'яний дим“. „Калюжа“, „Як-би була наша політика“) — обстрілювання міщанства та його побуту.

У рецензованій збірці — дві такі речі: „Зелена Трясовина“ і „Мишачі нори“.

Треба сказати, — ці речі слабші за „Землю“. В обох партійці заїжджають до „Мишачих нир“, до „Зелених Трясовин“. Камінь в болото — розходяться круги. Автор зворушене болото старанно фіксує, ніби оператор з кіно-апаратом.

Що-ж там показують ці коротко метражні фільми? Наскільки проликліве око оператора? Містечко, зелені могили й посьолок — мишачі нори. Учителі і вчительки. Живуть люди (чи люди?) — по сонцю й старому календарю, а святкували й десяту п'ятницю. Революційні й інші зв'язані з ними зміни відбулися на містечках і посьолоках — на педагогах „человеках в футляре“, що по-скотячому мукають та сичать на ці зміни, на вчительках, що заміж пішли за Трохимів і називають їх „Тристанами“. А врешті всі вони забилися в глухий кут. Що-ж партійці? „Тов. Олег“ після розмови з автокефалістом — колишнім кандидатом партії, „після невдалого дебюту“ в клубі місцевого, тікає з романтизованої „хлібної республіки“ та зеленіх могил. А інженер Скеля хоч і не відразу втік з „Мишачих нир“, але теж досить поспішно відїхав, сказавши безсильно Анеті: „Стучіте і... отверзяться“...

Автор ніби справді почував себе спецом оператором, а не революційним художником-письменником.

„Кожне містечко на Поділлі — де старий єврей у панчохах, а повітове місто на слобожанщині — псаломщик с глухого села“.

Влучно, але занадто призириливо, насільки призириливо, що перешкоджає авторові підійти ближче до теми, загострити своє око й глянути в глибочінь. Через це він примусив і Олега втекти і інженера Скелю стояти осторонь і споглядати, як у павутинні міщанства й безпросвітних забобонів та нужди б'ється й нидіє, міщанствує інтелігенція. Що й казати — становище має багато комічних моментів, але не менш трагічного. Хіба це не трагічно, коли на вчительські збори

„вчитель їде вдосвіта з дядьком за спасибі, а з вузлика виглядає
обраець чорного хліба і заготовлена розписка за платню аж за той
місяць“.

(Мишачі нори)

Звичайно, хоч яка краса після цього зробиться мишачою норою, ба навіть пеклом, хоч-би як цю красу романтизувати.

Якось смішно читати такі рядки:

„Чи були ви літньої ночі під млином, коли кожна стеблина м'ясне в місячному сяйві, а довкола — сади, левади й гаї замріяно шепочуть над полями?“

— „Знаєте ли вы украинскую ночь“ — щось аж подібне... І як не силіє автор контрастами між природою й мешканцями, свіжості в цьому не чути... Багацько автор зібрав матеріялу, але так таки не перетравленим і вклав його в рядки. Треба було вивести в „Мишачих норах“ людей — може сірих, може аморфних, забитих але — живих. В „Мишачих норах“ вони виступають тіннями китайськими, рухливими й тільки. Через це й трюїзми у них на устах. Можна примусити думати в певному напрямку, але думати. Можна ці думки згущувати, але брати з глибини. Не можна-ж гадати, що люди з „Мишачих нир“ без психології, без думок. У П. Панча ніби не вистарчило духу перетравлювати такі несмачні речі. Отже після перечитання — незадоволення. Тайни „Мишачих нир“ залишилися для читача в великій мірі закритими. Ось у цих саме речах і багато ще плужанського що до трактовки явищ. І нарешті „Ревани“.

Червона романтика чи червона бульварщина?

Тема — історія однієї контрреволюційної шингунської організації — досить „романтична“. Сюжет скомпоновано за схемою бульварних творів. Написано — пером художника. Читается легко — з цікавістю, в нашій літературі — новинка.

Докладніше. Білий офіцер Сашка Яхонтів (Кларнет), що його кинула хвиля контр-революційних поразок до ями суспільних покидьків, зустрічається з своєю коханкою Лілі, теж обернутою з панночки в проститутку, але випадково розбігаються вони на час. Перша зустріч. Друга зустріч — з колишнім військовим аташе, нині організатором шпигунсько-змовницької роботи проти радянської влади. Яхонтів сам робиться учасником цієї організації. Третя зустріч з Іваном Калошою, кооператором-петлюрівцем. А далі провінція, контр-революційна робота, нові зустрічі — за рекомендацією Калоші. Зустрічі з українським міщанством. Заручини з провінційальною „панночкою“ дочкою господаря помешкання Яхонтова й помічника його в ділах контр-революційних. І перед кінцем зустріч знов з Людмілою (Лілі). Сцена. Важко заховати кінці в воду — і... розвязка: арест учасників організації, самогубство Лілі і розстріл Яхонтова з іншими героями.

Якби не було моментів художности, якби не було деяких моментів художньої правди — істинно цей твір міг-би тільки й читатися, що на бульварах. Якби не було заховано героїв з ДПУ, сексота там чи інших, а їхню діяльність якби було висунено на передній план твору, можна-б було віднести сміло цей твір до гатунку червоно-романтичних. Але якби-ж... А так він залишається не віднесеним ні до першої, ні до другої категорії. Кваліфікувати його доводиться, як твір „побутовий“. Бо хоч кінці сюжету й зшиті білими нитками, проте яскраво й майстерно досить подано побут українського міщанства. Отже категорія в основному та сама, що й „Мишачі нори“. Що-ж до шпигунства — і змов, то й вони здається до останніх часів були нашим побутовим явищем. Вся оригінальність твору в сюжетовому засобі. Чи потрібна така література чи ні? Власне инакше стоїть питання: чи виправдується засіб, якого вжив автор „Реваншу“.

Перед ним (автором) стояло завдання показати крім всього иншого ще й те, які об'єктивні причини і по яких шляхах ведуть до шпигунства, до змови і білогвардійця єдинонеделімця Яхонтова і жовтоблакитного міщанина. А поруч цього й побут певних кол. Отже це до певної міри вдалося, ergo — засіб виправдується, бо, кажуть, — переможців не судять.

Підсумки. „Мишачі нори“ — збірка відносно цікава і далеко цікавіша, ніж „Солом'яний дим“. Поступ, як відзначено, безперечний. Що до композиції, стилю — пером майстра автор орудує сміливо. Розглянені твори, що висвітлюють і картають побут міщанської інтелігенції, не цілком вдалі. Не виступає автор в цій збірці новатором і що до композиції та стилю, але „Реванш“ і з цього погляду говорить за те, що автор „не почіє на лаврах“. І коли ми, як загальне правило, кажемо: „лекше на зворотах“, то П. Панчу, що стоїть в своїй творчості на звороті, можемо сказати: „Сміліше“!

Вас. Василенко

Аркадій Любченко. Буремна Путь. Оповідання. Книгоспілка, Харків 1926 р. стор. 168.

Ще не давно, коли революційно-радянською художньою прозою тільки починало пахнути, радянському рецензентові, критикові доводилося, розглядаючи навіть твори красного письменства, „шукати контрреволюції“ й там по рядках та поміж рядків; — часи були такі... „Чи радянське, чи антирадянське?“ — на такому примітивному питанні доводилося ставити наголо... Відповідно до цього вироблювалися й суспільно-художні критерії, ставилися письменникові певні вимоги і т. д.

Але часи дуже змінилися. Шукати „контр-революції“, „антирадянства“ — в сьогоднішніх творах — марна праця! Грубих антирадянських „художніх“ вибриків — давненько не помічаємо. В землі радянській — письменницька армія „радянська“, за одинокими, розуміється, винятками.

Отже нові потрібні підход, засоби, критерії при розгляді сучасної літературної творчости, як нові вимоги ставить перед письменниками й нинішнє пролетарське суспільство. Ми-ж бо розпочали відбудовчу добу.

Проте завдання — виявити класовий, ідеологічний стрижень, як він художньо виявлений в творчості письменника — це завдання і нині мусить бути головним при розгляді літературних творів. Цей момент особливо важливий в теперішніх умовах, що дають можливість дрібно-буржуазній стихії впливати на літературну творчість більше ніж де инде. На жаль, цей момент часто-густо нехтують рецензенти й критики, що, виходячи з „класового миру“, забувають про вчорашній, а тим паче про завтрашній день.

З наведеного мусимо вивести й інші критерії, які ставимо відповідно названих умов сучасности при розгляді творів красного письменства.

Проблеми — „об'єкт“ сучасного радянського письменника — белетриста, мусять бути цікавими для найширших кол радянських читачів і з боку своєї актуальності та суспільно-художньої ваги. Виходячи з марксістського визначення і розуміння ролі мистецтва й літератури зокрема, ми мусимо вимагати від письменника, щоб його твір носив заряд певної суспільної активності, заряд активного впливу на читача. Глибоко, а не поверхово художня трактовка проблеми, збільшена конденсація, багатство передових думок, відбивання сучасного їх тембру, — все це через призму творчості письменника мусить знайти місце в його творі і зарядити цей твір активністю впливу.

Переглядаючи сучасні белетристичні твори, часто доводиться помічати, що багато з них „душу ничуть не шевелит“. Бо думки в творі може й трапляються, але без жодної „підливи“ сильних емоцій, страстей. Отже тільки виявивши в творі гостро сучасні емоції, „страсті“ можна зробити його живим. І нарешті, вимога оригінальності художньої („формальної“), протест проти заялжених „конструктивних“ схем, проти шаблону не сходять з порядку денного. І коли сьогоднішній читач вимагає від письменника оригінальності, то ця вимога цілком обґрунтована. Але вимагаємо в цьому напрямку так-би мовити революційно-класичної оригінальності. — „Форма“ не мусить затемнювати „змісту“, форма мусить в процесі читання „розряжати“ заряд активності даного твору. Форма мусить бути також популярною (тільки не в плужанському розумінні). На цьому в рецензії можна й урізати програму наших вимог до революційного письменника.

Арк. Любченко висвітлює переважно ті процеси, які прищепила в робітничому та селянському побуті революція („Дні Юности“, „Із темного передпокою“, „Нечистий“, „Чужі“), та змальовує психологічно-суспільні типи, витворені революцією: „Зяма“, „Тихий хутір“. По за цим в степовій легенді образ степового дивака об'єднаний з образом робітника („Гайдар“) а в оповід. „Гордійко“ — психологічні переживання „опчиса“, пригніченого умовами життя бідняцького передреволюційного. Проблема ця була в центрі пореволюційного робітничого й селянського побуту безперечно цікава й актуальна, але мало зачепити проблему — треба її висвітлити як слід. Коли ми відомо, скажім, оповід. „Дні юности“, — там цукроварня й село, селянська дівчина Тетяна й робітник заводу Марк та третій, заможний молодий селянин, Радивон Фон селянської відсталості, мало зачепленого революцією селянського побуту, а на тому фоні змалював автор перший проблиск до нового — дівчину Тетянку, що нишком читає книжки, бо... Марко „просвітив“. Радивон кохає Тетянку — хоче одружитися з нею. А Марко? Розуміється, боротьба, при чому активність Тетянки на першому плані. Це й живить оповідання.

„Нечистий“ — епізод з життя одного села. Колишній посесор збожеволів від революції і втікши з лікарні, як дикун, жив у лісі та своїми кривавими бешкетами наганяв ляк на темних селян — „нечистий“ мовляв. Нарешті „прохожі“ червоноармійці „скрутили нечистого“ і селяни дізнались, що то за один. В оповід. „Із темного передпокою“ автор трактує ту-ж саму проблему що й в оповіданні „Дні юности“ замість Марка — голова завкому цукроварні Влас; Зося — це та-ж Тетянка; лише Ян — нова фігура — бувший панський кучер, а після революції — сторож завкому.

І нарешті „анекдот“, а не оповідання — „№ 2002“. Тут вдовець, господар „їдальні“, дізнавшись, що великий вигравш лотереї припав на квиток куховарки Марти—№ 2002, вирішив з нею негайно одружитися. Але перед „Загсом“ пішла Марта купити собі білизни. Продала хрестик золотий, а з ним і вигравшнй квиток № 2002 (нічого про нього не знаючи) й повернулася до дому з білизною.

Це так-би мовити категорія побутових оповідань. До них відносимо й оповідання „Чужі“, де один проти одного — батько жебрак і син робітник. Моменти з побуту не зовсім характерні. За найбільш вдале з цих оповідань треба вважати оповідання „Дні юности“. Попри всі слабкі сторони його, треба відзначити в ньому насиченість дії, яскраво ще описані моменти трудності для Тетянки порвати з дорівкою й т. и.

В оповіданнях „Зяма“ і „Тихий хутір“ ми маємо теж побут, але з яскравіш окресленими типами. Зяма — це колись молодий єврей — музикант. У підпольному гуртові гадали, що він дуже лякливий. Але він себе показав в цілком протилежному світлі: стріляв у жандарма, під час Жовтня був на передових позиціях у бійках, а коли відступали, а був він поранений — не хотів залишатися ворогам живим і прохав, щоб його пристрїлили.

У „Тихому хуторі“ перед читачем замкнуте оміщанене життя інтелігента Корнієнка. У нього були й інші часи — він був „революціонером“, учасником жовтневих боїв, кохав революціонерку Зїну. Йому, оміщаненому, важко було зустрітисся

з Зіною. І через Антоніну, жінку свою, передав записку Зіні, де „мотивував“ свою відсутність під час візиту до нього Зіни. Зіна на цій записці — резолюцію: „Інтелігент. Ганчірка“. І відїхала.

Перш за все треба відзначити, що „Зяма“ — не справді не тільки „факт“, але й символ багатьох, тисяч фактів, які криваво зафіксовано в процесі громадянської війни. Зяма — це психологічно суспільний тип єврея-революціонера і цей символ на трагічному фоні страждання матери Зями встав яскравим малюнком. Що-ж до типу Корвієнка й Зіни, то про них цього не можна сказати.

Заряд активності в оповіданні „Зяма“ досить великий. Майстерність Арк. Любченка виступає в ньому теж помітно.

Але найбільше цієї майстерності, як і глибини, — в оповіданні „Гордійко“. Гордійко — хлопчик безбаченко, а мати, з якою він живе, — служницею в панів. В низці дуже яскравих малюнків автор показує психічні переживання цього хлопчика. Як і в яких умовах родиться ідея протесту проти пригнічення, ідея богопротивенства? Гордійко високо художня відповідь на це запитання. Безперечно найкращі твори з усієї збірки — „Гордійко“ та „Зяма“.

Глибокий психологізм хлопчика Гордійка остільки оригінально ухоплений і поданий письменником, стільки сконденсовано в ньому цікавих думок, що деякі його хиби цілком на задній план відходять.

Степова легенда „Гайдар“. Власне легенда — „поема в прозі“. „Гайдари“ — це невольники. Вар — вольнолюбивий, сміливий, сильний Гайдар. Він зв'язаний коханням з Лоан — красунею гайдаркою. Вара продали за перстень золотий, а він утік. Піймав його князь і побив. Рятуючи Лоан, Вар показав свою хоробрість. За це джурою став він при князі і помстився за себе, за Лоан над князем, зарубавши його. І Вара, і Лоан, і князя в одній поховано могилі.

Звичайна й досить шаблонова ніби то легенда, але сучасна революційна трактовка зі звичайного „кістяка“ зробила легенду свіжою, а образ Вара хоч і тьмяним трохи, проте оригінальним. Але головну вартість легенди складала мусіла-б, розуміється, майстерність композиції, витриманий стиль та вишукана образна мова. Арк. Любченко „справився“ з цим не на всі 100%. Є де яка кострубатість, але майстерність заперечувати не можна.

Нарешті, треба зупинитися й на інших сторонах рецензованої збірки. І перше, що мусимо відзначити, це композиційний бік оповідань. Сюжети „Нечистого“, „Чужі“, „№ 2002“, „Тихий хутір“ примітивні. Краще розгорнуто сюжет „Дні юності“. В решті оповідань композиція сюжету позначена майстерністю, при чому характерною рисою композиції автора є ланкування сюжету за схемою розділів.

Далі слід зупинитися на стилістиці Арк. Любченка, на його мові. В цьому напрямку він, безперечно, прекрасно орудує пером. Речення в нього збудовані легко в напруженому зв'язку. Проза Любченка ритмована й ця ритмовка полегшує читання, а також дає й наростання дії. Не менш яскрава і мова Арк. Любченка що до образності.

Зводячи підсумки, сказати можна, що не всім поставленим спочатку вимогам відповідає збірка оповідань „Буремна Путь“. За винятком „Гайдар“, „Гордійка“, „Зяма“, „Дні юності“, решта оповідань не завжди зворушують.

Пояснити це можна лише тим, що це перший період творчості Любченка. „Гордійко“, „Зяма“, „Гайдар“ — це віхи для просування автора вперед, а що вперед він може йти, і що він піде, і що — нарешті — мусить бути одним із кращих сучасних художників слова, про це свідчить вибаглива майстерність стилістики та жива барвіста мова письменника.

Вас. Василенко

Лянгман. Зрадник, робітнича драма на 3 дії, переклав М. Ірчан. Вінніпег 1925, ціна 25 центів.

Репертуар для робітничого театру — бойове гасло нашого радянського побуту. Знаменно, що брак цього репертуару, брак придатної художньої п'єси відчувається не лише тут, а й по інших країнах Європи. На шпальтах українських американських газет до сьогодні ще чорніє старий дореволюційний репертуар. Нещодавно лише з'явилася звістка про славетні на Україні '97.

М. Ірчан зробив вільний переклад Лянгманової драми. Проти оригіналу німецькі прізвища перероблено на українські, перероблено закінчення та інші додано дрібниці, щоби п'єса була „приступнішою“ для невеликих робітничих сцен.

Кранц, майстер з ткацької фабрики, зробив огидну пропозицію одній із сестер Савойок. Обурені робітники постановили страйком викинути з фабрики майстра.

Свідком був один лише ткач Борис Турський. Має бути суд. Перед судом Кранц приходить до Турського з пропозицією дати неправдиве свідчення. Убогість, двоє хворих дітей, намовляння жінки і Турський приймає 200 гультенів. Кранца виправдане, Савойку посаджено до в'язниці. Ткачі вриваються в квартиру Турського і вчиняють розгром. Та Турський задоволений з таких наслідків. Але... „Нам все вперед призначено... „Не було божого благословення“. Діти, заради яких зрадив убогий ткач, умирають. Турський почуває кару, признається своєму другові Никодимові, частину грошей оддає старому ткачеві Андрієві, а потім викликає адвоката і йде з ним... у в'язницю.

Вища сила покарала робітника.

Після цього не варт - би було й казати за деякі слабі місця в п'єсі, як те, де жінка Турського йде хоронити дітей, а батько лишається вдома, щоб перед публікою засвідчити своє відродження, про довгий навчальний одноманітний діалог, де двоє можуть говорити майже половину дії і т. и.

Що до самого перекладу, то його також чи й можна назвати добрим. Мови робітничої, звичайно, тут не найти. А деякі діалоги, приміром, такі:

Все представляється мені, як, наприклад, на площі військової муштри. Один ставить курінь в одну лаву і заставляє його машерувати і ціль маршу — дерево на краю. До одних воно блище і одне крило жовнірів підходить до нього все блище і блище, а друге відстає, в лаві виходить безголов'я. Другий каже: ціль — гора впереді. Тоді вся лаву, вся лінія, йде вперед і ніхто не залишається. Так і ми, а гора — це знищення, бідність, нужда і т. д. і т. д.

Це говорить ткач.

Якби досвідчена рука режисера походила по сторінках п'єси, з того матеріалу можна було - б утворити таку - сяку п'єску.

А в такому вигляді вона слабенька, штучна і для нас неприйомна.

Навіть „промова до публіки“ перед виставою не тільки, як радить перекладач, щоби „заховувати найбільшу увагу і спокій підчас гри на сцені“, а й корегуючи ідеологію, — не врятує невдалої п'єси.

Сам. Кожушко

Айзман Д. Терновий Кущ. Драма на 4 дії з часів революції 1905 року. З російської мови переклав М. Ірчан. Накладом Робітничо - Фармерського Видавничого Товариства. Вінніпег, Ман., Канада. Стор. 84. Ц. 25 центів.

В п'єсі змальовано революційну боротьбу 1905 року. На тлі цієї боротьби й розгортається дія: син убогого ремесника - бляхаря, Манус, юнак 19 років, збирається їхати з доручення революційної організації на терористичний акт. Молодші за нього — сестра Дора і брат Ленчик, хлопець 14 років, увесь час захоплено підбадьорують і заохочують його. Батько й мати також позитивно ставляться до синові небезпечної подорожі, а що до сусідів, міських бідарів, що заходять з ним попрощатись і побажати успіху, то нема чого й казати, — вони всі дивляться на героя молитовно, просять у нього різних порад і певні того, що він щасливо виконає завдання і врятує їх од лиха і злиднів.

Це перша дія. У другій Ленчик, перемішуючи розмову словами жалібного маршу «Ви жертвою в бою нерівнім лягли» і тяжким стогоном, розповідає Берлові (робітничові свого батька) про маніфестацію: хто, як і яку сказав промову, як саме наскочили козаки і розігнали маніфестантів, сильно всіх, і його в тому числі, побивши нагаями. Тим часом повертається мати з ліками. Приходять батько, сусіди - бідарі й фабрикант Коган, син якого Олександр, теж «революціонер», закоханий в Дорі. Розмова про революцію, в розмові нарастають класові суперечності, Коган ганьбить революцію і всіх революціонерів. З газети довідуються про терориста, що кидав у когось бомбу і, не зважаючи на катування поліцаїв — не сказав свого прізвища. Загальне захоплення героїчним вчинком і разом тривожне передчуття чогось страшного. Приходять студенти, Манусові товариші і тут уже всі дізнаються із екстр. телеграми, що той невідомий герой — їхній Манус.

У третій дії, довідавшись: бляхар, що сина повісили — божеволів. Ленчик дуже хворий, а матері фабрикант Коган пропонує гешефт. Він радий одружити свого сина з Дорю, дає багато грошей, аби тільки вони виїхали кудись в инше місто. Цим він гадає врятувати сина від революції, що от - от має вибухнути.

В четвертій дії відбувається запекла боротьба, бує повстання, але десь там — на вулиці. Вбігає Ленчик, тягне на барикади бочку, лаву й сокиру. Поранений Берл поривається й собі бігти на вулицю, його не пускають, а тим часом робітники приносять поранену Дору, яка, зрозумівши нікчемність і боягузтво свого коханого, вмирає. Безнадійність і розпач... Зрештою до хати вдираються салдати на чолі з офіцером. Мати, вихопивши з Ленчикових рук револьвера, хоче забити ним офіцера. Той вибиває револьвера з рук шаблею, а салдати кидаються на матір і на Ленчика і б'ють їх. П'єса закінчується божевільним реготом батька.

Взагалі п'єса тхне нудним месіанізмом. Через усю її парафрази з Мойсея і згадки про біблійний „Терновий Кущ“, що горів і не міг згорити. З цим порівнюється „бунтарський дух поневоленого народу“, звідси і назва самої п'єси. Написано її ще 1906 року, в Парижі, і тільки це її трохи рятує і виправдує, бо тепер уже таких п'єс не пишуть. Треба додати, що перекладач переробив її в багатьох місцях на свій смак, а останню дію переніс із подвір'я до хати, пристосовуючи, як він сам це пояснює, до постановок драмгуртків робітничих клубів, до їхніх примітивних декорацій.

Отже, всі чотири дії відбуваються в тій самій кімнаті, що — правда, в майстерні, де повно різноманітних інструментів, але за весь час їх ніхто ані рухнув рукою, хоч і дуже легко можна було б показати глядачеві трудові процеси ремісника-бляхаря. Від цього п'єса багато виграє, а так вона вийшла якось надто вже статична, лише остання дія має в собі динаміку, рух.

Очевидячки, автор мав на меті дати суто психологічну п'єсу, але й тут не все гаразд, нема нічого оригінального. З усіх персонажів найреальніший, найбільш психологічно витриманий, суцільний тип — це хлопець Ленчик, що своїм ентузіазмом революційним запалом нагадує сучасних комсомольців. Решта дійових осіб мають собі багато чого од Винниченка, тоб-то нагадують героїв з його п'єс — „Великий Молох“, „Базар“ та ин.

Переклад із художнього боку цілком пристойний, але мова місцями трохи кострубата, особливо окремі вирази: «І рот, аби їсти», «Життя більш страшне, як смерть», «це помстники», «хай відпочнуть», замість відпочинуть, «Ні, я самий» замість — сам та ин.

П'єсу можна виставляти в робітничих клубах, вона матиме успіх і буде корисна особливо за океаном, де її й видано.

Видання охайне.

В. Арфолом

ШЕВЧЕНКІВСЬКА ЛІТЕРАТУРА В 1925 Р.

Х. ЗНАЧІННЯ Т. ШЕВЧЕНКА¹⁾

- Блакитний, В.**
Шевченко сучасности.
— 1925 р. „Зоря“ ч. 3, ст. 13, Катеринослав.
- Воронець, А.**
За що трудящі шанують Тараса Шевченка.
— 1925 р., „Червоні Квіти“, ч. 5, Харк.
- Коряк, В.**
„1919“ — 1925 р. „Борьба за Шевченко“, ДВУ, Харк., ст. 22 — 27. (Див. розд. VIII цього покажч.).
- Коряк, В.**
Вулкан.
— 1925 р., „Борьба за Шевченка“, Держ. Вид. Укр., ст. 41 — 42. (Див. розд. VIII).
- Коряк, В.**
Шевченко в поколіннях.
— 1925 р. „Борьба за Шевченка“, Держ. Вид. Укр., ст. 59 — 67. (Див. розд. VIII).
- Коряк, В.**
Ліквідація культу Шевченка.
— 1925 р., „Борьба за Шевченка“, ДВУ, ст. 68 — 70. (Див. розд. VIII).
- Коряк, В.**
Просвітителі й Шевченко.
— 1925 р. „Борьба за Шевченка“, ДВУ, ст. 85 — 95. (Див. розд. VIII).
- Коряк, В.**
Тарас Дармограй.
— 1925 р. „Борьба за Шевченка“, ДВУ, ст. 96 — 102. (Див. розд. VIII).
- Мостовий.**
Свято Шевченка в трудшкoлі.
— 1925 р. „Народний учитель“, ч. 10, Харк.
- Нелегальні відозви з нагоди Шевченківських роковин.** За ред. та з передмовою
- О. Ю. Гермайзе.**
— 1925. „Київський Центральн. історичн. архів ім. В. Б. Антоновича ч. I Держ. Вид. Укр. Київ. I Друк. ДВУ (18,5 x 14), ст. 64, ц. 20 к.; Тираж 3000.
- Рец. Глушко С.** — 1925 р. „Україна“, ч. 5, ст. 164 — 167, Київ.
- Рец. Ерофіїв Ів.** — 1925. „Червоний Шлях“, ч. 5, ст. 199 — 200, Харк.
- Петров, Ф.**
Тарас — на Волзі.
— 1925 р. „Більшовик“, ч. 57, 1252, Київ.
- П - о, О.**
Тарас Григорович Шевченко. (Значіння його, як поета, людини і борця).
— 1925 р. „Красное Знамя“ ч. 58 (1452), III. Краснодар на Кубанщині.
- Попів, Ол.**
Шевченко педагогом.
— 1925 рік. „Шлях Освіти“, ч. 3, ст. IX — XVI. Харк.
- Попів, Ол.**
Шевченко педагогом.
— 1925 р. „Рад. Осв.“, ч. 3, ст. 8 — 14, Харк.
- Попів, Ол.**
Тарас Шевченко в школі.
— 1925 р. „Народний Учитель“, ч. 10, Харк.
- Р., Дан.**
Популярність Шевченка на Україні.
— 1925, „Знання“, ч. 9, ст. 8 — 9, Харк.
- Свашенко, П.**
Тарас Григорович Шевченко.
— 1925 р. „Октябрьские Веходы“, № 5, март, Харк.
- Федорівський, К.**
Шевченко й класове виховання в радянській школі.
— 1925 р. „Радянська Освіта“, ч. 3, ст. 39 — 43, Харк.
- Ц - ко, Ю.**
Шевченківська виставка в трудшкoлі.
— 1925 р. „Радянська Освіта“, ч. 3, ст. 34 — 46, Харк.
- Щепотьєв, В.**
Тривога над свіжою могилою Т. Шевченка.
— 1925 р. „Україна“, ч. 1 — 2, ст. 148 — 153, Київ.

¹⁾ Див. поч. в „Ч. Шл.“ № 2.

ХІ. ДО ІСТОРІЇ „КОБЗАРЯ“.

Айзеншток, І.

Рецидив некритичности. (З приводу нового видання „Кобзаря“ Шевченка).

— 1925 р., „Культура і побут“, ч. 21, Додат. до газ. „Вісти“, Харк.

Показана стаття стосується: 1) Поезії „Кобзарь“, за ред. І. Айзенштока та М. Плевако. — 1925 р., ДВУ. 2) Твори Тараса Шевченка. Повн. зб. в 2-х том. за ред. В. Гадзінського та К. Буревія. — 1925., Вид. „Сім“.

Багрий, А. В.

Т. Г. Шевченко в русских переводах.

— 1925 г. Баку. (Оттиск из Известий Азербайджан. университета им. В. И. Ленина, т. 4—5). (Из письма В. Н. Доманицького к истории издания „Кобзаря“, 1907 г., ст. 83—85. (Див. розд. XII цього покажч.).

ницького к истории издания „Кобзаря“, 1907 г., ст. 83—85. (Див. розд. XII цього покажч.).

Станиславський.

Кобзарь 1867 р.

— 1925 р., „Україна“, ч. 1—2, ст. 153—154, Київ.

Шевченко, Т.

Твори Тараса Шевченка. Повн. зб. в 2-х т. за ред. В. Гадзінського та К. Буревія.

— 1925 р. Центр. Вид. Союзу укр. пролет. і сел. письменників „Сім“ (Село і місто).

Передмова до першого тому ст. VII—VIII. (Див. розд. IV цього покажч.).

ХІІ. ПРО ПЕРЕКЛАДИ ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ЧУЖІ МОВИ.

Багрий, А. В.

Т. Г. Шевченко в русских переводах.

— 1925. Оттиск из „Известий Азербайджанского Государственного Университета им. В. И. Ленина. Обществ. науки, т. 4—5; 2-я Госгипограф. Азполиграфтреста; Баку; ст. 98 (27 x 18), ц. не зазн.; тир. 600.

Зміст: Предисловие, ст. 5; 1) Т. Г. Шевченко в русской критике, ст. 9; 2) Издания русских переводов произведений Шевченка, ст. 30; 3) О принципах художественного перевода, ст. 34; 4) Лирика Шевченка в русских переводах, ст. 40; 5) Русские переводы поэм Шевченка, ст. 53; 6) Песенный цикл 1848—49 г. г. в русских переводах, ст. 69. Приложения: 1) Неизданные переводы двух стихотворений Шевченка (1862 г.), ст. 77; 2) Черновик академического ходатайства 1857 г. о разрешении Ш. в'езда в столицу, ст. 78; 3) Варианты стих. „На горі коло броду“ и „Сон“ 1858 г., ст. 80; 4) Две записки гр. А. И. Толстой к Н. Ф. Щербине с упоминанием о Шевченке, ст. 81; 5) Листок из долговой книги мадам Юргенс, ст. 82; 6) Из писем В. Н. Доманицького. (К истории издания „Кобзаря“ 1907 г.), ст. 86; Примечания: Среди них (4 и 6): Шевченко в новых украинских исследованиях, ст. 88; Библиографические дополнения, ст. 95.

Луців, Л.

Словінці про Шевченків „Кобзар“.

— 1925. „Місячн. додат. „Нового часу“. Лютець — березень, ст. 33—35. Львів.

В статті Луціва говориться про такі переклади:

Sevcenko Taras Kobzar. (Вибрані поезії Шевченка із переглядом історії України і життєписом поета). Переклав **Йосип Абрам**.

— 1907. „Літературна бібліотека“, т. 5; Наклад „Католицької Друкарні“ в Любляні, 8°, ст. 288, ц. 2 к. 40 сот, оправ. 3 к. 60 сот.

Рец.: 1) — 1908 р., журн. „Люблянський зовн“, річник XXVIII, ст. 55. 2) Z — (1908 р.?), журн. „Час“, р. II. Люблян. 3) **Ерявец, Антін**. — 1908 р., журн. „Dom in Svet“, ст. 42—43. Люблян.

Sevcenko Taras. Kobzar. II, del: Najdamaki (Поема із історичним вступом о гайдямачині). Перекл. **Йосип Абрам**.

— 1908 р. „Літературна бібліотека“, т. 7; Люблян, ст. 152, 8°, ц. 1 к. 50 сот.

Рец. 1) **Усенічкін, А-др.** — (1908 р.?), журн. „Час“, ст. 299—300 Люблян. 2) **Еленіч, Тоней** — (1908 р.?), журн. „Dom in Svet“, ст. 235, Люблян.

(Відомості про наведені перекл. подано за стат. Луціва, Л.).

Шевченко, Т.

Вірші Шевченка англ. мовою.

— 1925 р. „Червоний Шлях“, ч. 5, ст. 193. Харк.

ХІІІ. ПРО ПРОЗОВІ ТВОРИ Т. ШЕВЧЕНКА

Багрий, А. В.

Т. Г. Шевченко в літературній обстановке.

— 1925 г. Баку, Оттиск из „Извест. Азербейдж. Гос. У-та, т. 2—3; Див. ст. 113—127.

Гадзинський, В.
Прозові твори Т. Шевченка, Див. 2-й т., ст. IX—XVI. „Твори Тараса Шевченка“ Повн. зб. в 2-х т., за ред. В. Гадзинського та К. Буревія.
— 1925. Центр. Вид. Союзу укр. пролет. і селян письм., „Сім“. (Див. розд. IV цього показч.).

Ефремов, Сергій, акад.
Спадщина Кобзаря Дармограя.
— 1925 „Україна“ ч. 1—2, ст. 10—23, Київ.

Новицький Лих.
Шевченко в процесі 1847 р. і його папери.
— 1925 р., „Україна“ ч. 1—2, ст. 51—99, Київ.

XIV. АНАЛІЗ МОВИ, ВІРШУ Й КОМПОЗИЦІЙНОЇ ТЕХНІКИ ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА

Багрий, А. В.
Т. Г. Шевченко в літературній обстановке.
— 1925 г. Баку, оттиск из „Извест. Азербейдж. Госуд. У-та“, т. 2—3. Див. ст. 98—112, 133—146.

Домбровський, В.
Фільольогічні факти чи фікції.
— 1925 р., „Учитель“, педагогічно-науковий збірник т. I, Льв. Накладом учительської організації, ст. 112—157.

Навроцький, Б.
Т. Шевченко, як прозаїк. (Порівнюючий розгляд прозової і ліро-епічної композиційної техніки творчості Шевченка).
1925 р. „Червоний Шлях“ № 10 ст. 163—180, Харк.

Навроцький Б.
Мова та поезія. Нарис з теорії поезії.

— 1925 р. Вид. „Книгоспілка“ Харк. Друк. Київськ. філ. „Книгоспілки“. Тир. 3000.
Див. про аналіз творчості Шевченка ст. 73—75, 91, 115, 119, 152, 169.

Синявський, Ол.
Дещо про Шевченкову мову (Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченков. вимови).
— 1925 р. „Україна“ ч. 1—2, ст. 100—114, Київ.

Смаль-Стоцький, Степан акад.
Ритмика Шевченкової поезії.
— 1925 р. Вид. Укр. істор. філолог. Т-ва в Празі, Друк. Держ. друк. в Празі ст. 47.
Зміст: 1) Ритмика Шевченк. поезії, 2) Наголоси, 3) Стилiзований коломійков. вірш, 4) Повна перевага музичн. ритму, 5) Козачковий (шумковий ритм), 6) Колядкові вірші у Ш-ка.

XV. ТВОРИ ПРИСВЯЧЕНІ Т. ШЕВЧЕНКОВІ

Гірняк, А.
Тарасові Шевченкові (Вірш).
— 1925 р. „Червоні Квіти“, ч. 5, Харк.

Лим.
Будуємо.— Свято Т. Г. Шевченка (Вірш).
— 1925 р., „Красное знамя“, ч. 58 (1452) II Ш, Красноград на Кубанщині.

Мельник П.
Гло для портрета (Т. Шевченко) (Вірш).
— 1925 р. „Радянське життя“, ч. 26 (789), Ромен.

Овчаренко, Л.
Шевченко наш (Вірш).
— 1925 р. „Більшовик“, ч. 57 (1252), Київ.

Плужник, Евген.
Шевченко (Вірш).
— 1925 р., „Нова Громада“ двохижневий кооперат. літературн. мист. та популярн. наук. журн., ч. 5—6, Березень, ст. 1.

Поліщук, Клим.
Роковини Кобзаря (Вірш).

— 1925. Місячн. додат. „Нового часу“, Лютець — березень, ст. 1. Львів.

Сліпкова, О.
Шевченко — сьогодні. (Вірш).
— 1925 р. „Народний учитель“ № 10. Харк.

Снісарський, Ів.
До 64-ї роковини смерті Т. Г. Шевченка, 1861—1925 (Вірш).
— 1925 р. „Селянка України“, ч. 3, ст. 19.

Мадієвський О.
Днина.— До Шевченківських днів. (П'єса).
Перекл. П. Панча.
— 1925, „Робочий клуб“ орган Главполітпросвета УСССР, и Культотдела ВУЦСПС, № 2 (Март), ст. 62—66. Харк.

Павлюк, Пилип.
Пророк. (Памяти Тараса Шевченка).
— 1925. Місячн. додат. „Нового часу“, лютець — березень, ст. 21—22. Львів.

Стеблик, В.
Ганьба. Оповід.
— 1925. „Знання“, ч. 9, ст. 1—4, Харк.

XVI ТВОРИ Т. ШЕВЧЕНКА НА СЦЕНІ Й НА ЕКРАНІ

- Б. Д.**
Кіно-виробництво.
— 1925 г. „Культура і побут“, ч. 27, додат. до „Вістей“ Харк.
- Бондарчук, Ст.**
Твори Шевченка на сцені і на екрані.
— 1925, „Знання“, ч. 11, ст. 20, Харк.
- До постановки фільму „Тараса Шевченка“.**
— 1925 р. „Пролетарська Правда“ ч. 144 (1155) 27/VI; Вільшовик, ч. 92 (1287), 25/IV, Київ.
- Фільма „Тарас Шевченко“.**
— 1925, „Вільшовик“, ч. 89 (1284), 22 IV.
- Кіно-фільма „Тарас Шевченко“.**
— 1925 р. „Життя й революція“, ч. 6—7, ст. 114, Київ.
- Кисіль, Ол.**
Український театр. Популярний нарис історії українського театру.
— 1925, Вид. „Книгоспілка“ Друк. Київ, ф.л. (25 × 17), ст. 176, ц. 1 крб. 50 Тир. 3500. Див. розд. VII — Шевченко, ст. 69.
- Панченко, М.**
Не зламала неволя духа, зате знищила здоров'я. (З кіно-сценарія „Тарас Шевченко“; част. друга з другої серії).
— 1925, „Знання“, ч. 9, ст. 4—6, Харк.
- Рулін, П.**
До сценічної історії „Назара Стодолі“.
— 1925 р. „Україна“, ч. 1—2, ст. 154—156, Київ.
- С. Я.**
„Гайдамаки“ (Вистава у Києві).
— 1925 р. „Вільшовик“, № 59 (1254) від 14/III, Київ.

XVII. ІНСЦЕНІЗАЦІЇ

- Заїнчківський, Д.**
Тарасик. П'єса для дітей шкільного віку на 2 дії (До Шевченкових роковин).
— 1925, Вид. „Книгоспілка“, Друк-літогр. „Книгоспілка“, ст. 23, (23 × 17,5), ц. 18 коп., тир. 5000.
- Рец. Смолич, Ю.** — 1925 г. „Культура і побут“, ч. 10 Додат. до „Вістей“, ч. 58 Харків.
- Рец. Сергієнко Б.** — 1925 р. „Нова Громада“ № 5—6 ст. 49. Київ.
- Бондарчук, Ст.**
Варнак. Сценарій на тему віршу Т. Шевченка „Варнак“, на 2 розділи з прологом і епілогом.
— 1925, р. Театральна бібліотека; Вид. друге, Держ. Вид. України Харк. Друга Друкарня. Літографія ДВУ (21,5 × 16), ст. 53, ц. 30 к., Тир. 5000.
- Рец. Ш-ко, Й.** — 1925 р. „Культура і побут“ № 37 дод. до „Вістей“.
- Бузько, Д.**
Тарас Шевченко, Поет-незаможник (Матеріал для інсценізованого доповіді на Шевченкові роковини в робітничих клубах і сільбудинках).
— 1925 р. „Культура і побут“, ч. 8, 26 II, Дод. до газ. „Вісти“ Харк.
- О'Коннор-Вілінська В.**
Сирітка. (З вірша Шевченкового).
— 1925, „Світ дитини“, ч. 3, ст. 73—76, Львів.
- Черкасенко С.**
До Світла, до волі. Сцени з дитячих літ Т. Шевченка, в 2-х відмінах.
— 1925 р. „Молода Україна“ ілюстрац. журн. для молоді. Ред. М. Таранька. Накладом М. Таранька. Львів, ч. 4, ст. 88—49; ч. 5, ст. 118—122.

XVIII. Т. ШЕВЧЕНКО — МАЛЯР.

- Академик Т. Шевченко.**
— 1925. Місячний додаток „Нового часу“, лютий—березень, ст. 22—23. Львів.
- Біляшівський, М.**
Два портрета роботи Шевченка.
— 1925 р. „Україна“, ч. 1—2, ст. 139—140. Київ.
- Із художніх робіт Т. Г. Шевченка.**
— 1925 р. „Нова Громада“, ч. 5—6, ст. 13. Київ.
- К. —**
Портрет Шевченкової роботи.
— 1925 р. „Глобус“, ч. 5 (33), ст. 106, Київ.
- Новицький, Ол.**
Шевченко та Рембранд.
— 1925 р. „Україна“, № 1—2, ст. 122—125, Київ.
- Новицький, Ол. акад.**
Т. Г. Шевченко й друкарська справа.

— 1925 р., „Бібліологічні вісті“, ч. 1 — 2, ст. 131 — 133, Київ.

Новицький, Ол.

До портрета Шевченка, опублікованного

В. О. Щавинським.

— 1925 р. „Україна“ ч. 1 — 2, ст. 140 — 141, Київ.

Новицький, О. П. акад.

Примітки до малюнків.

— 1925 р. „Шевченко та його доба“. Зб. 1-й ред. ак. С. О. Ефремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича, ДВУ, ст. 196 — 199. (Див. розд. V цього покажч.)

Штаерман Ю.

Т. Г. Шевченко — живописец и гравер.

— 1925 р. „Коммунист“, ч. 58 (1546), Харк.

Щавинський Василь.

Шевченко як маляр.

— 1925 р. „Україна“ ч. 1 — 2, ст. 115 — 121, Київ.

Малярські праці :

Новознайдений малюнок Шевченка.

Уміщено в кн. **Коряк В.** „Боротьба за Шевченка“.

— 1925 р. ДВУ. Текст до малюнку див. стор. „Зміст“ 115.

Шевченко, Т.

Портрет Товбача (мал.).

— 1925 р. „Україна“ ч. 1 — 2, між ст. 140 — 141, Київ.

Шевченко, Т.

Портрет Ясевича (мал.).

— 1925 р. „Україна“, ч. 1 — 2, між ст. 140 — 141, Київ.

Шевченко, Т.

Смерть Марії. Гравюра Рембрандта част. копіювана Шевченком.

— 1925 р. „Україна“ ч. 1 — 2, між ст. 124 — 125, Київ.

Шевченко, Т.

Шевченкові копії з гравюри Рембрандта, (3 коп.).

— 1925 р. „Україна“ ч. 1 — 2, між ст. 124 — 125, Київ.

Шевченко та його доба. Зб. перший. Під. ред. С. О. Ефремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича.

— 1925 р. Всеукр. Акад. Наук, Держ. вид. України.

Малюнки :

- 1) Портрет Т. Г. Шевченка ст. 4 — 5.
- 2) Т. Г. Ш - ко. Портрет П. В. Енгельгардта, ст. 20 — 21.
- 3) Т. Г. Шевченко. Малюнок з альбому О. С. Чернишевської, ст. 20 — 21.
- 4) Т. Г. Ш - ко. Портрет А. Г. Племянникова, ст. 140 — 141.
- 5) Т. Г. Шевченко. „Сама собі господиня в хаті“ ст. 196 — 197. (Див. розд. V цього покажч.)

XIX. ПАМ'ЯТНИК Т. ШЕВЧЕНКОВІ

До увічнення пам'яті Шевченка.

— 1925. „Пролетарська Правда“, ч. 237 (1248), 16/X, Київ.

Ескіз проекту пам'ятника Т. Шевченка в Катеринославі. Проект зроблено по пропозиції спеціальної Шевченков. комісії у 1921 р. Робота різьбана **Тенера** (чл. образотворчого „Плугу“ та проф. архитектора Грузенберга.

— 1925 р. Зоря ч. 3, ст. 14, Катеринославі.

К. Б.

Виставка конкурсних проектів пам'ятників Ленінові і Шевченкові у Києві.

— 1925 р. „Культура і Побут“, ч. 16 додат. до „Вістей“, Харк.

Конкурс на проект пам'ятника Т. Шевченка.

— 1925 р., „Глобус“ ч. 5 (33) Київ, ст. 106, Київ.

Щітківський Ів.

Пам'ятник Т. Шевченкові у Києві та Київська адміністрація.

— 1925 р. „Україна“, ч. 1 — 2, ст. 162 — 170, Київ.

Знімки з пам'ятників та проектів :

Пам'ятник Т. Шевченкові в Полтаві. Проект - скульптура архитектора **П. К. Кавалерідзе**, (Фотографія).

— 1925 р., „Огонек“ № 41, Москва.

Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Полтаві.

— 1925. „Знання“, ч. 40, (обклад.), Харк.

Пам'ятник Т. Г. Шевченкові коло Канева.

— 1925 р. „Селянська Україна“, ч. 3, ст. 18 Харк.

Тенер, різьбяр та Грузенберг проф.

Ескіз проекту пам'ятника Т. Шевченка в Катеринославі. (Малюнок на обкладинці й на ст. 14)

— 1925. „Зоря“. Літературно - науков. та політ. громадськ. журнал. (Березень), ч. 3, Катеринославі.

Шкіц проекту пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Катеринославі. Робота плужаника

Тенера та проф. Грузенберга.

— 1925. „Нова Громада“, ч. 5 — 6, ст. 13, Київ.

XX. ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО

- Єрофієв, Ів.**
Виставка у Слобожанським музею ім. Г. С. Сковороди.
— 1925 р. „Червоний Шлях“ № 4, ст. 265—268, Харк.
- Єрофієв Ів.**
Осіння виставка в музеї Слобідської України ім. Сковороди.
— 1925 р. „Червон. Шлях“, ч. 10, ст. 193, Харк.
- КР.**
Тарас Шевченко і український пролетаріят.
— 1925 р. „Культура“, ч. 3, ст. 2—11, Львів.
- Коряк, В.**
Вступна стаття.
— 1925. „Боротьба за Шевченка“, ст. 7—9. (Див. розд. VIII цього покажч.).
- Коряк, В.**
Боротьба за Шевченка.
— 1925 р. „Боротьба за Шевченка“. Держ. Вид. Укр., ст. 103—113. (Див. розд. VIII).
- Матеріали про Шевченка** до Всенародної бібліотеки України (До редакцій усіх періодичних видань).
— 1925 р. „Більшовик“, ч. 57 (1252), Київ.
- Матеріали про Шевченка** до Всенародної бібліотеки України (До редакцій усіх періодичних видань).
— 1925 р. „Черв. Шлях“, ч. 4, ст. 270, Харк.
- Річицький, Анд.**
Під виглядом „Наукового Шевченкознавства“.
— 1925 р. „Культура і Побут“ ч. 10. Додат. до „Вістей“, Харк.
- Річицький Анд.**
Тарас Шевченко в світлі епохи. (Публіцист. розвідка).
— 1925 р. Вид. 2-е Держвид. Укр. Катеринослав.
Передмова до другого видання, ст. 5—12 (Див. розд. V цього покажч.).
- Рукописні матеріали** 1-го Держ. музею Укр. Старовини ім. В. Тарновського.
— 1925 р. „Червоний Шлях“, ч. 1—2, ст. 341—342.
- Филипович П. П.**
До студіювання Шевченка та його доби.
— 1925 р. „Шевченко та його доба“. Зб. 1-й, Ред. ак. С. О. Ефремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича, Держ. Вид. Укр., ст. 7—37 (Див. розд. V).
- Цінний Дар.**
— 1925 р. „Нова Книга“, ч. 4—5, ст. 67, Харк.
- Я-ч Ю.**
Треба вивчати Шевченка.
— 1925 р. „Селянська Правда“, ч. 25 (849), Харк.

XXI. БІБЛІОГРАФІЯ БІБЛІОГРАФІЇ

- Багалій Д. І.**
Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці. Історично-літер. розв.
— 1925., ДВУ.
Див. „Бібліографія“, ст. 91—92.
- Багрий, А. В.**
Т. Г. Шевченко в літературній обстановке.
— 1925 г. Баку, оттиск из „Извест. Азербейдж. Гос. У-та, т. 2.—3.“
Див. ст. 147—171. (Див. розд. V).
- Багрий, А. В.**
Т. Г. Шевченко, в русских переводах.
— 1925 г. Баку, оттиск из „Известий Азербейджанск. Унив. им. В. И. Ленина, т. 4—5.“
Библиографические дополнения к книге М. Яшека: Т. Шевченко. Матеріали до бібліографії Харк. 1921. ст. 95—98]. (Див. розд. VII цього покажч.).
- Багрий, А. В.**
Т. Г. Шевченко в русских переводах.
— 1925 г. Баку, оттиск из „Извест. Азербейджан. Унив. им. В. И. Ленина т. 4—5.“
(Шевченко в новых украинских исследованиях, ст. 88—93) (Див. розд. XII цього покажч.).
- Дорошкевич, Г.**
Нове про Шевченка.
— 1925 р. „Життя й революція“, ч. 3. ст. 50—56, Київ.
- Мандрика Микита.**
Т. Г. Шевченко в болгарському письменстві.
— 1925 р. Українська Акад. Наук. „Записки історично-філолог. відділу“, Кн. V, ст. 186—187, Київ.
- Музика на слова Т. Шевченка.**
— 1925 р. „Музика“ Київ, 1925 р. № 1. Київ.

- Яшек, М.**
До історії „Кобзаря“ (Матеріали).
— 1925 року, „Червоний Шлях“, ч. 3,
ст. 285 — 293, Харк.
- Яшек, М.**
Нове про Т. Г. Шевченка.
— 1925 р. „Шлях Освіти“ („Путь Про-
свец“) ч. 3, ст. 226 — 234, Харк.
- Яшек, М.**
Нове про Т. Шевченка.
— 1925 р. „Радянська Осв.“, ч. 3, ст. 67—
73, Харк.
- Яшек, М.**
До святкування рковин Т. Шевченка
(Огляд літерат. для влаштування свят).
— 1925, „Знання“, ч. 6, ст. 25; ч. 7 ст. 25;
ч. 8 ст. 24 — 25, Харк.
- Яшек, М.**
Тарас Шевченко. (Бібліографія).
— 1925, „Знання“, ч. 9, ст. 24 — 25, Харк.

М. Яшек

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТУ НА 1926 РІК
НА ЖУРНАЛ ПОЛІТОСВІТРОБІТНИКА НА СЕЛІ

„СЕЛЯНСЬКИЙ БУДИНОК“

ОРГАН ВСЕУКРАЇНСЬК. УПРАВЛІННЯ СЕЛЯНСЬКИМИ
БУДИНКАМИ ТА УПРАВЛІННЯ ПОЛІТОСВІТИ НКО УСРР

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ ■ ВИХОДИТЬ РАЗ НА МІСЯЦЬ

„СЕЛЯНСЬКИЙ БУДИНОК“ МІСТИТЬ: провідні політичні статті до кампаній і червоних свят. Статті про методику політосвітроботи. Поради політосвітробітникам. Конкретний матеріал до політосвітроботи на селі.

МАЄ: розділ сільсько-господарської пропаганди, художні: інсценізації, оповідання, вірші, пісні, марші. Відомості про нові книжки.

ВСЕ — для глибокої і масової роботи на селі.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на рік	3 карб. — коп.
„ півроку	1 „ 50 „
„ 3 місяці	75 „
„ 1 місяць	30 „

РЕДАКЦІЯ: Харків, площа Р. Люксембург, Селянський Будинок

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЄ
ВІДДІЛ ПЕРЕДПЛАТИ
СЕКТОРУ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДВУ

Харків, вул. Ф. Енгельса, 19

А ТАКОЖ УСІ МІСЦЕВІ КОНТОРИ

== ВСЕМ ==

ПРОФОРГАНАМ, КЛУБАМ, ПОЛИТПРОСВЕТАМ, КУЛЬТКОМИССИЯМ, КРАСНЫМ УГОЛКАМ, ЯЧЕЙКАМ КП(б)У и ЛКСМУ, КУЛЬТ- и ПОЛИТПРОСВЕТРАБОТНИКАМ, ВСЕМ РАБОЧИМ НЕОБХОДИМО ВЫПИСАТЬ на 1926 г. ИЛЛЮСТРИРОВАННЫЙ ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ Упрполитпросвета НКП и Культотдела ВУСПС, размером до 6 печатных листов — страниц

„РАБОЧИЙ КЛУБ“

издаваемый при участии лучших публицистических, научных и литературных сил УССР и РСФСР

„РАБОЧИЙ КЛУБ“ — руководящий центр культурно-просветительной работы в клубах и на предприятиях

„РАБОЧИЙ КЛУБ“ идет на помощь клубам в их повседневной практической работе.

„РАБОЧИЙ КЛУБ“ помещает материалы и статьи по вопросам политики, труда, народного хозяйства, производства, пропаганды ленинизма, кооперации.

„РАБОЧИЙ КЛУБ“ дает материалы для клубной работы: тезисы, программы, плакаты, инсценировки, лозунги, стихи, частушки.

„РАБОЧИЙ КЛУБ“ дает статьи по вопросам политпросветработы в клубах.

„РАБОЧИЙ КЛУБ“ освещает работу на местах, помещая корреспонденции с мест с иллюстрациями для ознакомления с опытом и достижениями отдельных клубов.

„РАБОЧИЙ КЛУБ“ привлекает всех политпросветработников, клубных работников, профработников и активных членов клуба к участию в журнале.

ПОДПИСНАЯ ЦЕНА:

На 1 год	3 р. 60 к.
„ 1/2 „	1 „ 80 к.
„ 1/4 „	— „ 90 к.

ОТДЕЛЬНЫЙ НОМЕР В РОЗНИЧНОЙ ПРОДАЖЕ — 35 к.

Подписка принимается в Главной Конторе периодических изданий Госиздата Украины, Харьков. ул. Фр. Энгельса № 19, во всех отделениях ГИУ и у агентов, снабженных соответствующими мандатами.

Адрес редакции: Спартаковский пер., № 3.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Харків, Спартаківський пров., № 3

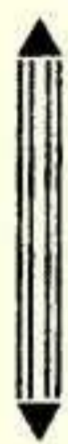
ВІДДІЛ ПОШТОВИХ ВІДПРАВЛЕНЬ

ШВИДКО Й РЕТЕЛЬНО

НАДСИЛАЄ НАКЛАДНОЮ ПЛАТНЕЮ

КОЖНУ КНИЖКУ

ЯК ВЛАСНОГО, ТАК І ВСІХ ІНШИХ ВИДАНЬ СРСР

ПРИ ОДЕРЖАННІ ГОТІВКОЮ
ВАРТОСТІ ЗАМОВЛЕННЯ
ВІД 3-х КАРБОВАНЦІВ
ПАКУВАННЯ ТА ПЕРЕСИЛКА
ЗА КОШТ ДЕРЖВИДАВУ

ШКОЛАМ, ХАТАМ-ЧИТАЛЬНЯМ
СЕЛЬБУДАМ, БІБЛІОТЕКАМ
ТА ІНШИМ КОЛЕКТИВНИМ ПОКУПЦЯМ
ВІДПОВІДНА ЗНИЖКА.

КАТАЛОГИ

НАДСИЛАЮТЬСЯ БЕЗПЛАТНО ПІСЛЯ ПЕРШОЇ ВИМОГИ

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ

Харків, вул. 1-го Травня, №. 17, 1 книгарня ДВУ

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, Спартаківський пров., № 3

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВІДДІЛ ПОШТОВИХ ВІДПРАВЛЕНЬ

Харків, вул. 1-го Травня, № 17

ФІЛІЇ ДВУ ПО ВСІХ ОКРУГОВИХ МІСТАХ УСРР

ВЕЛИКИЙ ВИБІР ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ ШКІЛ УСІХ ТИПІВ

МОЖНА НАБУВАТИ В УСІХ МІСЦЕВИХ КНИГАРНЯХ ДВУ

З М І С Т

МІСЯЧНИКА „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

ЗА РІК 1925

elib.nplu.org

З М І С Т

МІСЯЧНИКА „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“ ЗА РІК 1925

РИМСЬКІ ЦИФРИ ОЗНАЧАЮТЬ ЧИСЛО ЖУРНАЛУ, АРАВСЬКІ — СТОРІНКУ

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО. Поезія

<i>Аджарський П.</i> Приступує з співом	V — 61
<i>Алчевська Х.</i> На сході сонця	VI - VII — 99
<i>Бен С.</i> Так по - весінньому	V — 60
<i>Бехер Й.</i> Ленін (переклала з німецької Л. Піонтек)	I - II — 68
<i>Бургардт О.</i> Жовтень 1917 р.	IX — 65
<i>Верхарн Е.</i> Вітер (переклав з французької Бургардт О.)	VIII — 57
<i>Волькер І.</i> Мірогой (переклав Павлюк А.)	V — 64
<i>Волькер І.</i> Вечір; Ніч на височині; Балада про жінку, бога та чоловіка (з чеської переклав Павлюк А.)	XI - XII — 76
<i>Голд М.</i> Химерний похорон у Браддоку (з англійської мови переклав Кулик І.)	V — 62
<i>Доленго М.</i> Царство розуму	I - II — 34
<i>Доленго М.</i> Кам'яні могили	III — 70
<i>Доленго М.</i> Влітку	XI - XII — 57
<i>Донченко О.</i> Затоплює місячна повінь	I - II — 22
<i>Донченко О.</i> Поема про золотий шум	III — 15
<i>Драй - Хмара М.</i> На провесні	VI - VII — 68
<i>Драй - Хмара М.</i> Я	IX — 22
<i>Елан В.</i> Молоді привіт; Кронштадт; Парк; Після Крейцерової сонати; Нескінчений малюнок	XI - XII — 5
<i>Забіла Н.</i> Балада	IX — 5
<i>Загул Д.</i> Дитирамб водоспаду	X — 5
<i>Ірчан М.</i> Із циклу „Американські силуети“	VIII — 47
<i>Йогансен М.</i> Згинув останній генерал	III — 72
<i>Казка А.</i> Там сонце, там!	VIII — 49
<i>Колум і Кулик.</i> Меле Аніані. Голуби на узбережжі. Можновладець бурунів	III — 110
<i>Коляда Г.</i> Ленін	I - II — 1
<i>Конторин О.</i> Мій день	VI - VII — 70
<i>Лан О.</i> Мов серп і молот	I - II — 25
<i>Лан О.</i> В невідому дорогу	III — 25
<i>Ліндсей В.</i> Данило (з англійської переклав І. Кулик)	IV — 104
<i>Лісовий А.</i> Зі свята	I - II — 50
<i>Лукрецій Кар.</i> З поеми про природу (переклав Зеров М.)	X — 70
<i>Маклеод І.</i> Самотний пес (з англійської переклав Кулик І.)	VIII — 58
<i>Масенко Т.</i> Жита	V — 60
<i>Масенко Т.</i> Вагітніє колос	VI - VII — 69
<i>Маркгам Е.</i> Людина з рискалем (з англійської переклав І. Кулик)	I - II — 70
<i>Маяковський В.</i> Про дрян (переклав М. С.)	III — 108
<i>Микитенко І.</i> Огні	VI - VII — 53
<i>Мисик В.</i> За вікном	IV — 24
<i>Мисик В.</i> Передосінне	VIII — 14
<i>Мисик В.</i> В диму цигарки	IX — 13
<i>Міцкевич А.</i> До приятелів москалів (переклав Рильський М.)	V — 65
<i>Павлюк А.</i> Гірський равок	VI - VII — 69

<i>Павлюк А.</i> Весняне. Заповіт. Дівчина. Дощ	VIII — 52
<i>Підхмарний Т.</i> Ранковий гудок	I - II — 26
<i>Плужник Є.</i> У ночі його вели	III — 24
<i>Плужник Є.</i> Канів	IX — 38
<i>Рильський М.</i> Година й негода	VIII — 16
<i>Сайко М.</i> Зі студії	IX — 14
<i>Сайко М.</i> Дніпрова ідилія	X — 46
<i>Самійленко В.</i> Спритний ченчик	VI - VII — 102
<i>Семенко М.</i> Місто	XI - XII — 8
<i>Сенченко І.</i> Я хочу потонути в озерах очей твоїх	IX — 15
<i>Сосюра В.</i> Тарас Трясило	III — 1; IV — 25; V — 1
<i>Сосюра В.</i> Дівчина на розі	X — 8
<i>Сосюра В.</i> З циклю „Білорусь“	XI - XII — 38
<i>Станко В.</i> Хлібняком	V — 61
<i>Усенко П.</i> За Дніпром руді каменоломи	III — 69
<i>Фальківський Д.</i> Ой, весно, весно!	IV — 79
<i>Фальківський Д.</i> Ех! І вдарило ж кляте життя	X — 62
<i>Филипович П.</i> Різбарі	IV — 77
<i>Філянський М.</i> Четверо	I - II — 23
<i>Філянський М.</i> Асканія Нова	IV — 1
<i>Філянський М.</i> Співай же, серце	VI - VII — 26
<i>Харік У.</i> На смерть Леніна; <i>Кушніров А.</i> На смерть Леніна; <i>Раин Ш.</i> На смерть Леніна (переклав з єврейської мови В. Атаманюк).	IV — 94
<i>Цитович І.</i> Із екскурсії	VIII — 51
<i>Цитович І.</i> „Семирічка“	XI - XII — 49
<i>Чаренц Є.</i> Ленін (з вірменської переклав П. Т.)	I - II — 67
<i>Чернявський М.</i> На караульній могилі	V — 14
<i>Чернявський М.</i> Піраміди	VIII — 5
<i>Шварцман О.</i> Молодість. Весна (з єврейської переклав Тичина П.)	VIII — 60
<i>Шевченко І.</i> Цвітуть терни	I - II — 50
<i>Шевченко І.</i> Вона йшла в червоній хусточці. Із циклю „Кримські етюди“	VI - VII — 67
<i>Шеллі П.</i> Ода до західного вітру (переклав О. Бургардт).	III — 106
<i>Шклярук М.</i> На розі	IV — 93
<i>Шкурупій Г.</i> „Доктор Ствард“	I - II — 37
<i>Шмигельський А.</i> Сандро	I - II — 35
<i>Шпол Ю.</i> Осіння лірика Кримчака	VI - VII — 99
<i>Яновський Ю.</i> Німеччині. Понтон	V — 22

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО. Проза.

<i>Амп П.</i> В'язниця (переклав В. Підмогильний).	IX — 66
<i>Антоненко - Давидович Б.</i> Тук - Тук	VIII — 18
<i>Анищенко К.</i> Мирноснощі	VI - VII — 1
<i>Брасюк Г.</i> Сні і дійсність	X — 54
<i>Буровій К.</i> Хама	V — 24
<i>Воруський В.</i> В запіллі	III — 73; VI - VII — 71
<i>Воруський В.</i> „Борек 12“	IX — 53
<i>Гірняк - Пекельний Ш.</i> Руйнація	XI - XII — 58
<i>Гордієнко П.</i> Харчевня „Розвага друзів“	V — 45
<i>Головко А.</i> Пасинки степу	III — 26
<i>Голота П.</i> Маруся башличка	IV — 82
<i>Жигалко С.</i> Степом	X — 11
<i>Івченко М.</i> Землі дзвонять	XI - XII — 10
<i>Качура Я.</i> Дні сваволі	IV — 34
<i>Коцюба Г.</i> Свято на буднях	XI - XII — 41
<i>Любченко А.</i> Гайдар	IX — 7
<i>Маріон.</i> Малюнки революційні (з польської переклав Любченко А.).	XI - XII — 80
<i>Новосадський - Лялін Р.</i> Кооператив трьох мучеників	IX — 23
<i>Панч П.</i> Якби була інша політика	I - II — 27
<i>Панч П.</i> Земля	IV — 8
<i>Підмогильний В.</i> „Третя Революція“	VI - VII — 32
<i>Проскурівна М.</i> Олексій божий чоловік	VIII — 6

<i>Рильський М. Веселі брати</i>	III — 9
<i>Слісаренко О. Президент Кислокапустянської Республіки</i>	I - II — 40
<i>Слісаренко О. Редут № 16</i>	V — 14
<i>Тась Д. Муріке</i>	III — 18
<i>Тенета Б. Мусема</i>	X — 66
<i>Цур - Мюлен Г. Патріот</i>	I - II — 5
<i>Черемшина М. Писаки</i>	VI - VII — 64
<i>Чернявський М. Там, де гори шумлять.</i>	IX — 16
<i>Юрківський Б. На ріллі</i>	VIII — 54
<i>Яковенко Г. Прапорщик Голобузенко</i>	I - II — 51

ГРОМАДСЬКО - ПОЛІТИЧНІ СТАТТІ

<i>Борщак І. Польський наступ на Україну 1920 р. у міжнародній політиці.</i>	IX — 76
<i>Височанський П. Мої доповнення</i>	V — 99
<i>Галкін К. За царськими мурами</i>	IV — 128
<i>Гельд П. Європейський монстр.</i>	V — 72
<i>Десняк В. Зігзаги націоналістичної контр-революції та боротьба за Жовтень на Україні в 1917 р.</i>	XI - XII — 137
<i>Досвітний О. Нотатки мандрівника</i>	VI - VII — 162; IX — 112
<i>Зарудний С. Міжнародна кооперація</i>	VI - VII — 105
<i>Козельський Б. Григор'євщина.</i>	V — 67
<i>Козельський Б. Зимовий похід.</i>	X — 99
<i>Л. І. Доклад Давеса.</i>	III — 141
<i>Лапчинський Г. Зародження радянської влади та перші її кроки в одному з міст українських.</i>	I - II — 121
<i>Лебідь А. Шевченко й жандарське управління.</i>	III — 222
<i>Лісовий П. „Наш день“</i>	XI — XII — 120
<i>Лісовий П. По Україні.</i>	X — 86
<i>Мізерницький О. Червона смуга.</i>	I - II — 105
<i>Мотузка М. Ленін провісник і організатор Жовтня.</i>	I - II — 73; III — 112
<i>Мотузка М. До питання про „правомірність“ антантівської інтервенції 1918 — 20 рр. з погляду буржуазного міжнароднього права та її соціальної природу.</i>	VIII — 61
<i>Новицький М. 1905 рік на українському селі.</i>	XI - XII — 87
<i>Серж В. Правда про атентат в Сараєві.</i>	VI - VII — 146
<i>Солодуб П. Політичне значіння районування України</i>	I - II — 112
<i>Харченко А. „Всякі бувають історії“.</i>	V — 92
<i>Шаковицький Ф. Повстання є умілість</i>	IV — 105
<i>Шаковицький Ф. До більшовизації компартії</i>	V — 165
<i>Шамрай С. Хвилювання робітників на Межигірській фаянсовій фабриці 1857 року</i>	IX — 93
<i>Шик Я. Франція та СРСР</i>	I - II — 309
<i>Юртик Г. На тлі жорстокої дійсности</i>	IV — 115
<i>Яловий М. Щоденник В. Чумака.</i>	X — 74

НАУКОВІ СТАТТІ

<i>Білгородський Н. Гормони й життєва діяльність організму</i>	I - II — 192
<i>Дубняк К. Що таке краєзнавство</i>	VI - VII — 225
<i>Зубківський І. Декабристи — народженці Полтавщини</i>	XI - XII — 116
<i>Каменський І. Діалектична формула щастя</i>	X — 118
<i>Ковалівський А. Етнографія та етнологія</i>	X — 127
<i>Копержинський П. Питання про наукову постановку справи вивчення побуту та її практичне значіння</i>	V — 103
<i>Кравчук М. проф. Сучасний атомізм</i>	VI - VII — 194
<i>Кулаківський Л. Ритміка мови</i>	VI - VII — 255
<i>Майфет Г. Суть літературно-художньої творчости та її впливу на людину в освітленні рефлексології.</i>	III — 168
<i>Недригайлова О. Др. Походження людини в світлі найновіших знаходів давніх костяних останків</i>	IV — 168

<i>Нежданов (Герман) Н.</i> Наука марксизму про розплодження людини та мальтусова теорія	IX — 143
<i>Оглоблін О., проф.</i> Старовинна українська фабрика	VIII — 91
<i>Пархоменко В., проф.</i> Чи була Коліївщина 1768 р. народнім рухом?	VIII — 101
<i>Пучківський О. проф. і Стрільчук Й. і др.</i> Поширення венеричних хвороб у нас і по інших країнах	III — 15
<i>Степовий Т.</i> Матерія і дух	IV — 14
<i>Філянський М.</i> До музейних справ у нових умовах життя	III — 21
<i>Чучмарів З.</i> Спроба експериментальної художньої критики	XI - XII — 176
<i>Шпітерс Г.</i> На історичному з'їзді	I - II — 145
<i>Шпітерс Г.</i> Культура й народня творчість	VIII — 103
<i>Щепотьєва М.</i> Проблеми композиції в орнаменті українського килима	VIII — 200
<i>Щукарів Н. проф.</i> Процес думання й його механізація	V — 112

ЛІТЕРАТУРНО ТА МИСТЕЦЬКО - КРИТИЧНІ СТАТТІ

<i>Айзеншток І.</i> Літературні й громадські погляди Я. І. Щоголева	I - II — 299
<i>Басехес А.</i> Нове мистецтво на Заході та інтелігенція	X — 181
<i>Білецький О., проф.</i> Літературні течії в Європі в першій чверті 20-го віку	XI - XII — 268
<i>Доленго М.</i> „Повсталий світ“	IV — 210
<i>Дорошкевич О.</i> Володимир Самійленко на тлі 80-х років	XI - XII — 213
<i>Козуб С.</i> Джерела „Тіней забутих предків“	IV — 231
<i>Коряк В.</i> Боротьба поверхів	VI - VII — 238
<i>Краснов В. Т. Г.</i> Шевченко про поезію Барб'є	III — 227
<i>Лезін Б.</i> Де-що про теорію й психологію слова О. О. Потебні	I - II — 291
<i>Л-сон А.</i> Сучасна англійська проза	VI-VII—275—VIII—170
<i>Майдан І.</i> Зріст і сила творчости Павла Тичини	III — 189
<i>Майфет Г.</i> Матеріяли до характеристики творчости П. Тичини	X — 132
<i>Могілянський М. П. О.</i> Куліш у 90 роках	VIII — 180
<i>Могілянський М.</i> Іронія і скепсис Анатолія Франса	IX — 172
<i>Музичка А.</i> До початків нової української літератури	I - II — 222
<i>Навроцький Б.</i> Поезія і музика	I - II — 200
<i>Навроцький Б. Т.</i> Шевченко, як прозаїк	X — 163
<i>Нейман Б.</i> Будова прилюдних промов Леніна	IX — 131
<i>Плевако М.</i> Микола Чернявський	XI - XII — 237
<i>Савченко Я.</i> Життя мускулясте	V — 134
<i>Сулима М.</i> Фразеологія Миколи Хвильового	I - II — 263
<i>Харуїєв В.</i> Потебня й „лапки“	V — 158
<i>Харуїєв В.</i> Мова та письменство—явління одного гатунку	VIII — 160
<i>Хвильовий М.</i> „Ахтанабіль“ сучасности або Валеріян Поліщук у ролі лектора Комуністичного Університету	XI - XII — 309
<i>Цебенко В.</i> Аналіз мови поезій Йогансена	IV — 216
<i>Якимович С.</i> До композиції творів Нечуя Левицького	III — 208
<i>Якубський Б.</i> Михайль Семенко	I - II — 238
<i>Якубський Б.</i> Життя молоде	IX — 159

ЛІТЕРАТУРНО - КРИТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ МАТЕРІЯЛИ

<i>Гадзінський В.</i> Ще одна й остання відповідь	III — 231
<i>Горбань М.</i> Хотомлянське „Произшествие“	I - II — 213
<i>Горбань М.</i> Копний суд над відьмою	VIII — 146
<i>Єрофійв І.</i> Перший журналіст на Слобожанщині	X — 107
<i>Kalvis.</i> Як не треба рецензувати книжки	I - II — 368
<i>Коцюбинський М.</i> Ненадрукований лист до П. Мирного (подав Ю. Ц-ко)	IV — 252
<i>Могілянський М.</i> Ненаписана повість М. М. Коцюбинського	III — 202
<i>Ткаченко І.</i> Нові матеріяли про Ів. Франка	IV — 245
<i>Циганенко Ю.</i> Творчість Панаса Мирного в листуванні сучасників	V — 146
<i>Яшек М.</i> До історії „Кобзаря“	III — 285

БІБЛІОГРАФІЯ

Марксизм. Ленінізм. Комунізм. Соціально-політична література

- Авербах Л. Юнацький рух і Ленін „Червоний Шлях“ 1924. *Овчаров Г.* V — 195
- Арский А. Современная Польша. ГИЗ Моск. 1924. *Т. Ю.* IV — 295
- Беер Н. Всеобщая история социализма и социальной борьбы ч. IV і ч. V ГИУ 1924. *Єрофій І.* IV — 290
- Бухарін Н. Ленін, як марксист „Червоний Шлях“ 1924. *Христюк П.* III — 269
- Бухарін Н. Політвиховання молоді та ленінізм „Червоний Шлях“ 1924. *Овчаров Г.* V — 196
- Бьюкенен Д. Мемуари дипломата ГИЗ 1924. *М. М.* I - II — 361
- Вакар В. (Правдин В.) Накануне 1905 г. в Киеве. „Книгоспілка“ 1925. *Христюк П.* XI - XII — 350
- Височанський П. Кооперація в суспільстві капіталістичному та радянському „Книгоспілка“ 1925. *Зарудний С.* III — 272
- Горев Б. Матеріалізм—філософія пролетаріату ДВУ 1925. *Христюк П.* IV — 291
- Григорович Г. Буковинське селянство в ярмі. „Нове Село“. Відень 1925. *Гадзінський В.* III — 278
- Гуревич А. Возникновение и развитие Коммунистического Интернационала. ГИУ 1925. *Христюк П.* V — 195
- Дубровский С. Очерки русской революции в. I. „Новая Деревня“ Мск. 1923. *Маслов П.* Крестьянские движения в России до 1905 г. „Мир“ Мск. 1924; *Маслов П.* Крестьянские движения в России в эпоху первой революции. Мск. 1924; *Игнатович И.*, проф. Борьба крестьян за освобождение. „Петроград“ Лнгр. Мск. 1924; *Коц Е. С.* Крестьянские движения в России от Пугачевщины до 1905 года „Сеятель“ Лнр. 1924. *Мірза - Авакянц Н.* I - II — 359
- Квириг Э. Задачи партии в области промышленности и работы на селе. ГИУ 1925. *Христюк П.* VIII — 229
- Ленинская хрестоматия. Пособие по изучению ленинизма под ред. Петропавловского С. Изд. 2-ое ГИУ 1925. *Христюк П.* I - II — 353
- Ленінові листи до Горького. З передмовою та примітками Л. Каменева ДВУ. 1925. *Єрофій І.* IV — 289
- Ярославський О. Ленінове життя і робота. ДВУ 1924. *Христюк П.* III — 288
- Ленін в Жовтневій Революції. Спогади за редакцією й передмовою В. Чубаря „Червоний Шлях“ *Х. П.* III — 269
- Ленін В. Завдання спілки молоді; *Зінов'єв Г.* Що таке комсомол та чим йому треба стати; *Тарханов О.* До ленінського призову. *Троцький Л.* Про завдання сільської молоді. Про повний побут. „Червоний Шлях“ 1924. *Овчаров Г.* IV — 293
- Ленін і кооперація. Спроби бібліографії. *С. Зарудний* VI - VII — 337
- Ленін. Про національну справу. Передмова та примітки *Н. Попова* ДВУ 1925. *Христюк П.* VI - VII — 316
- Література про Перше Травня. *Маслянников Ю.* IV — 310
- Маслов П.* Крестьянские движения в России до 1905 г. „Мир“ Мск. 1924; *Иго - ж.* Крестьянские движения в России в эпоху первой революции „Мир“ Мск. 1924; *Игнатович И.*, проф. Борьба крестьян за освобождение „Петроград“ Лнгр. Мск. 1924. *М. Н.* III — 271
- Некрасов Ф.*, проф. Что нужно знать крестьянину о своих земельных правах и землеустройстве. ГИУ 1924. *М. Ю.* I - II — 357
- Нелегальні відозви з нагоди Шевченківських роковин ДВУ 1925. *Єрофій І.* V — 199
- Ортоскоп. Державні змагання Прикарпатської України „Нова Громада“ Відень 1924. *Дубняк К.* X — 221
- План Дауэса. Доклад комиссии Дауэса „Финансовое Издательство“ Мск. 1925. *Гадзінський В.* I - II — 354
- Попов Н. Національна політика радянської влади ДВУ 1925. *Христюк П.* IV — 289
- „Радянська Спілка“. Сільсько - господарський і кооперативний календар-порадник на 1925, 1926, 1927, 1928 р.р. „Книгоспілка“ 1924. *Дз - ко С.* V — 196
- Рід Д. 10 днів, що сколихнули світ „Червоний Шлях“ 1924. *Христюк П.* I - II — 354

Слабченко М. Матеріали до економічно - соціальної історії України XIX століття ДВУ 1925. <i>Пархоменко В.</i>	X — 213
С. М. Як поміщики визволили селян. ДВУ 1925. <i>Б.</i>	VIII — 238
1905 рік—село. Збірник до 20 - ої річниці революції. Уложив П. Дерід. „Книгоспілка“ 1925. <i>Костенко П.</i>	XI - XII — 350
Приліський О. Сучасне село „Червоний Шлях“ 1924. Как живет украинское село. Киевский Губком КП(б)У 1924. <i>Білецька В.</i>	III — 270
Троцький Л. 1905 рік ДВУ 1925. „Генеральная репетиция“ 1905 год ГИУ. <i>Христюк П.</i>	VI - VII — 316
Тютюнник Ю. З поляками проти України ДВУ 1924. <i>Піщаник.</i>	I - II — 355
Южно - русские рабочие союзы. Сборник статей под редакцией М. Равича - Черкасского ГИУ 1925; Балабанов М. К истории рабочего движения на Украине ГИУ 1925. <i>Христюк П.</i>	VIII — 229
Яворський М. Україна в епоху капіталізму. В. I. і В. II. ДВУ <i>Христюк П.</i>	IX — 219
Багалій Д. акад. Нарис української історіографії ВУАН Київ 1925 <i>Окиншевич Л.</i>	IX — 220
Бать А. й Борисенко М. Електрика на селі „Книгоспілка“ 1925. <i>Ов. П.</i>	V — 198
Беренштейн - Коган С. Экономическое значение леса и его продукты „Гостехиздат“ Мск. 1925 <i>Піщаник</i>	VI - VII — 318
Vidal de la Blache P. Principes de Geographie Humaine. Librairie armand Colm. Paris. <i>Данилевич В., проф.</i>	IV — 277
Данилевич В., проф. Археологічна минушина Київщини ВУАН. Збірник Іст.-Філ. Відділу. Київ 1925. <i>Пархоменко В.</i>	X — 211
Жебелев С. А. Введение в археологию Ч. I и Ч. II „Наука и Школа“ Пгг. 1923 <i>Данилевич В., проф.</i>	III — 275
Кагаров Е. Как люди научились читать и писать ГИУ 1925. <i>Єрофійв І.</i>	VI - VII — 321
Колесса Ф. Українські народні думки у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь. Зап. Наук. Т - ва ім. Шевченка у Львові (СХХХ — СХХХІІ) <i>Єрофійв І.</i>	I - II — 358
Колесса Ф. Наверстовання і характеристичні признаки україн. нар. мелодії. Зап. Наук. Т - ва ім. Шевченка (СХХVІ — СХХVІІ) Львів <i>Єрофійв І.</i>	IV — 299
Кочеджі - Шаповалов проф. Роля сільського господарства на Україні ДВУ 1925 <i>Піщаник</i>	VI - VII — 319
Лепченко Я. Про що говорять квіти „Червоний Шлях“ 1924 <i>Кр - ва Р.</i>	IX — 237
Маковський Ю. „Prawo Międzynarodowe“ 1922. <i>Космополіт</i>	V — 202
Миллер А. Ковровые изделия Востока Лнгр. 1924.	
Крижановский Б. Украинские и румынские килимы Лнгр. 1925 <i>Щепотьєва М.</i>	VI - VII — 323
Население и хозяйство Кубанско - Черноморской области. „Буревестник“ Ростов - Краснодар 1925 Дз - ко С.	VI - VII — 322
Науковий Збірник за р. 1924. Історична секція ВУАН <i>Горбань В.</i>	VI - VII — 317
Niederle Z. dr. Slovanské starozitnosti Praze 1925 <i>Пархоменко В.</i>	VI - VII — 320
Оппоков Е., проф. Водные богатства Украины. ГИУ. 1925 <i>Дубняк К.</i>	XI - XII — 352
Первое совещание по краеведению. Вологда 1925. <i>Дубняк К.</i>	IX — 222
Пивовар М. Двигун руйнації та поступу „Книгоспілка“ 1925 <i>Т. Д.</i>	VIII — 231
Пісня про неплідну матір і ненароджені діти. Подав Гнатюк В. Записки Наук. Т - ва ім. Шевченка СХХХІІІ Львів 1923. <i>Білецька В.</i>	IV — 282
Пічета І., проф. Історія Беларусі Ч. I. Мск - Лнгр. 1924 <i>Окиншевич Л.</i>	X — 213
Покровський О. Стародавні подорожі „Книгоспілка“ 1925. <i>Ов. П.</i>	V — 209
П'ятьдесят років української метеорологічної книжки К. С.	IV — 300
Филипченко, Ю. Пути улучшения человеческого рода. ГИЗ 1924. <i>Драпалюк С.</i>	III — 273
Fritzler K., dr. Das russische Reich — eine Gründung der Franken Marbury 1923. <i>Пархоменко В.</i>	X — 221
Фролов Ю. Физиологическая природа инстинкта с точки зрения учения об условных и безусловных рефлексах. „Время“ Лнгр 1925 <i>Білгородський Н.</i>	XI - XII — 352
Цветова Р. Походження світу ДВУ 1925. <i>Кривусев Р.</i>	VIII — 239
Шиманський С., проф. Наукові бесіди 1 — 5 Рік 1224 <i>Поріцький В.</i>	I - II — 356
Яворский Ю. Материалы по галицко - русской библиографии „Живое Слово“ Львів 1924. <i>Копержинський П.</i>	V — 200

Підручна література. Порадники

Ветухов О., проф. Життя слова ДВУ 1925. <i>Лезін Б.</i>	XI - XII — 367
Воблий К., проф. Економічна географія України ДВУ 1925 <i>Дубняк К.</i>	X — 211
Ден В., проф. Курс економічної географії ГИЗ Лнгр. 1924. <i>Дубняк К.</i>	III — 273
Гуцайло Е. Подвійна бухгалтерія. Київ 1925 <i>Б.</i>	IV — 307
Ерманський О. А., проф. Организация торгового підприємства „Економі- ческа жизнь“ Мск. 1925 <i>Бак Л.</i>	XI - XII — 351
Ільницький Г. Курс української стенографії. Ч. I „Книгоспілка“ 1925. <i>Степовий Л.</i>	X — 222
Карманюк О. Самовчитель польської мови для українців. „Чорномор“ Каліш 1924. <i>Горбенко С.</i>	I - II — 361
Ляликов С. Чтение, с'емка, исправление планов и производство воен- ных рекогносцировок. ГИУ. 1925. <i>Дубняк К.</i>	VIII — 239
Німчинов Т. Рахівництво кредитових та сільсько-господарських това- риств „Книгоспілка“ 1925 <i>Б.</i>	VI - VII — 320
Огієнко І., проф. Чистота і правильність української мови. Львів 1925 <i>Йогансен М.</i>	IV — 303
Подкопаев Н. Основы физиологии в применении к научной организации труда ЦСПС. Лнгр. 1924 <i>Д. С.</i>	III — 277
Синицкий Л. Учебник экономической географии СССР. 2-е изд. „Но- вая Москва“ Мск. 1925 <i>Дубняк К.</i>	X — 223
Тимірязев К., проф. Життя рослини. ДВУ 1925. <i>Ков-Кол. Г.</i>	XI - XII — 254
Український правопис. Уложили Г. Сабалдир та проф. Грунський. <i>Марковський М.</i>	III — 278
Юхим. Українська стенографія ДВУ. 1925 <i>Ерстенюк</i>	V — 223
Яблоновський Б. Як ревізувати споживче товариство „Книгоспілка“ 1924 <i>Пилипенко А.</i>	I - II — 256

Красне письменство

Антоненко - Давидович Б. Запорошені силуети ДВУ. 1925. <i>Василенко В.</i>	XI - XII — 355
Бабель. Оповідання в перекладі з російської на єврейську <i>Фельд- мана Д. Поповський О.</i>	IX — 238
Божко С. Над коліскою Запоріжжя „Червоний Шлях“ 1925. <i>Горбань М.</i>	I - II — 362
Вишня О. Кому веселе, кому й сумне „Червоний Шлях“ 1925 <i>Й-й П.</i>	V — 210
Вражливий В. Земля „Книгоспілка“ 1925. <i>Доленго М.</i>	X — 215
Гайм Г. Новели „Слово“ Київ 1925 <i>Могиллянський М.</i>	XI - XII — 363
Загул Д. Наш день. ДВУ 1925. <i>Зеров М.</i>	V — 212
Іванів П. Навколо праці „Книгоспілка“ 1925. <i>Дніпровський І.</i>	XI - XII — 358
Ірчан М. Дванадцять. Драма в 5-ох діях „Українські Роб. Вісти“ Віні- пег 1923. <i>Мамонтів Я.</i>	I - II — 365
Ірчан М. Карпатська ніч. Роб.-Фарм. Тов.-во Вініпег 1924 <i>Піонтек Л.</i>	I - II — 367
Ірчан М. Родина шіткарів. Вініпег. <i>Кожушко С.</i>	VIII — 242
Ірчан М. Родина Шіткарів. Драма на 4 дії Роб.-Фармерське Вид. Т-во Вініпег 1925. <i>Кулик І.</i>	X — 219
Карманюк О. Самуїл Белі і зять. Трагедія на три акти з прологом <i>Ка- ліш</i> 1924. <i>Мамонтів Я.</i>	I - II — 365
„Комуна“— Декламатор. Склав І. Дніпровський за редакцією <i>М. Хвильового</i> ДВУ 1925 <i>Л.</i>	V — 210
Куліш М. „97“ ДВУ 1925. <i>Дніпровський І.</i>	VI - VII — 335
Лондон Д. Застрайкував „Слово“ Київ 1925; він же Золотий Яр „Слово“ Київ 1925. <i>Могиллянський М.</i>	XI - XII — 359
Любченко А. Кукіль ДВУ 1924. <i>Дніпровський І.</i>	I - II — 363
Любченко А. Зяма. ДВУ 1924; <i>Йогансен М.</i> Пролог до Комуни. ДВУ 1924; <i>Поліщук В. Жмуток</i> червоного ДВУ 1924. <i>Д. М.</i>	I - II — 366
Майський М. Ніч. „Книгоспілка“ 1925. <i>Д. М.</i>	X — 220
Мамонтів Я. Вінки за водою. „Рух“ 1924. <i>Доленго М.</i>	III — 282
Минко А. Лісові круки. ДВУ. 1924 <i>Воронець А.</i>	I - II — 364
Олесь О. Вибрані твори „Книгоспілка“ 1925 <i>Сулима М.</i>	XI - XII — 360
Панч П. У містечку Бе „Книгоспілка“ 1925 <i>Д. М.</i>	V — 214

Панч П. Калюжа „Книгоспілка“ 1925. <i>Доленго М.</i>	IX -- 237
Проноза В. Державний розум ДВУ. 1925 <i>Крамар М.</i>	IV -- 306
Рильський М. Кризь бурю й сніг „Слово“ Київ 1925. <i>Доленго М.</i>	IX -- 230
Салтыков-Щедрин М. Письма. ГИЗ 1925. <i>Могиланський М.</i>	V -- 216
Семенко М. Степ „Книгоспілка“ 1925. <i>Сосюра В.</i>	X -- 216
Сенченко І. Оповідання ДВУ 1925. <i>М. Ю.</i>	VIII -- 241
Старицький М. Ніч під Івана Купала „Український театр“ Львів 1925 <i>Ков.-Кол. Г.</i>	V -- 218
Филипович П. Простір „Слово“ Київ 1925. <i>Майдан І.</i>	IX -- 233
Франс А. Оповідання ДВУ. 1925 <i>Бургардт О.</i>	XI - XII -- 358
Худяк В. Ворожка. П'єса на 3 дії ДВУ 1925; Худяк В. Терешко-ковник. Дитяча п'єса на 1 дію „Книгоспілка“ 1925. <i>Невіра Х.</i>	VIII -- 242
„Червоний шлях“ Читанка декламатор. Уложив М. Панченко <i>Капустянський І.</i>	III -- 279
Шевченко Т. Дневник „Пролетарий“ 1925. <i>Могиланський М.</i>	VIII -- 234
Шкловський В. Сантиментальное путешествие. „Атеней“ Лнгр. 1924. <i>Могиланський М.</i>	I - II -- 362
Шкурупій Г. Переможець дракона ДВУ 1925 <i>Доленго М.</i>	XI - XII -- 354
Яновський Ю. Мамутові бивні „Книгоспілка“ 1925. <i>Могиланський М.</i>	X -- 218

Мистецтво. Критика

Антонович Д. Триста років українського театру 1619 — 1919. Укр. Гром. вид. фонд. Прага 1925 <i>Ков.-Кол. Г.</i>	VIII -- 237
Багалій Д. І., акад. Т. Г. Шевченко і кирило-методіївці ДВУ 1925. <i>Христюк П.</i>	VIII -- 232
Беседы Анатоля Франса, собранные Полем Гделлем ГИЗ Ленг. Мск. 1923; Брусан Ж.-Ж. Анатолий Франс в туфлях и халате „Петроград“ Лнгр. Мск. 1925; Ле-Гофр М. Анатолий Франс в годы 1914 — 1924 „Время“ Лнгр. 1925; Сегюр Н. Разговоры с Анатодем Франсом „Сеятель“ Лнгр. 1925. <i>Могиланський М.</i>	VI - VII -- 334
Виноградов. В. Гоголь и натуральная школа „Образование“ Лнгр. 1925. <i>Єрофійв І.</i>	VI - VII -- 331
Holtitscher A. Das Theater in revolutionären Russland Volksbühnen-Verlags und Vertriebs G. m. b. H. Berlin <i>Рулін П.</i>	IX -- 228
Єфремов С. акад. Іван Левицький-Нечуй „Слово“ Київ 1925. <i>Ков.-Кол. Г.</i>	VIII -- 236
Квітка К. Професіональні народні співці й музиканти на Україні. ВУАН. Київ 1924. <i>Білецька В.</i>	VI - VII -- 330
Кісіль О. Український театр „Книгоспілка“ 1925. <i>Рулін П.</i>	IV -- 300
Литературная энциклопедия т. I и т. II. Мск. 1925; Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. Herausgegeben von p. Merker und. W. Stammer. Berlin 1925. <i>Айзеншток І.</i>	XI - XII -- 365
Музичка А. Леся Українка ДВУ 1925. <i>Зеров М.</i>	VI - VII -- 327
Nejedy L. Ukrajinska Republikánská Kapela. <i>Рихлік Є.</i>	IX -- 229
Томашевский. Теория литературы ГИЗ 1925. <i>Навроцький Б.</i>	V -- 205
Хвильовий М. Камо Грядеши „Книгоспілка“ 1925. <i>Доленго М.</i>	IX -- 224
Шевченко та його доба. Збірник перший ВУАН. ДВУ 1925 <i>Єрофійв І.</i>	VI - VII -- 325
Щербаківський Д. та Ернст Ф. Український портрет XVII — XX ст. Київ 1925. <i>Філянський М.</i>	IX -- 226
Шкловський В. О теории прозы „Круг“ Мск.-Лнгр. 1925. <i>Білецький О.</i>	XI - XII -- 363
Шляхи розвитку сучасної літератури. Культкомісія ВУАН. Київ 1925. <i>Доленго М.</i>	IX -- 222

Періодичні видання

„Знання“ Щотижневий журнал Головополітосвіти 1925 ч. ч. 5, 6, 7, 8, 9, 10. „Червоний Шлях“. <i>Єрофійв І.</i>	VIII -- 240
„Культура“ — журнал культурного, суспільного й політичного життя № 2 (1924) № 1 (1925) Львів. <i>Гадзінський В.</i>	IV -- 298

„Нова Громада“ Двохтижневий журнал 1925 ч.ч. 3, 4, 5, 6, „Книгоспілка“. <i>Єрофій І.</i>	VIII — 241
„Молодий більшовик“ Орган ЦКЛКСМУ № 1 і № 2 1925 ДВУ. <i>Овчаров Г.</i>	IV — 297
„Природа и охота на Україні“ Журнал ВУСОП № 1 и № 2 1924 <i>Клоків М.</i>	IV — 305
„Сільський Господар“, Бюлетень Всеукраїнського Союзу Сільсько- Господарської Кредитової та Кустарно - Промислової й Промисло- во - Кредитової Кооперації. <i>Пилипенко А.</i>	III — 281

Дитяча література

Гжицький В. По зорі. Дитяча п'еса на три дії „Червоний Шлях“ 1925. <i>Воронець А.</i>	III — 284
„Молодий Ленінець“. 10 пісень для шкільного хору. Муз. Т-во ім. М. Леонтовича <i>К. П.</i>	IV — 294
Октябрь. Сборник для детей юношества. Составлен <i>Водолажченко</i> и <i>М. Езерским</i> ГИУ. <i>Єрофій І.</i>	IV — 294
Панів А. Як звірі хату будували. ДВУ 1925 <i>Б-ко П.</i>	IX — 238
Роні Ж. Вамірег „Книгоспілка“ 1925. <i>Біленко П.</i>	V — 214
Чередниченко В. Зшиток Софії Сояшник за 1905 рік „Червоний Шлях“ 1925 <i>Д. М.</i>	IV — 307

Різне

Економічний огляд I - II — 313; III — 236; IV — 254; V — 171; VI - VII — 284; IX — 186; X — 185; XI - XII — 328.
Хроніка I - II — 322; III — 247; IV — 265; V — 177; VI - VII — 293; VIII — 213; IX — 207; X — 193; XI - XII — 335
Книжки надіслані до редакції I - II — 371; IV — 314; V — 219.
Листи до редакції <i>Дубняка К.</i> I - II — 370; Комісії для ви- давання пам'яток новітнього письменства X — 227; Мистецького об'єднання „Березиль“ V — 228; Його ж X — 229.

elib.nplu.org

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 3 місяці — 3 карб. || на 6 місяців — 6 карб. || на 12 місяців — 12 карб.

ІЗ ДОСТАВКОЮ.

Передплата для Америки — 1 долар 25 центів USA, для Чехії — 1 дол. USA, для решти Європи — 75 центів USA, на місяць із доставкою.

КОМПЛЕКТИ „Червоного Шляху“ за 1923 рік (7 книж.) можна придбати за 4 карб., за 1924 рік (8 книж.) за 5 карб. і за 1925 рік (9 книж.) за 6 карб. Разом за 15 карб. із доставкою. При замовленні всіх комплектів припускається кредит на три терміни: 7 карб. при замовленні, 5 карб. 50 коп. через 3 місяці й решту 5 карб. 50 коп. ще через 3 місяці, а разом у кредит буде коштувати — 18 карб.

Окремі числа можна виписувати по номінальній ціні.

Передплата приймається грішми, при чому дрібні суми можна присилати марками.

Передплачувати можна: в Головній Конторі Періодичних Видань Державного Видавництва України — Харків, вул. Фрідріха Енгельса, буд. № 19, в усіх конторах, філіях та представництвах Держвидавву в усіх поштових конторах, по поштових переводах на адресу Головної Контори, по усіх конторах по прийому передплати, по всіх філіях і агентствах газети „Вісти ВУЦВК“ і в усіх залізничних кіосках контрагентства друку, по всіх книгарнях Книгоспілки, в усіх конторах та філіях Вид - ва „Укр. Робітник“, а також у місцевих агентствах Українбанку, де вони є.

Закордонні передплатники мають звертатися до Головної Контори Вид - ва — до Харкова.

Редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Рукописи неприйнятих статей переховуються в редакції 6 місяців і повертаються лише по присланню марок на пересилку їх рекомендованою бандеролею.

Дрібні рукописи й вірші, неприйняті до друку, зберігаються і з приводу їх редакція не листується.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважаються безплатними.

Рукописи мусять бути надруковані на машинці і на одній сторінці аркушу.

Передрук літературного й статейного матеріалу без згоди редакції забороняється. Хроніку дозволяється використовувати, точно зазначивши джерело.

ЦІНА 1 КРБ. 50 КОП.

**Журнал продається у всіх
залізничних кіосках Контр-
агентства Друку на Україні**